

The Collection of Hindu Law Texts.

Vol. XIX.

THE

NÎTI MAYÛKHA

(*Sanskrit Text.*)

A TREATISE ON
RULES OF POLITY

6878

BY

BHATTA NÎLAKANTHA.

EDITED BY

J. R. GHARPURE, B. A., LL. B., (Honours in Law)

Pleader, High Court,

Fellow of the University of Bombay,

Principal Law College, Poona.

Sa35
Nîl/Gha

First Edition.

(All rights reserved.)

1925.
MUNSHI RAM MANOHAR LAL
Oriental & Foreign Book Sellers,
Nai Sarak, DELHI.

Printed by C. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India
Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,
and

Published by J. R. Gharpure, at the office of the Collections
of Hindu Law Texts, Girgaon, Bombay.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Ac. No. 6878.

Date. 11/12/52.

Call No. Sa 3 S / Nil / Gha.

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः १९)

॥ श्रीः ॥

भट्टनीलकण्ठकृतभगवन्तभास्करे

नीतिमयूखः

(पञ्चमः)

स च

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, बी. ए., एल्ल. बी.,

हायकोर्ट वकील, विश्वविद्यालयसदस्यः—मुंबई,

पुण्यपत्तनस्थव्यवहाराश्रमे मुख्याध्यापकः ।

इत्यनेन संशोधितः प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४६, क्रिस्ताब्दाः १९२५.

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनेन स्वायत्तीकृताः ।)

मोहमय्यां 'मुंबईवैभव' मुद्रणालये 'चिंतामण सखाराम देवळे' इत्यनेन मुद्रितः,
'जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, हायकोर्ट-वकील' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

3/6/16 or 16/12/16

उपोद्घातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अयं कोनविंशो ग्रन्थः प्रकाश्यते । श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादि-
निबन्धा बहवः प्रमाणग्रन्थाः सन्ति । तत्र बहुषु व्यवहारनिबन्धेषु सत्सु भट्ट-नीलकण्ठस्य मयूसा
आर्यदेशस्य पश्चिमभूभागे विशेषतस्तत्र च श्रीपरशुरामक्षेत्रे गुर्जरदेशे त्वतीव प्रामाण्यतां गताः ।
राजशासनाधिकारिणोऽपि सामान्येन मिताक्षरामयूसावेव निर्णयेष्वाद्रियन्ते ।

तत्र भट्ट-नीलकण्ठस्थितिदेशकालबोधनाय श्रीकाशीक्षेत्रस्थविद्वच्छिरोमणि-‘रानडे उपनामक-
बालशास्त्री’-लिखितानुसारेण रावसाहेब विश्वनाथ नारायण मण्डलीकैस्तद्वंशो वर्णितः । स च
तथैवात्र वर्ण्यते ।

“पुरा किल दक्षिणदेशे पैठणाख्यग्रामे गोविन्दभट्टो नाम महाविद्वांस्तपस्वी ब्राह्मणपुङ्गव
आसीत् । तत्पुत्रो रामेश्वरभट्टनामा श्रीकाशीक्षेत्रं वासार्थं जगाम । तत्र च श्रीराममन्त्रेण सुचिरं
भगवन्तं श्रीरामचन्द्रमुपासाञ्चक्रे । परिणतावस्थायां तस्य नारायणभट्टनामा पुत्रो बभूव । स बाल्य-
प्रभृति शान्त्यादिगुणसंपन्नो महातपस्वी चामवेत् । तदानीमेव यवनैः श्रीविश्वेश्वरप्रासाद उत्सादितः ।
ततश्च कियता कालेन सर्वस्मिन्भारतवर्षेऽनावृष्टिरजायत । तदा सार्वभौमयवनैर्भट्टनारायणो वृष्ट्यर्थं
प्रार्थितः । ततो नारायणभट्टेनाहोरात्राभ्यन्तरे वृष्टिर्भविष्यतीति प्रतिज्ञातं तथैव सर्वपृथिव्यां देवो
बवर्ष । तेन सर्वं जगन्ननन्द । सार्वभौमयवनेभ्यो नारायणभट्टेन श्रीविश्वेश्वरप्रासादनिर्माणानुमति-
र्याचिता सापि तैर्दत्ता । तदा तेन महाप्रासादं निर्माय श्रीविश्वेश्वरः प्रतिष्ठापितः । तत्तस्य लोकोत्तरं
ब्रह्मवर्चसमालोच्यास्तिकजनाः सर्वे परमभक्तिप्रेमगद्गदा बभूवुः सर्वैश्च जगद्गुरुरिति महापदवी दत्ता
तत्कुलीनानां चाग्रपूजानियमो विहित इतीयं कथा श्रीकाशीक्षेत्रे सुप्रसिद्धा । नारायणभट्टस्य सर्वशास्त्र-
पारावारीणता त्रिस्थलीसेतुप्रयोगरत्नाद्यनेकग्रन्थनिर्मित्या जगत्प्रसिद्धा वर्तते । किंचाद्य यावत्तन्निर्मित-
ग्रन्थैरेव श्रौतस्मार्तधर्मरक्षणं जातमित्यपि सुप्रसिद्धम् । वक्ष्यमाणवंशक्रमो नारायणभट्टपुत्ररामकृष्णभट्ट-
कृतज्योतिष्टोमपद्धतिग्रन्थे स्पष्टं लिखितस्तस्येमौ श्लोकौ—

श्रीमद्दक्षिणदेशेऽगस्त्य इवासीत्स भट्टगोविन्दः ।

तत्सूनुः श्रीरामेश्वरभट्टोऽभूत्स सर्वदिकख्यातः ॥ १ ॥

तत्पुत्रः श्रीनारायणभट्टो जयति सूर्यवद्भूमौ ।

तत्सूनु रामकृष्णभट्टो रामैकशरणतां यातः ॥ २ ॥

गोविन्दभट्टरामेश्वरभट्टाभ्यां निर्मिता ग्रन्थास्तज्जीवनसमयश्च साम्प्रतं यथार्थतया नोप-
लभ्यन्ते । नारायणभट्टस्थितिसमयस्तु साक्षात्तद्वस्तुलिखितपुस्तकस्थेभ्योऽङ्केभ्योऽवगम्यते । तत्रैकस्मि-
न्पुस्तके विक्रमार्के संवत् १६२४ इत्यङ्का लिखिताः । पुस्तकान्तरे च

ऋषिबाणाब्धिभूगण्ये शाके ज्येष्ठे सिते रवौ
चतुर्दश्यां विशाखासु ग्रन्थोऽन्तं समगादयम् ॥
भट्टरामेशपुत्रेण काशीपुर्यां यथामति ।
लिखितः सप्तमोऽध्यायो भाष्ये शबरसत्कृता ॥

इति श्लोकाभ्यामिमेऽङ्का (१४५७) दर्शिताः । तस्यैव पुस्तकस्य द्वादशाध्यायसमाप्तिपत्रे संवत् १६१२ इत्यङ्का लिखिताः । नारायणभट्टस्य रामकृष्णभट्टशङ्करभट्टशर्माणौ महानिबन्धकारौ सकलशास्त्रपारीणौ द्वौ पुत्रावास्ताम् । तत्र रामकृष्णभट्टकृतग्रन्थेषु महाग्रन्थस्तन्त्रवार्तिकव्याख्या धर्मशास्त्रे तु जीवित्पितृकनिर्णयप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः सन्ति । शङ्करभट्टकृतग्रन्थेषु द्वैतनिर्णयारूप्यो महाग्रन्थः सुप्रसिद्धः । मीमांसायामपि कानिचित्प्रकरणान्युपलभ्यन्ते । द्वैतनिर्णयारम्भश्लोकाभ्यामेतन्निर्णीयते । तौ श्लोकौ यथा—

मीमांसासरसीसरोजमकरन्दास्वादनैकव्रतो
हंसः स्वीययशःसिताद्वयमतेरासीदुरूपाभिधः ।
वाग्देव्यागतमत्सरां श्रियमयं नित्यानुरक्तो भजन्
नो मुञ्चन्ननिमुक्तकं विजयते श्रीभट्टनारायणः ॥
विबुधानन्दसन्दोहहेतवे तत्तनूद्भवः ।
मीमांसाद्वैतसाम्राज्यनीतिज्ञो भट्टशङ्करः ॥

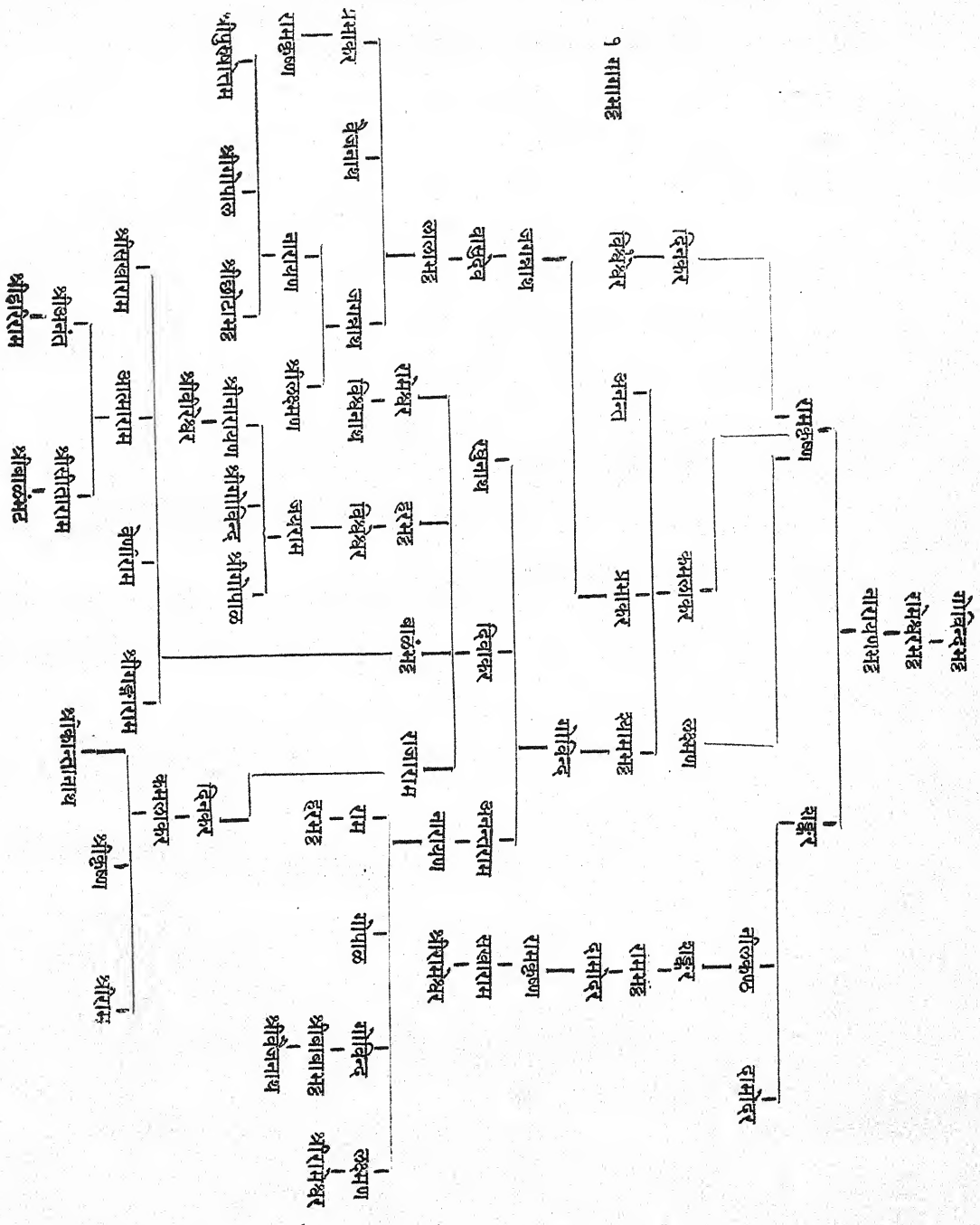
शङ्करभट्टस्य पुत्रौ द्वौ । नीलकण्ठभट्टो दामोदरभट्टश्च । तत्राद्यो महानिबन्धकारो दानमयूखादीनां द्वादशानां मयूखानां कर्ता । द्वितीयश्च द्वैतनिर्णयपरिशिष्टकार इति द्वैतनिर्णयस्थदत्ताप्रदानिकप्रकरणादवगम्यते । नीलकण्ठपुत्रः शङ्करभट्टस्तत्कृता व्रतार्कप्रभृतयो ग्रन्था द्वादशार्कान्तनामान् उत्तमनिबन्धाः सन्ति । रामकृष्णभट्टस्य दिनकरभट्ट-कमलाकरभट्ट-लक्ष्मणभट्टाख्यास्त्रयः पुत्रा बभूवुस्तत्र दिनकरभट्टेन कृता उद्योतशान्तिसारादिग्रन्थाः प्रसिद्धाः । दिनकरभट्टस्यैव काचिदग्रन्थे दिवाकरभट्ट इति नाम्ना व्यवहारः । दिनकरभट्टस्य पुत्रो विश्वेश्वरभट्टस्तस्यैव गागाभट्ट इति नामान्तरम् । अनेन भट्टचिन्तामणिप्रभृतयो बहवो ग्रन्थाः कृताः । कमलाकरभट्टस्य निर्णयसिन्धुप्रभृतयो ग्रन्था बहुतरमेव प्रसिद्धा भाव्याश्च सन्ति । तस्य च स्थितिसमयो निर्णयसिन्धुग्रन्थस्यान्तिमश्लोकेन स्पष्टीभवति । स तथा—

वसुऋतुऋतुभूमिरे (१६६८) मतेऽब्दे नरपतिविक्रमतोऽथ याति रौद्रे ।

तपसि शिवतिथौ समापितोऽयं रघुपतिपादसरोरुहेऽर्पितश्च ॥ इति

कमलाकरस्य पुत्रोऽनन्तभट्टस्तेन श्रीरामकल्पद्रुमप्रभृतयः पद्धतिग्रन्था बहवः कृताः । लक्ष्मणभट्टनिर्मिता अप्याचाररत्नप्रभृतयो ग्रन्थाः प्रसिद्धाः सन्ति । एवमग्रेऽप्यस्मिन्कुले महामहाविद्वासस्तपस्विनः सत्पुरुषा उत्पन्नास्तेषामपि कीर्तिर्दिग्गन्तेषु विख्याताऽस्ति । तेषां प्रदर्शनायायं वंशवृक्षो लिखितस्तत्र ये साम्प्रतं वर्तन्ते तेषां नामसु प्रथमं श्रीशब्दः प्रयुक्तः ॥ ”

۱۱

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कृतयां प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाशयन्ते । तद्यथा
अ—डेक्कन कॉलेज संग्रहात्प्राप्तं १३४ अनुक्रमांकेन चिह्नितम् ।

ब— " " १३५ " "

क— " " २९७ " "

घ— " " २३३ " "

ङ— " " ८८ " "

ध— " " २९५ " "

न—सप्तपुरात् श्रीमद्वालाचार्यगर्जेन्द्रगडकर इत्येतैः प्रेषितं ।

र—मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटीतः प्राप्तम् ।

इ—आनन्दाश्रमसंग्रहादानीतम् । ३७१४ इत्यनुक्रमांकेन चिह्नितम् ।

य—श्री सरदारबिबलकर इत्येतेषां संग्रहात्प्राप्तम् १६१ " "

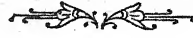
क्ष—फर्ग्युसन कॉलेज मंडलीकविभागात्प्राप्तम् ।

ज्ञ—श्री वाराणस्यां शिलायां मुद्रितं ।

परमुपकृतं नो यैरेतानि दत्तानीति शं ।

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे

विषयानुक्रमणिका ।

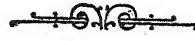
विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
मंगळाचरणम्	१	अभ्यातानहोमः	१
विषयप्रस्तावः	१	उत्तरांगानि	१
राजशब्दः	१	समृद्धिहोमः	१
अभिषिक्तस्य धर्मः (प्रजापालनं)	१	संज्ञतिहोमः	१
अभिषेकविधिः	१	उपस्तीर्यहोमः	१
,, मृते राजनि	१	सुष्टकृतहोमः	१
,, जीवति राजनि	१	प्रायश्चित्तहोमः	१
अभिषेककालः	१	स्कन्नहोमः	१
पौरंदरी शान्तिः	२	अस्मृतिहोमः	१
अभिषेकदिनात् प्राक्कृत्यं	१	संस्थितिहोमः	१
अभिषेकदिनकृत्यं	१	समानहोमः	१०
पौरोहितकृत्यं	१	संस्वावभागहोमः	१
शुभशकुनाः	१	प्रायश्चित्तादि	१
पंचमृदः	१	ब्रह्मोत्थापनम्	१
राज्ञः स्नपनं	१	राजोऽभिषेकः	१
स्नपनमंत्राः	३	गोदानादि	११
राज्ञो भद्रासने स्थापनं	१	स्नानम्	१२
भद्रासनलक्षणं	१	अभिषेकः	१
,, देवीपुराणोक्तं	१	अश्वशांतिः	१३
,, वराहसंहितोक्तं	१	तत्र मंत्राः	१
विष्णुधर्मोत्तरोक्तो विधिः	१	गजशांतिमंत्राः	१
पट्टलक्षणम्	१	शर्मवर्मादिगणाः	१४-१७
,, देवीपुराणोक्तं	१	आयुष्यगणः	१८-१९
पट्टबंधनानंतरं कार्यं	४	सर्वस्यगणः	२०-२१
राज्ञोऽभिषेकविधिः	१	स्वस्त्ययनगणः	२२
,, गोपथब्राह्मणोक्तः	१	अभयगणः	२३
राज्ञोऽभिषेकप्रयोगः	५	अपराजितगणः	२४
ऐंद्री शान्तिः	१	शर्मवर्मगणाः	२५-२६
भूमिस्नानपूरणादि	६	एतत्प्रयोगे अशीत्युत्तरश्लोकाः	
अग्निसेनिधापदनादि	१	दिक्पालाः	२६
स्नानम्	१	प्रजाध्यक्षाः	१
इध्माद्याहुतयः	७	पितरः	१
स्नवादिमंत्रांगानि	८	मातरः	२७
		धर्मपत्न्यः	१

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
कश्यपस्त्रियः	...	सप्तमं राजधं	...
पुलस्त्यपत्न्यः	...	तत्र देवानामंशाः	...
कालस्थ अवयवाः	...	राज्ञो महिमा	...
चतुर्दश मनवः	...	राजगुणाः, तद्वृत्तं च	...
देवपालाः	...	विनयप्रशंसा	...
अंगिरसः	...	विषयेष्वनासक्तिः	...
विश्वेदेवाः	...	पंचविषयाः	...
रुद्राः	...	तेषां प्रभावः	...
भृगवः	...	,, निंदा	...
साध्याः	...	शत्रुषड्वर्गः	...
काश्यपाः	...	विद्यानिरूपणम्	...
मरुतः	...	आनृशंस्य महिमा	...
गधर्वाः	...	दंडलक्षणम्	...
अप्सरसां गणाः	...	दंडमहिमा	...
अप्सरसः	...	दंडनीतिलक्षणम्	...
राक्षसाः	...	नृपतेर्गुणाः	...
राजवृद्धाः	...	“ याज्ञकत्वयोक्ताः	...
निधयः	...	अष्टादश व्यसनानि	...
पिशाचानां जातयः	...	तत्र सप्त कष्टतमानि	...
भूतपतेर्गणाः	...	मध्ये दोषाधिक्यम्	...
सुपर्णाः	...	पाने वर्जिते अपवादः	...
स्कन्दग्रहाः	...	द्यूतदोषाः	...
नागाः	...	मृगयादोषाः	...
रत्नानि	...	गुणेषु व्यक्त्वा	...
वालखिल्याः	...	अन्येऽपि गुणाः	...
दिग्धेनवः	...	पात्रापात्रदानम्	...
मुनयः	...	शौचदंतधावने	...
राजानः	...	श्मश्रुकर्म	...
ओषधयः	...	पंचांगादिश्रवणम्	...
श्लोकाः	...	दुःस्वप्नाः	...
वर्षपर्यंताः	...	तच्छांतयः	...
वेदाः	...	निबंधादिदानम्	...
चतुर्दशविद्याः	...	लेख्यप्रकारम्	...
देवपत्न्यः	...	नृपतीनां पंचयज्ञाः	...
पुण्याश्रमाः	...	संधिविग्रहादि	...
तीर्थानि	...	सभाप्रवेशानंतरं कृत्यं	...
महानयः

विषयः	पत्रम्.	विषयः	पत्रम्
ततो भोजनम् ...	३९	चतुर्विधोऽरिः ...	३९
अन्नपरीक्षा ...	३९	सामान्यपायाः । याज्ञवल्क्योक्ताः ...	३९
अग्निमध्ये क्षेपणम् ...	३९	अदंष्ट्रदंष्ट्रं दंष्ट्रदंष्ट्रं च निषिद्धं...	३९
द्रव्यविशेषेण परीक्षा ...	३९	दण्डप्रकाराः । व्यवस्था च ...	४७
विषदिग्धवस्तुपरीक्षा ...	३९	अंतःपुरप्रवेशः ...	३९
विषदायिनां पुरुषाणां लक्षणं ...	३९	अंतःपुरशोधनं ...	३९
सर्पाद्युद्भवनिवासार्थं उपायः ...	४०	स्त्रीणां चरितम् ...	३९
स्त्रीभिः स्पर्शः ...	३९	भार्यागमनम् ...	३९
ततः पुनःप्रसाधनादि ...	३९	अमात्यः ...	४८
मृगया ...	३९	राजपुत्रः ...	३९
खड्गलक्षणम् ...	३९	राजपुत्राणां लक्षणम् ...	३९
खड्गे शुभाशुभव्रणाः ...	३९	दुष्टं प्रति ...	३९
खड्गादिसंस्काराः ...	३९	अमात्यत्रैविध्यं ...	३९
मृगयाभेदाः ...	४१	मंत्रिणः ...	४९
मृगयागुणाः ...	३९	तेषां संख्या गुणाश्च ...	३९
जलमृगया ...	३९	पुरोहितकृत्यम् ...	३९
स्थलमृगया ...	३९	कोशः ...	४९
सायंकृत्यम् ...	३९	कोशव्ययः ...	५०
विविक्ते मन्त्रकरणम् ...	४२	कोशसंरक्षणं च ...	३९
दूतप्रेषणम् ...	३९	कृपणासक्तविषये ...	३९
सेवकानां लक्षणम् ...	३९	राष्ट्रम् ...	३९
सेवककृत्यम् ...	४३	दुर्गकरणार्थं भूः ...	५१
स्वामिकृत्यम् ...	३९	निषिद्धभूमिः ...	३९
विरक्तस्वामिलक्षणम् ...	४३	पुरम् ...	३९
संधिविग्रहादिषाङ्गुण्यम् ...	४४	दुर्गभेदाः ...	३९
संधिनिरूपणम् ...	३९	दुर्गगुणाः ...	५२
संधेयासंधेयाश्च ...	३९	दुर्गप्रशंसा ...	३९
विग्रहः ...	३९	बलम् ...	३९
विग्रहकरणानि ...	३९	पुरुषकारप्राशस्त्यम् ...	५३
कर्तव्याकर्तव्यविग्रहौ ...	३९	षड्विधं बलं ...	३९
विग्रहशमनं कार्यं ...	४५	तद्भेदाः ...	३९
यानं ...	३९	तल्लक्षणानि ...	३९
तत्कालम् ...	३९	श्रेणीबलम् ...	३९
तद्भेदाः ...	३९	मित्रबलम् ...	३९
आसनम् ...	३९	अरिसैन्यम् ...	३९
द्वैवीभावः ...	३९	आटविकम् ...	३९
आश्रयः ...	३९	बलस्य चतुरंगता ...	३९
द्वादशराजमंडलम् ...	४६		

विषयः	पत्रम्	विषयः	पत्रम्
गजाः	...	अनिष्टफलानि	...
तल्लक्षणानि	...	प्राणिशकुनाः	५९
परिमाणम्	...	देशविशेषे विशेषः	...
गजप्राशस्त्यं	...	अप्राणिशकुनाः	६०
शुभाशुभफलं	...	स्कंधावारस्थलम् ।	...
गजबंधनभूषयः	...	स्कंधावारम् ।	...
स्तंभानां परिणाहः	...	सेनापतिः ।	६१
बंधनरज्जवः	...	व्यूहभेदाः ।	...
बंधनार्थं वृक्षाः	...	तेषां रचना	...
स्तंभमानम्	...	कूटयुद्धं	६२
अश्वलक्षणम्	...	धर्मरणं	...
इष्टानिष्टम्	...	हननाहननविवेकः ।	...
इष्टानिष्टचेष्टितानि	...	योधान् प्रत्युपदेशः	६३
हेषितपरीक्षा	...	युद्धे मरणम्	६४
अभियोज्यनृपाः	...	तन्माहिमा	...
भेदकरणम्	...	पलायने दोषाः	६५
दूतप्रेषणम्	...	अवध्याः	...
तत्रैविध्यम्	...	निग्रहः	...
दूतकर्म	...	क्रीडा	६६
चराः	...	बुद्धिबलक्रीडावर्णनम्	...
चरभेदाः	...	अश्वस्य चतुःषष्टिपदगमनप्रकाराः	६७
योधस्वरूपम्	...	सिंहलद्वीपराज्ञोक्तः	...
प्रयाणे शकुनाः	...	शंकरभट्टोक्तः	...
दर्शनशकुनाः	...	नालकंठभट्टोक्तः	...

॥ अथ नीतिमयूखः प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशाय नमः । श्रीहरिः शरणम् ।

देवर्षिरक्षःसंधानामवाङ्मनसगोचरम् । प्रत्यक्षमपि तद्धाम सर्वदा समुपास्महे ॥ १ ॥

विरोधिर्मागद्वयदर्शनार्थं द्वेषा बभूवात्र परः पुमान्यः ।

श्रीशंकरो भट्ट इहैकरूपो मीमांसकाद्वैतसुरीचकार ॥ २ ॥

पितृसौहित्यसंसिद्धिहेतुमुक्त्वाऽथ तत्सुतः । नीलकण्ठः प्रकुरुते राजनीतिं नृपादृतां ॥ ३ ॥

तत्र राजशब्दः क्षत्रियमात्रे शक्तो न राज्ययोगिनि । अभिषेकोत्तरभावि राज्ययोगात् प्रागपि राजानमभिषिंचेदित्यादेः शास्त्रीयप्रयोगस्य क्षत्रियमात्रेऽपि सद्भावादिति निरणायवेष्टयचि-
करणे । तस्य च विधिवदभिषिक्तस्य प्रजापालनं धर्म इत्याह मनुः (७।२)

“ ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि । सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणं ॥ ”

ब्राह्मसंस्कारो ब्राह्मणैः कृतोऽभिषेकः । अभिषेकविधिश्च विष्णुधर्मोत्तरे

“ इति संभूतसंभारो राज्ञः सांवत्सरस्ततः । कालेऽभिषेचनं कुर्यात्तं कालं कथयामि ते ॥ ”

सांवत्सरो ज्योतिर्वित् । “ मृते राज्ञि न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते ॥

“ तत्रास्य स्नपनं कार्यं विधिवत्तिलसर्षपैः । घोषयित्वा जयं चास्य सांवत्सरपुरोहितौ ” ॥

“ अन्यासनोपविष्टस्य दर्शयेतां जैनं शनैः ॥

“ स सांवत्स्यित्वा तु जनं मुक्त्वा बंधनगांस्ततः । अभयं घोषयित्वा तु कालाकांक्षी ततो भवेत् ॥ ” १५

अत्र यदा पूर्वराजानि मृतेऽन्योऽभिषिच्यते तदाऽसौ तिलसर्षपस्नानाद्यभयघोषाति कृतोऽन्यासनस्थः

प्रजाः पालयन्नभिषेककालमाकांक्षेत् । प्राप्तकाले चात्मानमभिषेचयेत् । यदा तु पूर्वराजानि जीवत्येव

कारणांतरादन्योऽभिषिच्यते तदा कालप्रतीक्षांतमकृत्वा काल एवाभिषेकः कार्यः । तमेव कालमाह

“ नामिषेच्यो नृपश्चैत्रे नाधिमासे च भार्गवे । न प्रसृप्ते तथा विष्णौ विशेषात्प्रावृषि द्विज ॥ ”

प्रावृषौ विशेषतो निषेधोऽगतौ तद्विन्नविष्णुशयनकालाभ्यनुज्ञानार्थः ।

“ न च भौमदिने राम चतुर्थ्या च तथैव च । नवम्यां नामिषेक्तव्यश्चतुर्दश्यां च भार्गव ॥

“ ध्रुवाणि वैष्णवं शाकं दसपुष्पौ तथैव च । नक्षत्राणि प्रशस्यन्ते भूमिपालाभिषेचने ॥ ”

वैष्णवं श्रवणः । शाकं ज्येष्ठा । दासमश्विनी ।

१ १-श्रीहरिः; ज्ञ-श्रीहरिशरणम्; टनईयरअड-शरणं; व-नर्मदायै नमः । शरणं देवर्षि० । २ एत-
च्छ्लोकत्रयं क्ष-पुस्तके नास्ति । तत्र चतुर्दशश्लोका यथापूर्वं दत्ताः । चतुर्दशम-श्लोकानन्तरं ‘ तत्र राजशब्द ’
इति प्रस्तावः । ३ अनरईकघटयकव-र्व । ४ कव-इहेकरूपो । ५ कघअवनवयईट-सौदित्य । ६ ड
धुना ब्रूते । ७ घअनटईय-शास्त्रप्रयोगस्य ८ कघअवनटईयपर-ब्रह्मसंस्कारो । ९ कघरअनईटय-नु;
खव-तु । १० वनघष-स्नपनं । ११ घअवनईटय-तै । १२ कपईयटर-जनं; ष-जनै । १३ घवन-घोषान्ते
न्यासनस्थः । १४ वन-काक्षिपेत् । १५ अरई-प्रतीक्षणांतमकृत्वा; टय-क्षणं प्रकृत्वा, नघ-क्षणं; व-क्षणा
नमकृत्वा । १६ अवनकघटयई-प्रवृषो । १७ अवनघटयई-जव.

- “ कार्या पौरंदरी शान्तिः प्रागेवास्य पुरोधसा ” । पौरंदरी ऐंद्री । सा च वक्ष्यते
 “ प्राप्तेऽभिषेकदिवसे सोपवासः पुरोहितः । सितमाल्योपवीतश्च सर्वाभरणभूषितः ॥
 “ वेदिमुल्लिख्य मंत्रेण हुत्वा च विधिवत्ततः । शर्मवर्मगणं चैव तथा स्वस्त्ययनं गणं ॥
 “ आयुष्यमभयं चैव तथैव चापराजितम् ” । एते पंचगणा अग्रे वक्ष्यन्ते ।
- ५ “ संपातवंतं कलशं तथा कुर्याच्च कांचनम् ।
 “ वन्देदक्षिणपार्श्वस्थः श्वेतचंदनभूषितः । श्वेतानुलेपनः स्रग्वी सर्वाभरणभूषितः ॥
 “ आसनस्थः सुखं पश्येन्नित्तानि हुताशने ।
 “ पश्येयुरन्ये च तथा नृसिंहा दैवज्ञवाक्यं निपुणं च भूयः ।
 “ सांवत्सरस्याथ सदस्यमुख्यः सदस्यमुख्यस्य पुरोहितश्च ॥
- १० “ प्रदक्षिणावर्त्तशिखास्तदा जांबूनदप्रभः । रथौघमेघनिर्घोषो विधूमश्च हुताशनः ॥
 “ अनुलोमाः सुगंधश्च स्वास्तिकाकारसन्निभः । वर्द्धमानाकृतिश्चैव नंद्यावर्त्तनिभस्तथा ॥
 स्वास्तिकं वर्द्धमानं । नंद्यावर्त्ता राजगृहभेदाः ।
 “ प्रसन्नार्चिर्महाज्वालः स्फुलिगरहितो हि सः । स्वाहावसाने ज्वलनः स्वयंदेवमुखं हविः ॥
 “ यदा भुंक्ते महाभाग तदा राज्ञो हितं वदेत् । हविषश्च यदा वन्द्यो न स्याच्छिमिशिमायितं । ”
- १५ शब्दानुकरणमात्रमेतत् ।
 “ न व्रजेयुश्च मध्येन मार्जारमृगपक्षिणः । पिपीलिकाश्च धर्मज्ञ तदा कुर्याज्जयं नृपे ॥
 “ अंगहारादिभागे तु वन्दे राज्ञो जयं वदेत् । तथैव च जयं ब्रूयात्प्रस्तरस्याप्यदाहिनि ॥
 “ स्नानं समारमेद्राज्ञो होमकाले पुरोहितः । आदौ तु स्वेच्छया स्नातः पुनर्ऋग्भिः समारमेत् ॥ ”
 ऋचः प्रयोगे वक्ष्यन्ते । पुनर्मूर्द्धिरिति कचित्त्पाठः ।
- २० “ पर्वताग्रमृदा तावन्मूर्द्धानं शोधयेन्नृपः । वल्मीकामृददा कर्णो वदनं केशवालयत् ॥
 “ इंद्रालयमृदा ग्रीवां हृदयं तु वृषाजिरात् । करिदंतो मृतमृदा दक्षिणं तु तथा भुजं ॥
 “ सरोमृदा तथा पृष्ठं उदरं संगमानमृदा । नदीकूलद्वयमृदा पार्श्वौ संशोधयेत्तथा ॥
 “ वेद्याद्वारमृदा राज्ञः कटिशौचं विधीयते । गजस्थानात्तथैवोक्तं गोस्थानाज्जानुनी तथा ॥
 “ अश्वस्थानात्तथा जंघे राज्ञः संशोधयेद् बुधः । रथचक्रोद्धृतमृदा तथैव चरणद्वयं ॥
- २५ तथैव च करद्वयमिति कचित्त्पाठः । “ मृतपूतः स्नपनीयः स्यात्पंचगव्यजलेन तु ।
 “ ततो भद्रासनगतं मुख्यामात्यचतुष्टयं । बलप्रधानं भूपालमभिषिञ्चेद्यथाविधि ।
 “ पूर्वतो हेमकुम्भेन घृतपूर्णं वाडवः ” ॥ वाडवो विप्रः । “ दक्षिणे क्षीरपूर्णं रौप्यकुम्भेन क्षत्रियः ” ॥
 “ दध्ना च ताम्रकुम्भेन वैश्यः पश्चिमतो द्विजः । माँहेयेन जलेनोदक् शूद्रामात्योऽभिषेचयेत् ॥
 माहेयं गोशृंगपुच्छसंबन्धि ।
- ३० “ ततोऽभिषेकं नृपते बह्वचप्रवरो द्विजः । कौबेर्या मधुना राम छंदोगोऽय कुशोदकैः ॥
 “ संपातवंतं कलशं तथाहृत्य पुरोहितः । विधाय बान्धिरक्षां तु सदस्येषु यथाविधि ॥

१ वनघरअ-संपातवंतं । २ करअइयट-स्था; घ-त्र-न-स्था । ३ क्ष-अटयअवनघक-सदास्य मुख्या
 पुरोहितश्च, ई-उदास्यमुख्याश्च पुरोहितश्च । ४ अरुघईय-हित; वनईटय हितः । ५ व-न-गा; घरअटय
 -बाणा । ६ कमअरन-ई-क्ष-र-व्यदाहिनि । ७ ई-मादियने । ८ कघअवटय-हत्य ।

वन्हिं रक्षध्वमिति प्रेष्येत्यर्थः ।

“ राजसूयाभिषेके तु ये मंत्राः परिकीर्तिताः । तैस्तु दद्यान्महाभाग ब्राह्मणानां स्वरेण तु ॥

ते च मंत्राः प्रयोगे ज्ञेयाः ।

“ ततः पुरोहितो गच्छेद्वेदिमूलं तदैव तु । विभूषितं तु राजानं संस्थितं भद्र आसने ॥ ”

भद्रासनलक्षणं देवीपुराणे

“ हैमं च राजतं ताम्रं क्षीरिवृक्षमयं च वा । भद्रासनं च कर्तव्यं सार्द्धहस्तसमुच्छ्रितम् ॥

“ सपादहस्तमानं च राज्ञो मांडलिकांतरात् ॥ ”

वराहसंहितायां

“ त्रिविधस्तस्योच्छ्रायो हस्तः पादाधिकोर्ध्वयुक्तश्च । मांडलिकानंतरजित्समस्तराज्यार्थिनां शुभदः ॥ ”

विष्णुधर्मोत्तरे

“ शतच्छिद्रेण पात्रेण सौवर्णेन यथाविधि । अभिषिंचेत धर्मज्ञः सम्यग्वेदविशारदः ॥

“ या ओषधीरोषधिभिः श्रुताभिः सुसमाहितः । रथे तिष्ठेति गंवैश्च आब्रह्मन् ब्राह्मणेति च ॥

“ बीजैः पुष्पैस्तथासीनं रामपुष्पवतीति च । तेनैव चैव मंत्रेण फलेस्तमभिषेचयेत् ॥

“ आशुःशिशान इत्येवं सर्वरत्नैश्च भार्गव । ये देवाः पुरः सदेति कुशाद्भिः परिमार्जयेत् ॥

“ ऋग्वेदवित्ततो राज्ञो रोचनया यथाविधि । मूर्ध्ना च तथा कंठं गंधद्वारेति संस्पृशेत् ॥

“ ततो ब्राह्मणमुख्याश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा । शूद्राश्चावरमुख्याश्च नानातीर्थसमुद्भवैः ॥

“ नादैर्यैः सारसैः कौपैर्नानाकलशसंस्थितैः । चतुःसागरजैर्लभादलाभे द्विजकल्पितैः ॥

“ गंगाधुनयोश्चैव निक्षीरैश्च तथाऽद्रिजैः । छत्रपाणिर्भवेत्कश्चित्केचिच्चावरपाणयः ॥

“ अमात्यमुख्यास्तत्कालं केचिद्वज्रधरास्तथा ॥

“ शंखभेरीनिनादेन बांदिनां निस्वनेन च । गीतवादित्रघोषेण द्विजकोलाहलेन च ॥

“ राजानमभिषिंचेयुः समेत्य सहिता जनाः । सर्वलोकाभिषिक्तस्य संमिश्रजलसंयुतं ॥

“ सर्वौषधियुतं पुण्यं सर्वगंधयुतं तथा । रत्नबीजसमायुक्तं फलपुष्पसमन्वितं ॥

“ पूजितं सितसूत्रेण वेष्टितं ग्रीवमेव च । श्वेतवस्त्रावकंतिंश्च संवीतं शुचिभूषितं ॥ ”

वस्त्रावकंतिंश्चेति कचित्पाठः । बिल्वपत्रकुंदादिपुष्पकमलायाकारतया कर्तितवस्त्रैरिति तदर्थः ॥

“ क्षीरवृक्षलताछन्ने सुदृढं कांचनं नवं । आदाय कलशं राज्ञः स्वयं सांवत्सरस्तदा ।

“ मंत्रावसाने कलशं दद्याद्भृगुकुलोद्बह ॥ मंत्रा अशीत्युत्तरं शतं वक्ष्यंते सुरास्त्वामित्याद्याः ।

दद्यादभिषिंचेत् ।

“ ततः पश्येन्मुखं राजा दर्पण वाऽथ सर्पिषि । सोष्णीषः सितवस्त्रश्च मंगलालंभनं ततः ॥

“ ततः संपूजयेद्विष्णुं ब्राह्मणांश्च समर्चयेत् । राजा द्वौ चार्चयेत्तत्र सांवत्सरपुरोहितौ ॥

“ मधुपर्केण धर्मज्ञस्ततस्तस्य स दैववित् । पट्टबंधं प्रकुर्वीत ततस्तस्य च बंधनम् ॥ ”

पट्टलक्षणं तु देवीपुराणे

“ सर्वस्नानमलंकारं रोचनाख्यं च पट्टकं । वृद्ध्या व्यंगुलमंगुल्याषड्विंशदंगुलावधि ॥

१ अवकधनर-साने, ज्ञ-सीमं । २ अघवनरई-समेयुः । ३ अवजधरटम-वेष्टितं । ४ ज्ञ-की-
रघ-वकाश्चैव, इट-वकाश्चैव । ५ घन षड्विंशदंगुलाः ।

“वृत्तं वा चतुरस्रं वा पद्मत्रिकगर्भितं । वत्सेशपद्ममत्स्यभगोस्वस्तिकविनायकैः ॥

“श्रीश्रीवृक्षवराहेण स्वामिदेवीशुभान्वितम्” अष्टगुलं । सप्तांगुलं एकांगुल्या सहितमष्टांगुलमित्यर्थः ॥

तत आषट्त्रिंशदंगुलं सप्तसप्तांगुलवृद्धिर्वा तेनाष्टौ पंचदश द्वाविंशतिरेकोनत्रिंशत्त्रिंश-
दंगुलानि दैर्घ्यं । दैर्घ्याद्धेन मध्ये विस्तारः । तदद्धेनांतयोः । स च वृत्तायतश्चतुरस्रायतो वा ।

५ पद्मत्रिकं पद्मत्रयं । वत्सः श्रीवत्सः । ईशः शिवः । इभगौवृषदेहं गर्जमुखं । वराहेभोऽप्येवं ।
केवलयोगर्जवृषयोर्विश्वकर्मणा निषेधात् । वाराह्यामपि मध्यविस्तारमुक्त्वा

“सर्वे द्विगुणायामा मध्यादद्धेन पार्श्वविस्ताराः । सर्वे विशुद्धकांचनविनिर्मिताः श्रेयसो वृद्धयै ॥

“पंचशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजराजमहिष्योः एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विनाशिस्तथा ॥

विश्वकर्माऽपि

१० “व्याघ्रव्यालगर्जाः सिंहा अश्वोष्ट्रौ महिषो वृषः । भूषणेषु त्यजेदष्टौ यदीच्छेद्दीर्घजीवितं ॥

“वनेचरा जलचराः कुमिक्रीटपतंगकाः । न तानाभरणे कुर्याद्यदीच्छेज्जीवितं चिरं ॥”

एवं पट्टबंधानंतरं कार्यमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे

“ततः स बद्धमुकुटः काले पूर्वं मयोदिते । पराद्धर्चास्तरणोपेतं मंचे बद्धोत्तरच्छदे ॥

“ध्रुवा द्यौरिति मंत्रेण सोपवेश्यः पुरोधसा । वृषस्य वृषदंशस्य द्वीपिनश्च भृगूद्वह ॥

१५ “तेषामुपरि सिंहस्य व्याघ्रस्य च ततः परं” । वृषदंशो मार्जारः । द्वीपी द्वीपांतरगतो व्याघ्र
इति तातचरणाः । तरक्षुरिति केचित् । “तत्रोपविष्टस्य तदा प्रतीहारः प्रदर्शयेत् ॥

“अमात्याश्च ततः पौराज्ञेयमांश्चापणेश्वरान् । तथा प्रकृतयश्चान्या यथावदनुपूर्वशः ॥

“ततोऽग्रहारवस्त्रेभ्यस्तुंगकनकोत्तमैः । गोजाविगृहदानैश्च सांवत्सरपुरोहितौ ॥

“पूजयित्वा ततः पश्चात्पूजयेद्ब्राह्मणत्रयं । अनेनैव विधानेन येन राजाऽभिषेचितः ॥

२० “ततः सदस्यान्संपूज्य सांवत्सरपुरोधसः । ततो ब्राह्मणमुख्यानां पूजनं तु समाचरेत् ॥

“गोवस्त्रतिलरूप्यान्नफलकांचनगोरसैः । मोदकैः श्वेतपुष्पैश्च महादानैश्च सुव्रतं ॥

“मंगलालंभनं कृत्वा गृहीत्वा सशरं धनुः । वन्हिं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य तथा गुरुन् ॥

“पृष्ठतो वृषमालभ्य गां सवत्सां च पार्थिवः । पूजयित्वा तु तुरगं मंत्रितं चाभिषेचितं ॥

“तमारुह्य ततो नागं पूजयेच्चाभिषेचितं । मंत्रितं दक्षिणे कर्णे स्वयं दैवविदा ततः ॥

२५ “आरुह्य राजमार्गेण स्वपुरं तु पश्चिमेत् । मुख्यामात्यैः ससामंतैः सांवत्सरपुरोहितैः ॥

“सहितः कुंजरारूढैरभिगच्छेच्च देवताः । तासां संपूजनं कृत्वा नगरं याति वेष्टितः ॥

“प्रविश्यांतर्गृहं राजा प्रहृष्टनरवाहनः । दानमानादिसत्कारैर्गृणीयात्प्रकृतीस्ततः ॥

“संपूजितास्ताश्च विसर्जयित्वा गृहे स्वके स्यान्मुदितो महात्मा ।

“विधानमेतत्समवाप्य राजा कृत्स्नां तु धार्त्रीं वशगं विदध्यादिति” ॥

३० संक्षेपस्तु गोपथब्राह्मणे “अथ राज्ञोऽभिषेकविधिं व्याख्यास्यामो बिल्बप्रभृती-
न्संभारान्संभृत्य षोडश कलशान् षोडश बिल्वानि वल्मीकस्य च मृत्तिकां सर्वाङ्गं सर्वरसान्सर्व-
बीजानि । तत्र चत्वारः सौवर्णाश्चत्वारो राजताश्चत्वारस्ताम्राश्चत्वारो मृन्मयास्तान् हृदे सरसि वोर्ध्व-
स्रुतो नामैनाम इत्युदकेन पूरयित्वा वेदिपृष्ठे संस्थाप्य कुम्भे बिल्वमकैकं दद्यात्सर्वाङ्गं सर्व-

रसान्सर्वबीजानि च प्रक्षिप्योभयैरपराजितैरायुष्यैः स्वस्वयनैः सौवर्णेषु संपातान्संश्राव्यैः सं-
सिक्तीयैश्च राजतेषु भैषज्यवैरहोमुचैस्ताम्रेषु संवेशसंवर्ग्याभ्यांतातीयैः प्राणसूक्तेन च मृन्मयेषु
ततस्ताव कलशान् गृहीत्वा स्तौत्रियैः पवित्रियैरभिष्टुयै राजानमभिषिंचेत् । भूमिमिंद्रियं च वर्द्धय
क्षत्रियं म इति सिंहासनमारूढमभिमंत्रयेत् । एवमभिषिक्तस्तु रसान्प्राश्रीयाद्विप्रेभ्यश्च दद्याद्दो-
सहस्रं सद्स्येभ्यः कर्त्रे ग्रामवरं विपुलं यशः प्राप्नोति भुंक्ते धरां जितशत्रुः सदा भवेदिति ” ॥ ५
अन्नं तंडुलादि यदुत्तं न प्ररोहति । बीजं प्ररोहार्हं व्रीह्यादि । ऊर्ध्वं सुक् मुखं येषां ते ऊर्ध्वस्रुतः ।
नामैनाम अभयापराजिताद्या मंत्राः प्रयोगे वक्ष्यन्ते । अत्र बहुवचने त्रयस्त्रयो ग्राह्याः कर्पिजल-
न्यायात् । संवर्त्तसंवेशप्राणसूक्तेष्वेकैक एवेति तातचरणाः ।

अथ प्रयोगः

तत्र यदा पूर्वराजानि मृतेऽन्योऽभिषिच्यते तदा सांवत्सरपुरोहितौ तं नित्यस्नानप्रकारेण १०
तिलसर्षपैः संस्नाप्य राष्ट्रेऽयं राजेति तस्य जयमुद्घोष्य पूर्वराजासनादासनांतर उपवेश्य मंड्यादिकं
नगरजनांश्च दर्शयेत् । राजा च तान्सत्कृत्य कारागृहनिगडबद्धान् मुक्त्वाऽभयं दत्वा तदासनस्थ
एव राज्यं कुर्वन्कालं प्रतीक्षेत् । प्राप्ते चामिषेककाले आत्मानमभिषेचयेत् ।

पूर्वस्मिन् राजानि जीवति कारणांतरेणान्याभिषेके तु न कालप्रतीक्षांती विधिः । किं त्वभिषेक-
कालेऽभिषेक एव । अभिषेकदिनात्पूर्वमेवं कस्मिंश्चिच्छुभादिने पुरोधा ऐंद्रीं शान्तिं कुर्यात् । सा चैवं । १५

अथैंद्री शान्तिः

पुरोधाः सुदिने मासपक्षाद्युल्लिख्य करिष्यमाणराज्याभिषेकांगतया ऐंद्रीशान्तिं करिष्य इति संकल्प्य
गणेशपूजास्वास्तिवाचनार्विगवरणानि कुंडलांगुलीयकवासआदिभिस्तत्पूजां च कुर्यात् । ततः
अव्यसश्च व्यवसश्च विलंबिष्यामि मायया । ताभ्यामुद्धृत्य वेदमथ कर्माणि कृणुमहे । प्रयच्छ
परशुं त्वरया हरौष महिष त इति दात्रं गृण्हाति । ओषधीर्ह्येतुपर्वमिति मूलादुपरि बर्हिर्ह्युनाति । २०
ॐ ग्रीष्मस्ते भूमौ वर्षाणि शरद्धेमंतः शिशिरो वसंतः । ऋतवस्तविहिताहायनीरहोरात्रे
पृथिवी नो दुहानमिति भुवमुपस्थाय । विमिमीष्व पयस्वतीं घृताचीं देवान्यं घेनुरपस्पृगेषा ।
इंद्रः सोमे पितुरक्षेमो अग्निः प्रस्तौतु विमृधोनुदस्वेति द्वादशांगुलां शमीसमिधमनुमंत्रयते ।
अथ वेदिः । सा च—षट्समिदायता पूर्वपश्चिमयोः । पश्चिमदिशि चतुःसमिद्विस्तारा पूर्व-
पश्चिमयोः प्रत्येकं समिद्वयं त्यक्त्वा मध्यभागे दक्षिणोत्तरयोः प्रत्येकमर्द्धसमिच्यागेन २५
समित्रयविस्ताराग्रे संनमनक्रमेण सार्द्धसमित्रयविस्तारा । तन्मध्ये पश्चिमतः समित्रयं
पूर्वतः समिन्मात्रं त्यक्त्वा समिद्वयचतुरस्रा उत्तरवेदिः । सा च कुंडात्मिका स्थंडिलात्मिका
वा । उत्तरवेदितः प्राच्या दक्षिणोत्तरयोश्च वेदितोर्द्धसमिन्मितैव भूमिस्तिष्ठति । तत
ईशानकोणात्प्रदक्षिणक्रमेण बालुकया तूष्णीं महावेदि सामरेखां कुर्यात् । ततः ‘ ॐ बृहस्पते

१ ज्ञा भेषज्यवैः । २ रई धुयैः; कघनबदयट-धुयैः । ३ कबवटयअनरई-तत्र । ४ कबध-
अवयरईक्षटष-पूर्वमेकस्मिच्छुभादिने । ५ अबकघनर-द्रा । ६ घ-मि । ७ ज्ञा-धा ।

- परिगृहाण वेदिं सुगावो देवाः सदनानि संतु । अस्यां बहिः प्रथतां साध्वंतरहिंस्त्राणः पृथिवी देवी देव्यस्तु' इति रेखां त्रिरनुमंत्रयेत् । ततः प्रथमं महावेदिमध्ये । 'श्रीधास्ते भूमे वर्षाणि शरद्धेमंतः शिशिरो वसंतः । ऋतवस्ते विहायनीरहोरात्रे पृथवि नो दुहाना । यत्ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु । मा ते मर्मविमृगवरिमा ते हृदयमर्पिषं' इति भूमिखननं । ततः
- ५ 'ॐ यत्त ऊनं तत्त आपूरयाति प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्येति' खनितपूरणं । ततः 'ॐ त्वमस्या वपनीजनानामादितिः कामदुवापप्रथानेति' बालुकाभिर्महावेदिं पूरयति । पुनः कुंडात्मिकां स्थंडिलात्मिकां वोत्तरवेदिं परिमाय पूर्ववद्रेखां कृत्वा 'बृहस्पते परिगृहाणेति' मंत्रेण त्रीन्वारान्संस्पृश्य पूर्ववदनुमंत्रयेत् । ततः 'असंबार्धं बध्यतो मानवानां यस्या उद्वतः प्रवंतः समं बहु नानावीर्यां ॐषधीर्यां बिभर्त्ति पृथिवी नः प्रथतां राध्यतां नः' इत्युत्तरवेद्यां बालुकां विस्तारयति ।
- १० ततो 'यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्यां यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः । या बिभर्ति बहुधा प्राणदेज्जसा नो भूमिर्गोष्ठिऽप्यन्ये दधात्विति' बालुकाभिर्वेदिं चतुरस्रां करोति । ततो 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिखा परिगृण्हामी'त्यनेन लेखनीं गृण्हाति । ततः 'इंद्रः सीतां निगृण्हातु तां पूषाऽभिरक्षतु । सा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समामि'त्युत्तरवेद्यां आग्नेयकोणादारभ्य वामावर्तेन चतुर्दिक्षु लेखाः कृत्वा पुनरप्याग्नेयकोणादारभ्य ईशान-
१५ कोणपर्यंतं पूर्वत उल्लिख्य तन्मध्येऽपि पूर्वाग्रास्तिस्रो लेखाः करोति । अथ तस्यां व्रीहियवा तूष्णीं विकीर्य 'वेषेण भूमिः पृथिवी वृता वृता । सा नो दधातु भद्रया श्रिये धामनि' इत्यनेन संप्रोक्ष्य 'ॐ यस्यामन्नं व्रीहयवौ यस्या इमा पंचकृष्टयः । भूम्यै पर्जन्यपत्न्यै नमोऽस्तु वर्षमेघसे' इति भुवं नत्वा 'ॐ त्वामग्ने भगवो निषत्तामांगिरसः सदनश्रेय एव हि । विश्वकर्मा पुर एतु प्रजानं धिष्ठयं पंथानमनु त दिशास्ते । भद्रं पंथामनुते
२० दिशामः । श्रेयं पंथामनु ते दिशामः । स्वस्ति पंथामनु ते दिशामः' इत्याग्निं संनिधापनं । ततो 'भद्रा भव श्रेयो भव स्वस्त्यो भवेति' व्रीहियवौ कांस्यादिपात्रस्थ एवाग्नौ प्रक्षिप्य 'ॐ विश्वंभरां वसुधीनी प्रतिष्ठा हिर वक्षा जगतो निवेशनी । वैश्वानरं बिभ्रती भूमिराग्निमिंद्रऋषभा द्रविणे नो दधात्वित्युत्तरवेद्यामग्निं स्थापयति । 'ममाग्ने वर्चो वि हवेध्वस्तु वयं त्वेधानास्तन्वं पुषेम । मत्वं नमंतां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाऽध्यक्षेण पृतना जयेमेति' समिन्त्रयं जुहुयात् । एवं व्रतग्रहणांतं
२५ कृत्वा 'तेन त्वा व्रतपत' इत्येकां समिधं स्वाहाकारवर्जं हुत्वाऽग्नेरीशानभागे सौवर्णं रौप्यं ताग्रं वा जलपूर्णं गंधसर्वौषधिदूर्वापंचपल्लवपंचत्वक्पंचगव्यपंचामृतसप्तमृत्तिकापुष्पफलपंचरत्नसुवर्णो शकलवासोयुतं कलशमक्षतेषु संस्थाप्य तदुपरि अग्नेः पुरस्ताद्गोचर्ममात्रं गोमयेनोपलिप्य तदहतेनोदग्दर्शेन वाससा संछाय तदुपर्यष्टदलं पद्मनालिरूप्य तत्र वा पलतदूर्ध्वतदूर्ध्वसुवर्णनिर्मितमिंद्रं संस्थाप्य राजोपचारैः पूजयेत् । तत्रेमा आप इति स्नानं । मधुपर्ककुंडलांगुलीयकाद्या-
३० भरणलत्रचामरध्वजपताकादीन्यर्पयेत् । त्रातारमिंद्रमिति पुष्पांजलिः । ततस्तूष्णीं पवित्रे कृत्वा विष्णोर्मनसा पूते स्थ इति प्रथमं पवित्राभ्यामिधमप्रोक्षणं विष्णोर्मनसा पूतमसीति द्वितीयम् ।

देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वाछिद्रेण त्वा पवित्रेण शतधारेण सहस्रधारेण सुतोत्पुनामीति तृतीयं ।
चतुर्थं तूष्णीं । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यनेनेधमसंनिधापनं । अथेधममादाय ॐ अग्निर्भूम्या-
मोषधीष्वग्निमापो विभ्रत्याग्निरम्भसु । अग्निरंतः पुरुषेषु गोष्वश्वेष्वग्नयः ॥ १ ॥ अग्निर्दिव्य आपतत्यग्ने
देवस्योर्वतरिक्षं । अग्निमर्त्तास इधते हव्यवाहं घृतप्रियं ॥ २ ॥ अग्निवासाः पृथिव्यसित-
ज्ञौस्त्विषीमंतं संशितमाकृणोतु । भूम्यां देवेभ्यो ददति यज्ञं हव्यमरंकृतं । भूम्यां मनुष्या जीवन्ति ५
स्वयं यात्रेन मर्त्या । सा नौ भूमिः प्राणमायुर्दधातु जरदष्टिं पृथिवीमाकृणोतु ॥ ३ ॥
एतमिधमं समाहितं जुषाणो अग्ने प्रतिहर्यहोमैः । तस्मिन्विधेम सुमतिं स्वास्तिं प्रजां चक्षुः पशून्
समिद्धे जातवेदासि ब्रह्मणः ॥ ४ ॥ अस्मै क्षत्राणि धारयांतमग्ने युनाज्मि त्वा ब्रह्मण त्वा
दैव्येन । दीदित्यस्मभ्यं द्राविणेह भद्रं प्रेम वोचोहविर्द्धां देवतासु ॥ ५ ॥ एभिः पंचभिर्मन्त्रै
र्जुहोति । ततः त्वं भूमिमन्वेष्योजसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुध्वरे । त्वां पवित्रमृषयो भरत- १०
स्त्वं पुनीहि दुरितान्यस्मिन्निति बर्हिःप्रोक्षणं । ततः ऋषीणां प्रस्तरोऽसि नमोऽस्तु
दैवाय प्रस्तरायेति दक्षिणतो ब्रह्मासनं निदधाति । ततोऽस्मिन्कर्मणि त्वं भूपते भुवनपते भुवां पते
महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वां वृणीमहे । इति वरणमंत्रं ब्रह्माणमुद्दिश्य कर्ता पठति । ततः
अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं भुवां पतिरहं महतो भूतस्य पतिस्तदहं मनसे प्रब्रवीमि मनो वाचे
वाग्गायत्री गायत्र्युष्णिह उष्णिगनुष्टुभे अनुष्टुब्बृहत्यै बृहती पंक्तये पंक्तिस्त्रिष्टुभे त्रिंजष्टुगत्यै जगती १५
प्रजापतये प्रजापतिं विश्वेभ्यो देवेभ्यः ॐ भूर्भुवःस्वर्जनदो इति ब्रह्मा जपति । ततः ॐ अहं
दैधिषव्योदतास्तिष्ठान्यस्य सद्ने सीदयोस्मत्पाकतर इति ब्रह्मा स्वासनमन्वीक्षते । ॐ निरस्तः
परावसुः सह पाप्मना निरस्तः सोऽस्तु योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः इति ब्रह्मासनादक्षिणे तृणं
निरस्यति । अथासनमालभ्य जपति इदमहमवीवसोः सद्ने सीताम्भृतस्य सद्ने सीदामि सत्यस्य
सद्ने सीदामीष्टस्य सद्ने सीदामि पूर्त्तस्य सद्ने सीदामि मामृषदेवबर्हिःस्वासस्थंत्वाध्यासदेयं २०
तूर्णमृदमनमिशोकं विमृग्वरीं पृथिवीमावदामि क्षमां भूमिं ब्रह्मणा वावृधानां । उर्जं पुष्टिं
विभ्रतीमन्नमागं घृतं त्वाभिनिषीदेव भूमे । अथोपविश्यासने ब्रह्मा जपति । बृहस्पतिर्ब्रह्मा ब्रह्म-
सदन आशिष्यते बृहस्पते यज्ञं गोपाय । ततः य उद्धत उन्निवतः शकेयं यातमं यावापृथिवी
या न इति यावापृथिव्यौ समीक्षते । अथ होता बर्हिर्मुष्टिमादायस्तृणानि त्रीन्वारानाग्नेये त्रीन् २५
दाक्षिणतः त्रीन्पश्चिमायां सकलांस्त्रीन् वायव्ये पूर्वता मूलानि छादयंस्त्रीनुत्तरतस्त्रीनीशाने यत्र
समागच्छति तद्दक्षिणोत्तरं करोति । इति भाष्यम् । ब्रह्मा च पैरि देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसूतः प्रशिषा परिस्तृणामि इति पठित्वा आग्नेयकोणादीशानपर्यन्तं
पंक्तित्रयं पूर्वाग्रान् दर्भानास्तृणाति । एवं प्रथमास्तृतदर्भाग्राच्छादितमूलानुत्तरतो दर्भानास्तीर्थं
निर्ऋतिकोणादारभ्य पूर्ववत्पंक्तित्रयेण प्रागग्रानाग्नेयपर्यन्तं तथैव निर्ऋतिकोणादारभ्य वायव्य-
पर्यन्तं तथैव वायव्यकोणादारभ्य प्रागैशानपर्यन्तं परिस्तीर्थं चरमं ईशानपरिस्तीर्णदर्भाग्रान् ३०
प्रथमतः ईशानपरिस्तृतदर्भाग्रानां अधः स्थापयेत् । ततः हविषा त्वा जुष्टं प्रोक्षामीत्यनेनास्तीर्णदर्भा-
भ्युक्षणं । अथ होता आस्तीर्णदर्भमध्ये कांश्चिदर्भानादाय तान्स्वासने समास्तर्ष्य अहदैधिषव्य
इत्येनेन स्वासनमन्वीक्षते । निरस्त इत्यादिना तृणं निरस्यति । आसनमालभ्य इदमहमित्यादि
जपति । उपविश्य बृहस्पतिर्ब्रह्मेत्यादि जपति । परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि ।

- धृषद्वर्णं दिवे दिवे हंतारं भंगुरावतः इति उपद्वत इत्यादिना द्यावापृथिव्यौ समीक्षते । ॐ यथाग्ने ब्रह्मणस्पतिः सत्यधर्मा अदीधरदेवस्य सवितुः सव इत्युदपात्रमग्रेरुत्तरतः स्थापयति । तत्र च पवित्रे निक्षिप्य ॐ इहेत देवीरमृतं वसाना हिरण्यवर्णा औनवद्य त्वर्याः । आपः समुद्रो वरुणश्च राजा संपातभागान्हविषो जुषंतां । इंद्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूता आपः समुद्रादिवमु-
- ५ द्वहंतु । इंद्रप्रशिष्टा वरुणप्रसूतां दिवस्पृथिव्याः श्रियमावहंतु ॥ अनेन मंत्रेणोदपात्रे उदकं क्षिपति । विहीनपूतमाज्यमग्नावधिश्रित्य परि त्वाग्ने पुरं वयं विप्रं सहस्य धीमहि । धृषद्वर्णं दिवे दिवे हंतारं भंगुरावतः इति त्रिः पर्यग्निं कृत्वा उदगुद्वास्य पश्चादग्नेरासाद्य पवित्राभ्यामुत्पुनाति । तता दर्भत्रयेण सुवसंमाजनं । ततो निष्टप्तं रक्षोनिष्टप्ता अरातयः इति सुवप्रतपनं । अथ ॐ विष्णोर्हस्तोऽसि दक्षिणः पूष्णो दत्तं बहस्पते । तं त्वाऽहं सुवमाददे देवानां हव्यवाहनं ।
- १० अयं सुवो निदधाति होमाच्छताज्जरच्छंदसाजागतेन । सर्वयज्ञस्य समनक्ति विष्टा बार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्येनेति । सुवाभिमंत्रणं । ततः संस्कृतमेव घृतं स्ववामभागेऽग्नेः पश्चात्स्थापिताज्यधानी-नामकपात्रांतरे सुवेण कुर्यात् 'ॐ भूः शं भूत्यै त्वा गृह्णे भूतये' इति प्रथमं गृह्णाति । ॐ भुवः शं पुष्ट्यै त्वा गृह्णे पुष्टये इति द्वितीयं । ॐ स्वः शं त्वा गृह्णे सहस्रपोषाय इति तृतीयं । ॐ जनः शं त्वा गृह्णे परिमितपोषयेति चतुर्थं । ततः सुवेण तत् घृतं जुहुयात् । अग्नावग्निश्चरति
- १५ प्रविष्ट ऋषीणां पुत्रो अभिशस्ति पाउ । नमस्कारेण नमसा ते जुहोमिमा देवानां मिथुया कर्म भागं स्वाहा । हृदा पूतं मनसा जातवेदो विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् । सप्तास्यानि तव जातवेदस्तेभ्यो जुहोमि सज्जषस्व हव्यं स्वाहा । पुरस्ताद्युक्तो वह जातवेदोऽग्ने विद्धि क्रियमाणं यथेदं । त्वं भिषग्भेषजस्यासि कर्त्ता त्वया गामश्वं पुरुषं सनेम स्वाहा । यज्ञस्य चक्षुः प्रतिमुखं च वाचा श्रोत्रेण मनसा जुहोति । इमं यज्ञं विततं विश्वकर्मणा देवा
- २० यंतु समनस्यमानाः स्वाहा । इति हुत्वा ॐ वृष्णे बृहते स्वर्विदे अग्नये शुक्लं हरामि त्विषीमते । स नः स्थिरान्वलवतः कृणोतु ज्योक्चरो जीवातवेत्यं ददात्वमग्नये स्वाहा । इत्युत्तरपूर्वाद्धे । अथ दक्षिणपूर्वाद्धे । ॐ त्वं सोमादिव्यो नृचक्षाः सुगं अस्मभ्यं पथो अनुक्षः । अभिनो गोत्रं विदुष इव नेशोच्छानोवाचमुशती जिगाय सोमाय स्वाहा । इत्याज्यभागौ हुत्वा अभ्यातानहोमं कुर्यात् । तद्यथा सविता प्रसवानामधिपतिः समावतु आस्मिन् ब्रह्मण्यस्मिन्कर्मण्यस्यां पुरोधायासस्यां
- २५ प्रतिष्ठायामस्यां वित्यामस्यामाहुत्यामाशिष्ट्यस्यां देवहुत्यां स्वाहा । सवित्रे प्रसवानामधि पतये । अग्निर्वनस्पतीनामधिपतिः । इत्यादिपूर्ववत् २ । एवं सर्वत्राप्यग्रे । द्यावापृथिवी दातृणामधिपती । ३ वरुणोऽपामधिपतिः ४ । मित्रावरुणौ वृष्ट्या अधिपती ५ । मरुतः पर्वतानामधिपतयस्ते मावंतु ६ । सोमो वरुधामधिपतिः ७ । वायुरंतरिक्षस्याधिपतिः ८ । सूर्यश्चक्षुषामधिपतिः । ९ । चंद्रमा नक्षत्राणां अधिपतिः १० । इंद्रो दिवोधिपतिः ११ । मरुता पिठापशूनामधिपतिः १२ । मृत्युः ३० वज्रानामधिपतिः १३ । यमः पितृणामधिपतिः १४ । तंता अवतरेतेमावंत्विति पूर्ववत् १५ । ततस्त तामहास्तेमावंत्विति पूर्ववत् ॥ अथोत्तरांगानि ॥ तत्र पूर्ववत्सप्तदशाहुत्यात्मकं अभ्यातानहोमं

१ कघनधअ-अनवद्य । २ कघनअव-त्वपा; ध-त्वया । ३ ज्ञ-णा । ४ यत्रयडवद-वितर प्रेतमा वंत्विति ।

कृत्वा शुक्लपक्षश्चेत् पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तादुन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय । तस्यां देवीं संवसंतो महित्वा नाकस्य पृष्ठे समिषा मदेम स्वेहीत जुहोति । कृष्णपक्षश्चेत् यत्ते देवा अकृण्वत् भागधेयममावास्ये संवसंतो महित्वा । तेनो यज्ञं पिपृहि विश्ववारे रयिं ना धेहि सुभगे सुवीरं स्वाहा । अथ आहूत्यै स्वाहा । कामाय त्वा स्वाहा । समृधे त्वा स्वाहा । आहूत्यै त्वा कामाय त्वा समृधे त्वा स्वाहा । ऋचास्तोमं समर्धय गायत्रेण रथंतरं । बृहद्गायत्रवर्तनि स्वाहा । इत्याहुतिपंचकं ५ जुहुयात् । इति समृद्धिहोमः ॥ ततः ॐ पृथिव्यामग्नये समनमन्त्य आर्घ्नोत् । यथा पृथिव्यामग्नये समनमन्वे वा मह्यं सन्नमः संनमंतु । ततः पृथिवी धेनुस्तस्या अग्निर्वत्सः समेग्निना वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहां । आयुः प्रथमं प्रजां पोषं रयिं स्वाहा । अंतरिक्षे वायवे समनमन्स आर्घ्नोत् । यथांतरिक्षे वायवे समनमन्ने वा मह्यं सन्नमः संनमंतु । अंतरिक्षं धेनुस्तस्या वायुर्वत्सः सामे वायुना वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहां । आयुः प्रथमं प्रजा पोषं रयिं स्वाहा । दिव्यादित्याय समनमत्स आर्घ्नोत् यथा दिव्यादित्याय १० समनमन्ने वा मह्यं सन्नमः संनमंतु । द्यौर्धेनुस्तस्या आदित्यो वत्सः साम आदित्येन वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहां । आयुः प्रथमं प्रजापोषं रयिं स्वाहा । दिक्षु चंद्राय समनमत्स आर्घ्नोत् । यथा-दिक्षु चंद्राय समनमन्नेवामह्यं सन्नमः सन्नमंतु । दिशो धेनुवत्सां सा चंद्रो वत्सः तामे चंद्रेण वत्सेनेषमूर्जं कामं दुहां आयुः प्रथमं प्रजापोषं रयिं स्वाहा । इत्याहुतिचतुष्टयं संनतिहोमः । प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिभूर्जं जान । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम १५ पतयो रयीणां स्वाहा । इत्युपस्तीर्यहोमः । ततोऽग्नेरुत्तरपूर्वार्धे आदेवानामपि पंथामगन्म-यच्छक्रवाम तदनु प्रवोढुं । अग्निर्विद्वान्स यजात्स इद्धो तासो ध्वरान्सक्रतृन्कल्पयात्यग्नये स्विष्ट-कृते स्वाहा इति मंत्रेण जुहुयादिति स्विष्टकृत् । अथैकादशप्रायश्चित्ताहुतीः स्वाहेष्टेभ्यः स्वाहा । वर्षेष्णिष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं स्विष्ट्यै स्वाहा । निष्कृतिर्दुरिष्ट्यै स्वाहा । दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा । अयाश्चाग्नेस्यनमिशस्तीश्चसत्यमित्वमया असि । अयासमनसाकृतोयासन् हव्यमूहिषः २० स्वाहा । ॐ स्वाहा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा स्वः स्वाहा ॐ भूर्भवः स्वः स्वाहेति प्रतिप्राय-श्चित्तहोमः । ततः यन्मे स्कन्नमनसो जातवेदो यद्वा स्कंदेद्धविषो यत्र यत्र । उत्पुरुषो त्रिपुषः संजुहोमि सत्याः संतु यजमानस्य कामाः स्वाहेति स्कन्नहोमः । यदस्मृति चक्रेम किंचिदग्न उपारिम-चरणे जातवेदः । ततः माहि त्वं ततः प्रचेतः सुखमे सखिभ्यो य अमृतत्वमस्तुतः स्वाहा । इत्यस्मृतिहोमः ॥ ततः यद्वद्यत्वा प्रथति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वन्नवृणी महीहा ध्रुवमयो २५ ध्रुवं हुताशविष्ठ प्रतान्यज्ञमुपयाहि सोमं स्वाहा । समिद्रणो मनसा नेष गोभिः संसूरिभिर्हिर-वत्संस्वस्त्या । संब्रह्मणा देवहितं यदस्ति संदेवानां सुमतौ यज्ञियानां स्वाहा । यानावह उशतो देवदेवांस्तान्प्रेरय स्वे अग्ने सधस्थे । यक्षिवांसः यथिर्वांसो मधून्यस्मै धत्त वसवो वस्वनि स्वाहा । सुगावो देवाः सदना अकर्म य आजग्म सवथ ने माजुषाणः । वहमाणां भरमाणाः स्वा वसूनि वसुं धर्मं दिवमारोहतां नु स्वाहा । यज्ञं यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छ । स्वा ३० योनिं गच्छ स्वाहा । एष ते यज्ञो यज्ञपते सह सूक्तवाकः सुवीर्यः स्वाहा । वषट्कुतेभ्यो वषट्-हुतेभ्यः । देवा गातु विदो गातुं वित्वा गातुमितस्वाहा । इत्याहुतिसप्तकं सांस्थितिहोमः ॥

— १ ज्ञ-वत्सेमूर्जं । २ ईअघटय-यजान; व-वीजातः । ३ अईटय-प्रवोद् । ४ ज्ञ-पाठः । ५ अवनक-घटयई-यद्वस्वीदद्वविषो । ६ अवनकट-संजुहोति । ७ ज्ञ-याहि । ८ ज्ञ-सुमे । ९ ज्ञ-पो । १० ज्ञ-पथिर्वांसो

- ततः समनस्पत इमं नो दिवि देवेषु यज्ञं स्वाहा । दिवि स्वाहा । पृथिव्यां स्वाहा । अंतरिक्षे स्वाहा । वातेधा स्वाहेत्याहुतिपंचकं हुत्वा आज्यस्थालीघृतमुत्तमं चतुर्वारं सुवेण गृहीत्वा आज्यधान्यां संस्थाप्य सुवेणैकवारं तूष्णीं जुहुयात् ॥ इति समानहोमः ॥ अथस्तरणक्रमेण बर्हिर्कृत्वाप्य त्रिगुणी-कृत्याज्यधान्या घृतेनाभ्यनाक्ति । पृथिव्यै त्वेति मंत्रं प्रथमं मूले युनक्ति । अंतरिक्षाय त्वेति ५ मध्यं युनक्ति । दिवे त्वा इत्यग्रं युनक्ति । एवं त्रिः कृत्वा ॐ संबर्हिरक्तं हविषा घृतेन समिन्द्रेण वसुना संमरुद्भिः । सं देवैर्विश्वदेवेभिरक्तमिंद्रं गच्छतु बर्हिः स्वाहेत्यनेन बर्हिर्जुहोति । अथ संज्ञावभागास्तविषा बृहंतः । प्रस्तरेष्ठा बर्हिषदश्च देवाः । इमे यज्ञमभिर्विश्वे गृणंतः स्वाहा । देवा अमृता मादयंतां स्वाहा । इति संज्ञावभागहोमः ॥ सुवोसीति सुवं प्राग्दंडं निदधाति । सुवप्राति षापनान्ते इंद्रं चंदनपुष्पधूपदीपनैवेद्यतांबूलदक्षिणाभिः पूजयेत् । त्रातारमिद्रेति पुष्पांजलिं दद्यात् । १० ततोऽग्न्यायतनस्य समंतादिक्षु विदिक्षु च माषभक्तबलीन्सदीपाव दिक्पालेभ्यो प्रदद्यात् । त्रातार-मिन्द्रमिति इन्द्राय सांगाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय एष माषभक्तबलिर्नमः । भो इंद्र दिशं रक्ष बलिं भक्ष यजमानस्यायुःकर्ता क्षेमकर्ता शुभकर्ता शान्तिकर्ता भवेति प्रार्थयेत् । एवं सर्वत्र । अग्नेर्मन्वे इत्याग्नेये । यममन्त्रेण याम्ये । नमोस्तु ते निर्ऋत इति नैऋत्ये । ये पश्चादिति पश्चिमे । वायोः सवितुरिति वायव्ये । य उतरतस्ते इत्युत्तरे । ईशाना त्वा ईशाने । इति दिक्पालेभ्यो १५ बलिं दद्यात् । ततो महाबलिं कुंकुमादिरक्तं रक्तपुष्पादियुतं सदीपं सदक्षिणं क्षेत्रपालाय दद्यात् । क्षेत्रियात्ववाक्षेत्रस्य पतिमाक्षेत्रपालाय भूतप्रेतापिशाचराक्षसशाकिनीडाकिनीवेतालादिपरिवार-युतायेत्यादि इमं बलिं शूद्रेण दुर्ब्राह्मणेन वा चतुष्पथे वाऽन्यत्र नापयेत् । ततः प्रक्षालितपाणिपाद आचांतो देशकालौ स्मृत्वा कृताया ऐन्द्राः शांतिः पूर्णतासिद्धयर्थं पूर्णाहुतिं होष्यामीति संकल्प्य सुचिद्वादशगृहीतं चतुर्गृहीतं वाऽऽज्यं कृत्वा वस्त्रयुतनालिकेरादिफलचंदनादियुतं तदुपरि निधाय २० पूर्णाहुतिं अभिभूर्यज्ञ इत्येतैस्त्रिभिः सक्तं राज्ञान्वारब्धो हुत्वा कर्मशेषं समापयेदाचार्यः । विमुंचामीत्यादि समिन्त्रयहोमः । तेजोऽसीति मुखं विमार्ष्टि । दक्षिणेनाग्निं त्रीन्त्रिष्णुकमान् क्रमते विष्णोः क्रमोसीति । सूर्यस्यावृतमित्यभिदक्षिणमावर्त्तते । अग्नमस्वरित्यादित्यमीक्षेत । इंद्रवधं वसावय-मिंद्रस्य वरुणस्य च । ब्रह्मणा स्थापितपात्रं पुनरुत्थापयामसि । अपरेणाग्निमुदपात्रं परित्ठित्यो-चरेणाग्निं आपो हि ष्ठा मयो भुव इति मार्जयित्वा बर्हिषि पत्न्यंजलौ निनयति 'समुद्रं वः २५ ग्रहिणोमीति' । वीरपत्न्यहं भूयासं यदा यजमानस्तदा वीरपुरुषोऽहं भूयासमिति मुखं निमार्ष्टि । व्रतानि व्रतपत इति समिधमादधाति । सत्यं त्वर्त्तनेति सह हविर्भिः पर्युक्ष्य उदंचि हविरुच्छिष्टा-न्युद्वासयति । पूर्णपात्रं दक्षिणा । ब्रह्मोत्थापनं । उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति । यस्मात्कोशादिति नमस्कारः । ततः कलशोदकेन शान्त्युदकेन च दूर्वापल्लवरुदङ्गमुख आचार्य ऋत्विजश्च तिष्ठतः प्राङ्मुखं सकुटुंबमुपविष्टं राजानमभिषिच्येयुः । अभिषेके पत्नी वामभागे । पवित्रं शतधारं । ३० प्रयतेतः पापिलक्ष्मीति चतस्रः । हिरण्यवर्णाः । एवमभिषेकानन्तरं सर्वौषधीभिरनुलिप्य शुद्धो-दकेन स्नात्वा परिधत्ते वाससी परिधाय शुक्लमाल्यांबरानुलेपनः सपत्नीको यजमान आचार्यादीन् संपूज्य तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

“ ब्राह्मणो दश गा दद्यादनद्वाहं ततोऽधिकं । सीराधिकं ततो वैश्यस्तथा प्रादेशिको हयं ॥

“ राजा दद्याद्वरं ग्रामं समूहो संज्ञावित्था । यथोक्तां दक्षिणां दद्यात्सकलं फलमश्रुते ॥

अथेत्यादिसमयमुच्चार्य कृतस्य ऐन्द्रशान्त्याख्यकर्मणः प्रतिष्ठासिद्ध्यर्थं एकादशधेनू रुद्रदेवत्याः अमुकगोत्राय ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रददे । एवमनङ्कुद्रामभूमिहस्यश्वरथरत्नादि दद्यात् । स्थापित-
देवतापूजननमस्कारौ । आवाहनं न जानामि । अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया । यस्य स्मृत्या
च नामोक्त्या तपो यज्ञक्रियादिषु । न्यूनं० । यांतु देवगणा० इति पीठदेवता विसृज्य । प्रतिमां
सोपस्कaramाचार्याय दत्त्वाऽग्निं संपूज्य गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठेति० विसृज्य यथाशक्ति ब्राह्मणान्
भोजयित्वा । ‘ चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः
प्रसीदतु ’ इति पठेत् । इत्यैन्द्रशान्तिप्रयोगः ।

अभिषेकदिने च कृतनित्यक्रियो दर्भपाणी राजा प्राङ्मुख आसन उपविश्येष्टदेवता ध्यात्वा १०
नमस्कृत्य मासपक्षाद्युल्लिख्य सकलराष्ट्रवश्यताकामोऽहं सांवत्सरपुरोहिताभ्यामात्मानमभिषेचयिष्य
इति संकल्प्य गणेशपूजास्वस्तिवाचनमातृकापूजावसोर्धारापूजाऽभ्युदयिकश्राद्धानि कृत्वा
सांवत्सरपुरोहितौ त्रीन् ऋग्यजुर्विदो विप्रक्षत्रियवैश्यानमात्यान्सामगं चैकं विप्रनमात्यमन्य-
चैकं अन्यतमवेदविदं वृत्वा मधुपर्ककुंडलकेयूरकटककंठाभरणांगुलीयकवस्त्रादिभिस्तान्संपूज्य
चतुर्वर्णमुख्यानुपवेशयेत् । अथ पूर्वदिने कृतोपवासः पुरोहितः सितमाल्यचन्दनवासाः सोष्णीषो १५
होमदेशं परिकल्प्य तस्मादुत्तरतोरणकदलीस्तंभमंडितायां स्नानशालायां ब्रीहिषु यवेषु वा सौवर्णं नव-
कलशं यथाविधि संस्थाप्य यथासंभ्रमनेकतीर्थजलेनापूर्य सर्वोषधिसर्वगंधसर्वरत्नसर्वबीजफलक्षीरि-
वृक्षक्षीरिलतापल्लवान् क्षिप्त्वा बहुभिः सितवस्त्रैर्मालाभिश्चावेष्ट्य तत्समीप एकं पंचगव्ययुतजल-
पूर्णं मृन्मयं घृतेन पूर्णं हैमं कुंभं दुग्धेन राजतं दध्ना ताम्रं मधुना मार्त्तिकं कुशोदकेन च मार्त्तिकं
शतच्छिद्रं च सौवर्णमन्यांश्च यथाशालभं नदीसरःकूपचतुःसमुद्रोदकपूर्णान् मार्त्तिकान्स्थापयेत् । सर्वेषां २०
च कलशानामुच्चता षोडशांगुला । वैपुल्यं द्विपंचाशदंगुलसूत्रवेष्टनयोग्यं । ततः पुरोहितो होमदेशे
आथर्वणगृह्योक्तेनाव्यसश्चैत्यैन्द्रशान्तिप्रयोगलिखितेन प्रकारेणाग्निस्थापनादिसप्तदशाहुत्यात्मकाभ्या-
तानहोमांतानि पूर्वांगानि कृत्वा शर्मवर्मस्वस्त्ययनाऽऽयुष्य अमयैः परीजताख्यैः पंचभि-
र्गणैराथर्वणपरिशिष्टोक्तैराज्यं जुहुयात् । ते च गणा वक्ष्यन्ते । होमदेशस्थापितहैमकलशे च
संपातान् क्षिपेत् । राजा च सितचंदनपुष्पवासः सर्वालंकारयुतोऽग्नेर्दक्षिणतः उपविश्य सांवत्सर- २५
प्रभृतिभिर्देवज्ञैः सदस्यमुख्यैः पुरोहितैश्च हूयमानाग्नेर्निमित्तानि पश्येत् । तानि च निमित्तानि प्रमाण-
निर्णये ‘ दक्षिणावर्त्तशिख ’ इत्यादिनोक्तानि । एवं पुरोहितः प्रधानहोमं समाप्यैन्द्रशान्त्युक्तेनैव
प्रकारेण सप्तदशाहुत्यात्मकाभ्यातानहोमादिब्रह्मात्थापननमस्कारांतान्युत्तरांगानि कृत्वा सुगंधतैला-
दिना स्वेच्छया कृतस्नानं स्नानशालायामानीयासन उपवेश्य मृद्धिः स्नपयेत् । तत्र सहस्रशीर्षेति
पर्वताग्रमूदा शिरः । अक्षिभ्यां इति वल्मीकांतमूदा कर्णौ । तैर्नैव बिल्बालयमूदा मुखं । ग्रीवा- ३०
भ्यस्त इतीन्द्रध्वजस्थानमूदा ग्रीवा । आत्रेभ्य इति राजांगणमूदा हृदयं । यस्य विश्वानि हस्तयो-
रिति गजदंतोद्धृतमूदा दक्षिणवामभुजौ । बव्हीनां पितेति सरामूदा पृष्ठं । नाभानाभिं न इति
संगममूदोदरं । आ ते सिंचामीति नदीकूलद्वयमूदा पार्श्वौ । सोमानं सरणं इति वेश्याद्वारमूदा

- कटिं । ऊरुभ्यां त इति गजस्थानमृदोरू । मेहनाद्वलमिति गोष्ठमृदा जानुनी । तेनैवाश्वस्थान-
मृदा जंघे । एतावानस्येति रथचक्रोद्धृतमृदा पादौ । अंगादंगादिति सर्वमुद्भिः सर्वाङ्गानि । ततः
पूर्वस्थापितेन पञ्चगव्ययुतेन जलकुम्भेन स्नपयेत् । मंत्रास्तु । गंधद्वारां । आप्यायस्व । दधि-
क्रावणः । तेजोऽसि शुक्रं । आपोहिष्ठेत्याद्याश्च । तदा राजा तदासनं त्यक्त्वा भद्रासन उप-
५ विशेत् । भद्रासनं तु हैमं राजतं ताम्रं क्षीरिदारुजं वा मांडालिकस्य हस्तेनोच्चायतं च ।
अनंरजितः सपादहस्तेन । महाराजस्य सार्द्धहस्तेन । ततो विप्रामात्यस्तेजोऽसीति पूर्वस्थापितेन
घृतपूर्णहैमकुम्भेन प्राच्यां स्थित्वाऽभिषिचेत् । क्षत्रियामात्य 'आप्यायस्वेति' दुग्धपूर्णं रौप्यकुम्भेन
दक्षिणतः स्थित्वा । वैश्यामात्यो 'दधिक्राव्येति' दधिपूर्णं ताम्रकुम्भेन पश्चिमतः स्थित्वा
छंदोगामात्यो 'मधु वाता' इति त्युचेन मधुपूर्णं मृत्कुम्भेनोत्तरतः स्थित्वा स एव
१० 'देवस्य त्वेति' कूशोदकपूर्णं मृत्कुम्भेन तत्रैव स्थित्वा । देवस्यत्वे(स्य)स्याति अभिषिचामीति
वाक्यशेषः । ततः पुरोहितोऽग्निं रक्षध्वामिति सदस्यान्प्रेष्य संपातयुतेन हैमकुम्भेन राजसूयामभिषेक-
मंत्रैरभिषिचेत् । ते च याजुषास्तावत् । सोमस्य त्वा युष्मेनाभिषिचाम्यग्नेर्भाजसा सूर्यस्य वर्चसं द्रस्ये-
द्विषेण क्षत्राणां क्षत्रपतिरेध्यतिदिद्यून्याहि । इमं देवा असर्पन् सुर्वध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैष्ठ्याय
महते जानराज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय इमममुष्यपुत्रममुष्यैपुत्रमस्यैविशेष षोमीराजा सोमोऽस्माकं
१५ ब्राह्मणानां राजेति । इममित्यस्य स्थाने द्वितीयांतं राज्ञो नाम अमुष्येत्यत्र षष्ठ्यंतं तात्पितुः अमुष्या
इत्यत्र षष्ठ्यंतं तन्मातुः इमा आपः शिवतमा इति तृच आर्षेदिकः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽ-
श्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेस्तेजसा सूर्यस्य वर्चस्य वर्चसं द्रस्येन्द्रियाणाभिषिचामीति यजुः ।
भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतयश्च । एवमन्येपि तत्तच्छास्त्रीया बोध्याः । ततः पुरोहितो बन्धिसमीपं
गच्छेत् । ततो वेदशास्त्राभिज्ञोऽन्यो विप्रो भद्रासनगतमेव राजानं शतछिद्रसौवर्णकुम्भेनाभिषिचेत् ।
२० ततः 'या ओषधीरिति' सर्वौषधीनामुदकं क्षिपेत् । 'रथे तिष्ठेति' यजुषा सूक्तेन गंध-
स्योदकं । 'आब्रह्मन् ब्राह्मणेति' यजुषा बीजानां । पुष्पवतीत्यथर्वणमंत्रेण पुष्पाणां । तेनैव
मंत्रेणानेकफलानां । 'आशुः शिशान' इति सूक्तेन रत्नानां । 'ये देवाः पुरःसदेति' कुशानामुदकेन ।
केचित्तु कुशदूर्वापल्लवैरनेन मंत्रेण राजाङ्गानि मार्जयेदित्याहुः । ततोऽन्य ऋग्वेदी विप्रो गारोचनया
गंधद्वारोतिमंत्रेण राज्ञः शिरः कंठं च लिपेत् । ततः समीचीना विप्राः क्षत्रिया वैश्याः
२५ शूद्राः अनुलोमाश्च यथालाभं गंगायमुनाद्यनेकनदीसरःकूपचतुःसमुद्रनिर्झरजलपूर्णैः पूर्वा-
सादितैरनेककलशैः स्वस्वशास्त्रीयैर्मंत्रैः शूद्रानुलोमादयश्च तूष्णीमेवाभिषिचैयुः । एतस्मिन्नेव काले-
ऽमात्यमुख्याश्च छत्रचामरवेत्रान्धारयेयुः । वादकाः शंसभेर्यादीनि वादयेयुः । विप्रा मंत्रपाठं बंदिनश्च
स्तुतिं कुर्युः । ततः सांवत्सरः सर्वकुम्भमध्य आसादितहैमकुम्भोदकं कुशैर्युहीत्वा वक्ष्यमाणैः
सुरास्वामभिषिचैवावित्यादिमिरशीत्युत्तरशतैः श्लोकैरभिषिचैन्मंत्रांते मंत्रास्तु अभिषिचैत्विति क्रिया-
३० पदानुसारेणैकसार्द्धद्वित्रिश्लोकात्मका ज्ञेयाः । सर्वमंत्रांते सर्वं तत्कलशस्थं जलं क्षिपेत् । ते च

१ वधर्षयट-स्नपयेत् । २ क्ष-अनरजितः; यट-अनरजितः; घघन-अनरजितः; क-अनरजितः; ।
ई-अनरजित । ३ यटअकध-रेध्यदिजेद्यून्याहि; ध-नप्येतदिद्यून्याहि; त-रेध्या-दिजेद्यून्याहि । ४ यटअ-
आसपत्नं । ५ घकवट्यनअ-वसुध्वं । ६ ध-स्थित ।

श्लोकाः समाप्तौ वक्ष्यन्ते । ततो राजा सुगंधितैलौद्वर्त्तनशुद्धोदकैः स्नात्वा श्वेतोष्णीषादिवस्त्राणि धृत्वाऽऽदर्शे आज्ये च प्रतिविंबं दृष्ट्वा तदाज्यपात्रं ससुवर्णं ब्राह्मणाय दत्त्वा चन्दनकुङ्कुमदधिद्वर्वादि-मंगलद्रव्याण्यालभ्य श्रीविष्णुं सुवर्णादिप्रतिमायां सूर्यमंडलेऽक्षतपुंजे वा षोडशोपचारैः ब्राह्मणा-न्वस्त्रालंकारादिभिः सांवत्सरपुरोहिता च मधुपर्कवस्त्रालंकारादिभिः पूजयेत् । अथ दैवज्ञः प्रागुक्तलक्षणं पट्टं ललाटे मुकुटं च मूर्ध्नि बध्नीयात् । ततः पुरोधा राजानं शुभलभे उत्तरोत्तरक्रमेण वृषमार्जारतरक्षुसिंहव्याघ्रचर्मबहुमूल्यवस्त्रोत्तरलदेन चोपशुषर्पाच्छादिते मंच उपवेशयेत् । ततो द्वारपालस्तत्रोपाविष्टाय राज्ञेऽमात्यान्पौरान्वणिजः प्रकृतींश्च क्रमेण दर्शयेत् । राजा तु ग्रामवासोगजाश्वसुवर्णगोजागृहैरभिषेचकौ सांवत्सरपुरोहितौ संपूज्य ऋग्यजुःसामविदः त्रीन्विप्रांश्च तथैव संपूज्यान्यांश्च ज्योतिर्विदः पुरोहितं विप्रमुख्यांश्च यथाविभवं संपूज्य गोरस-मोदकादिभिः संभोज्य गोवस्त्रतिलरूप्यान्नफलहेमसुषुपभूम्यादीनि तेभ्यो दत्त्वा चन्दनकेसरादिभि-रलंकृतो दधिद्वर्वादीनि मंगलद्रव्याण्यालभ्य सशरचापहस्तोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य गुर्वादीन्नत्वा महावृषं गां च सवत्सां पृष्ठदेशे स्पृशेत् । ततः पुरोधाः सलक्षणं जात्यश्वं महागजं च तत्रानाख्य तौ सर्वौषधिकलशेन 'या ॐषधीरिति' संस्नाप्य वस्त्रपर्याणसुवर्णरूप्यालंकारादिभिरलंकृत्याश्वं राज्ञः पुरत आनीयाभिमंत्रयेत् । ते च मंत्रा अश्वशान्तौ

“ जयाश्व त्वं मया राजस्तुरंगाद्यः प्रतिष्ठितः । स्मराद्य लक्ष्म्याः पुत्रस्त्वं गंधर्व त्वं तथा स्मर ॥ १५

“ यथा नृणामयं राजा तथा त्वं भव वाजिनां ।

“ यथा भवंतं नृपतिर्नित्यमेवारुरुक्षति । तथा त्वं रक्ष राजानं सर्वावस्थागतं हय ॥

“ दर्शयाश्वं तथा स्वप्ने दैवदोषमुपागतं । तुरगान् सकलान् रक्ष त्वयि भारोऽयमर्पितः ॥

“ अद्य प्रभृति राजा त्वामग्रेणाभ्येति भक्तितः । अभ्यर्चयिष्यति सदा गंधमाल्यानुलेपनैः ॥

“ आशीर्भिश्च द्विजातीनां तथा च स्वास्तिवाचनैः । रक्षतु त्वां महेन्द्रस्तु पूर्वेण त्रिदशाधिपः ॥ २०

“ दक्षिणेन यमो देवः पश्चिमेन जलाधिपः । उदगवैश्रवणो देवः सर्वे रक्षंतु सर्वतः ” ॥ इति

ततो गजमपि दक्षिणे कर्णे दैवविदा मंत्रितं राजा रोहेत् । तन्मंत्रास्तु गजशांत्युक्ताः

“ श्रीगजत्वं कृतो राजा भव तस्य गजाग्रणीः । गंधमाल्यान्नभक्ष्यैस्त्वां पूजयिष्यति पार्थिवः ॥

“ लोकः सदाभयं पूजां करिष्यति यथा तव । पालनीयस्त्वया राजा युद्धेऽध्वनि तथा गृहे ॥

“ तिर्यग्भावं समुत्सृज्य दिव्यभावमनुस्मर । देवासुरे पुरा युद्धे श्रीगजस्त्रिदशैः कृतः । २५

“ ऐरावणसुतः श्रीमानरिष्टो नाम वारणः । श्रीगजानां तु यत्तेजः सर्वमेवोपतिष्ठतु ॥

“ तत्तेजस्तव नागेन्द्र दिव्यभावसमन्वितत् । उपतिष्ठतु भद्रं ते रक्ष राजानमाहवे ” ॥ इति

अथ राजानं गैजमारुह्य गजारूढैरेव मुख्यामात्यसामंतसांवत्सरपुरोहितादिभिः सह महापथेन स्वपूरं परिभ्रम्य देवतायतनानि गत्वा यथाविभवं देवताः संपूज्य गजारूढो गजारूढैरेव तैः सह गृहमागत्य गजादवतीर्य गजावतीर्णैरमात्यादिभिः सहांतर्गुहं प्रविश्य तान्सर्वानन्यांश्च लोकान् यथाविभवं दानमानसत्कारप्रियवचोभिः सत्कृत्य कोटिलक्षायुतान्यतमसंख्यया विप्रान् संभोज्य दीनानाथेभ्यो भूयसीं दक्षिणां दत्त्वा स्वास्तिवाचनं कारयित्वा सर्वान्विसृज्य सुहृदादियुतोऽतिदृष्टमना मुंजीत ।

इति राजाभिषेकप्रयोगः ।

१ ज्ञा-पूर्व । २ ई-अथादैवज्ञः । ३ कघटयअनवरक्षई-वेशयेत् । ४ यटकघवअनईरथ-भयां । ५ बटईअन-पूर्व । ६ एवं मूले सर्व पुस्तकेषु पाठाः । राज तं गजमिति तुं समीचीनः पाठो भाति । ७ टय-अनवघ-पुरि ।

- अथ पूर्वोपयुक्ताः शर्मवर्मादिगणाः (अ० वे० २।३।१४-१५) ॥ यथा द्यौश्च पृथिवी च नविर्मातो नरिष्यवः । एवामेप्राणमाविभेः १ । यथाहश्च रात्री च नविर्मातो न रिष्यथः एवामे० । २ । यथा सूर्यश्च चंद्रश्च ३ । यथा ब्रह्म च क्षत्रं च ४ । यथा सत्यं चानृतं च० ५ । यथा भूतं च भव्यं च ६ । प्राणापानौ मृत्योर्मापातं स्वाहा । द्यावापृथिवी उपश्रुत्यामा० सूर्यचक्षुषा ५ मा पाहि० । अग्ने वैश्वानर विश्वैर्मा देवैः पाहि । विश्वंभर विश्वेन मा भर मा पाहि ५ ॐ जोस्योजो मेदाः स्वाहा. सहोसि सहोमदा. बलमसि बलं मेदाः । आयुरस्यायुर्मदाः । श्रोत्रमसि श्रोत्रं मेदाः । चक्षुरसि चक्षुर्मदाः । परियाणमसि परियाणं मेदाः । तुभ्यमेव जरिमन्वर्धता वयं मेममन्येमृत्यवोहिंसिर्भुः शतं ये । मातेव पुत्रं प्रमना उपस्थे मित्र ऐनमियात्यात्वं हसः । मित्र एनं वरुणो मारिषादजरा मृत्युं कृणुतां संविदानौ । तदग्निर्होता वयुनानि १० विद्वान्विश्वा देवानां जानि मा विद्वंक्ति । त्यमीशिषे पशूनां पार्थिवानां ये जाता उत वा ये जानित्राः । मेमं प्राणो हासीन्मो अपानो मेमं मित्रा वधिषुर्मो अमित्रौः । द्यौष्टा पिता पृथिवी माता जरा मृत्युं कृणुतां संविदाने । यथा जीवा आदितेरुपस्थे प्राणापानाभ्यां गुपितः शतं हि माः । इममग्न आयुषे वर्चसे प्रियं रेतो वरुण मित्रराजन् । माते वाऽस्मा अदिते शर्म यच्छन् विश्वे देवा जरदष्टिर्यथासत् । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां चुबुकादधि । यक्ष्मं ३५ शिषिण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते । ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् । यक्ष्मं दोषणयामंसाभ्यां बाहुभ्यां विवृहामि ते २ । हृदयात्ते परिक्रोमोहलीक्षणात्पार्श्वीभ्यां । यक्ष्मं मतस्ताभ्यां प्लीन्होयकुस्तेविवृहामसि । आंत्रेभ्यस्ते गुदाभ्योऽवनिष्ठोरुद्रादधि । यक्ष्मं कुक्षिभ्यां प्लाशेर्नास्याविवृहामि ते । ऊरुभ्यां तेष्वष्टाविभ्यां पार्णिभ्यां प्रपदाभ्यां । यक्ष्मं भसद्याश्रोणिभ्यां भसदंभंसो विवृहामि ते । अस्थिभ्यस्तेमज्जभ्यः स्नावभ्यो धमनिभ्यः । यक्ष्मं पाणिभ्यामंगुलिभ्यो २० नखेभ्यो विवृहामि ते । अंगे अंगे लोमि लोमि यस्ते पर्वणि पर्वणि । यक्ष्मत्वचस्यंते वयं कश्यपस्य विषहर्षेण विश्वं च विवृहामसि । ७ । मुंचामि त्वा हविषा जीवनायकमज्ञातयक्ष्मा-दुतराजयक्ष्मात् । ग्राहिर्जग्राह यथेतदेजं तस्या इंद्राग्नीप्रमुमुक्तमेनं २ । यदि क्षितायु यदि वा परेतो यदि मृत्योरंतिकं नीत एव । तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पर्शमेनं शत शारदाय २ । सहस्राक्षेण शतवीर्येण शतायुषा हविषा हार्षमेनं । इन्द्रो यथैनं शरदो न यात्यंति विश्वस्य २५ दुरितस्य पारं । शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमंतान् शतमु वसंतान् । शतं त इन्द्रो अग्निः सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषा हार्षमेनं । प्रविश तं प्राणापानावनद्धाहाविवव्रतं । कान्येयं तु मृत्यवोयं नाहुरितरान् शतं ॥ इहैवस्तंप्राणापानौमापगातमितो युवं । शरीरमस्यांगानि जरसेव इतं पुनः जरायै त्वा परिददामि जरायै निर्धुवामि त्वा । जरा त्वा भद्रानेष्टव्यन्ययं तु मृत्यवायो नाहुरितरान् शतं । ३० उत देवा अवहितं देव उन्न यथा पुनः । उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथापुनः ।

१ यटनघईर-मायातं । २ वटयअनईघ-हिसिषु । ३ ई-शातये; न-शातये । ४ नब-ति । ५ धयचवरअ-असित्री । ६ ध-संविदानोः । ७ ध-विवृहामि ते । ८ ध-धु ।

द्वाविमौ वातौ वात आसिंधोरापरावतः । दक्षं ते अन्य आवातु व्यन्यो वातु यद्रपः ।
 आवातवाहिभेषजं विवातवाहि यद्रपः । त्वं हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे ॥
 त्रायंतामिह देवास्त्रायतां मस्तां गणः । त्रायंतां विश्वा भतानि यथायमरपा असत् ॥
 आत्वागमं शंतातिभिरथो अरिष्टततिमिः । यक्ष्मं त उग्रमाभारिषं परायक्ष्मं सुवामि ते ॥
 अयं मे हस्तो भगवायं मे भगवत्तरः । अय मे विश्वभेषजोऽयं शिवाभिमर्शनैः ।
 हस्ताभ्यां दशशास्त्राभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी । अनामयित्नुभ्यां हस्ताभ्यां ताभ्यां त्वापि स्पृशामसि ॥
 आवतस्त आवतः परावतस्त आवतः । इहैव भवमानुगा मा पूर्व्यानुगाः पुत्रेन सुबभ्रामि ते दृढं ॥
 यस्त्वाभिचेरुपुरुषः स्वोयदरणेजनः । उन्मोवनप्रमोचने उभे वाचा वदामि ते ॥
 यद्बुद्धोहितशेषिशेषिष्यै पुंसे अचित्या । उन्मोव्येदन सोमात् कृताच्छेषे पितृताच्च यत् ॥
 उन्मो० यत्ते माता यत्ते पिता जामिभ्राता च सज्जतः । प्रत्यकृस्वेव स्वभेषजं जरदृष्टिं कुणोमित्वा ॥ १०
 इहैवधिपुरुष सर्वेण मनसा सह । द्रुहूतोपैमस्वमानुगाअधिजीव पुरा इहि ॥
 अनुभूत पुनरेहि विद्वान् उदयनं पथः । आरोहणमाक्रमणं जीवतो जीवतोयनं ।
 माबिभेर्न मरिष्यसि जरदृष्टिं कुणोहि त्वा । निरवोचमहं यक्ष्मममगेभ्योगज्वरं तव ॥
 अंगभेदो अंगज्वरो यश्च ते हृदयामयः । यक्ष्मस्येन इव प्रायसद्वाचासाढः परस्तरां ॥
 ऋषीबोधप्रतीबोधावस्वप्नो यश्च जागतिः । तौ ते प्राणस्य गोप्तारा दिवांनक्तं च जागृतां ॥ १५
 अयमग्निरूप सद्य इह सूर्य उदेतु ते । उदेहि मृत्योर्गभीरात्कृष्णाच्चित्तमसस्परि ॥
 नमो यमाय नमो अस्तु मृत्यवे । नमः पितृभ्य उत येन यंति ॥
 उत्पारणस्य यो वेद तमग्निं पुरोदधेस्मा अरिष्टतातये ॥
 ऐतु प्राण ऐतु मन ऐतु चक्षुरथो बलं । शरीरमस्य संविदां तत्पभ्यां प्रतितिष्ठतु ॥
 प्राणेनाग्ने संसृजतु धातः प्राणो न संदितः । प्राणेन विश्वतो मुखं सूर्य देवा अर्जयन् । २०
 आयुष्यायुः कृतां जीवा युष्मान् जीव मा मृथाः । प्राणेनात्मातांजीवामामृत्योरुदकावरां देवानां निहितं निधिं ।
 यमिन्द्रास्त्रविद्वत् पथिभिर्देवयानैः । आपो हिरण्यं जगुषुस्त्रिवृद्धिस्तास्त्वा रक्षंतु त्रिवृतास्त्रिवृद्धिः ॥
 त्रीन्नाकांस्त्रिन्समुद्रांस्त्रीन् त्रधांस्त्रीन्वैष्टपांस्त्रीन्मातृष्वनस्त्रीन् सूर्यान् गोप्तृन् कल्पयामि ते ॥
 उपाप्रियं पनिषंतं युवानं माहुतीवृधं । अगन्म विभ्रतो नमो दीर्घमायुः कुणोतु मे ॥
 अंतकाय मृत्यवे नमः प्राणापाना इह ते रमंतां । इहायमस्तु पुरुषः सहासुना सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके ॥ २५
 उदेनं भगो अग्रमीडदेनं सोमो अंशुमान् । उदेतं मरुतो देवा उदिंद्राग्नी स्वस्तये ॥
 इह ते सुरिहमाणा इहायुरिह मनः । उत्वानिर्ऋत्याः पाशेभ्यो दैव्या वाचा भरामसि ॥
 उक्रामातः पुरुषमावपत्यामृत्योः पङ्क्तिं शैरवमुंचमानः । मास्थित्या अस्माल्लोकादग्नेः सूर्यस्य सदृशः ॥
 तुभ्यं वातः पवतां मातरिश्वा तुभ्यं वर्षत्वमृतान्यापः । सूर्यस्ते तन्वे ३ शंतयामि त्वां मृत्युर्इयतां काप्रमेष्टाः ॥

१ ज्ञ-द्रयः । २ ज्ञ-तः । ३ यटअनवधघ-यमस्य । ४ टयअनधव-यदमगेभ्यो । ५ यटअनधव-
 उत्तारणस्य । ६ ध-अजनयन् । ७ टयअव-मृथा; घन-मृथा । ८ ध-प्राणेनात्मतां जीवामः घवन-तामा
 अईटय-प्राणेनात्मनी जीवामा । ९ ध-पङ्क्तिः ।

- उद्यानं ते पुरुषनावनावयानं जीवांतुं ते दक्षतांतिं कृणोमि ।
 औहिरोमरममृतं सुख रथमथाजिर्विचिदथमवदासि । मा ते मनस्तत्र गान्मातिरोभून्मा जीवेम्यः ।
 प्रमदो मानुगाः पितृन् । विश्वेदेवा अभिरथंतु त्वैहामागतान्ममादीधीथायेन न यति परावतं ॥७॥
 आरोह तमसो ज्योतिरेह्याते हस्तैरमामहे । इयामश्च त्वा मा शबलश्च प्रेषितौ यमस्य यौ पथिरपीश्वानौ ॥
 ५ अर्वाङ्गेहि मा विदीधो मात्रविष्टः पराम्ङ्गनाः । मैत्रं पंथामनुगा भीम एष येन पूर्वं नृपथ तं ब्रवीमि ।
 तमएतत्पुरुषमाप्रयस्त्राभयं परस्तादभयं ते अर्वाक् ॥१०॥
 द्विपदाः रक्षंतु त्वाऽग्नयो ये अस्वता रक्षंतु त्वा मनुष्या ॥ ३ ॥
 यमिधते वैश्वानरो रक्षतु जातवेदा दिव्यस्त्वामाप्रधाग्विद्युता सहः ।
 मा त्वा ऋग्यादभिर्मस्तारात्संकसुकाच्च ।
 रक्षतु त्वा यौ रक्षतु पृथिवी सूर्यश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वा रक्षतां चंद्रमाश्च । अंतरिक्षं रक्षतु देवहेत्याः ।
 १० बोधश्च त्वा प्रतीबोधश्च रक्षतामस्वप्नश्च त्वा नवद्राणश्च रक्षतां । गोपायंश्च त्वा जागृविश्च रक्षतां ॥
 ते त्वा रक्षंतु ते त्वा गोपायंतु तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहा ।
 जीवेम्यस्त्वा समुदेवायुरिद्रो घाता दधातु सविता त्रायमाणः । मा त्वा प्राणो बलंहासीदसंतेतुव्हयामति ।
 मा त्वा जंभः संहनुर्मातमोविदन्मार्वाहैः प्रमयुः कथास्याः । उत्वादित्या वसवो भरंतु इंद्राग्नी स्वस्तये ॥
 उ त्वा द्यौरुत्पृथिव्युत्प्रजापतिरब्रवीत् । उत्वा मृत्योरौषधयः सोमराज्ञीरपीपरन् ॥
 १५ अयं देवा इहैवास्वयं मा पुत्रगादितः । इमं सहस्रवीर्येण मृत्योरुत्पातयामपि ॥
 उत्वा मृत्योरपीपरं संवंधंतु वयोधतः । मा त्वा व्यस्तकेर्ष्यो मा त्वा पुरुदोरुदन् ।
 आर्षमैभिदं त्वा पुनरागाः पुनर्णवः । संवागसर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च ते विदन् ।
 व्यैवां ते ज्योतिरभूदयत्त्वत्तमो अक्रीत् । अपैतन्मृत्युं निर्कृतिमपयक्षं निदधासि ।
 आरभस्वे मौमृतस्य श्रुष्टिरच्छिद्यमाना जरदष्टिरस्तु ते ।
 २० अंसुं त आयुः पुनरामरामि रजस्तमो मोपगा मा प्रमेष्टा ।
 जीवतां ज्योतिरेह्यर्वाङ्गात्वा हरामि शत शारदाय ।
 अव मुंच मृत्युपाशानशर्धि द्राधीय आयुः प्रतरं ते दधामि । वातात्ते प्राणमविदन्सूर्याचक्षुरिदं तव ।
 यत्तेमरस्त्वयि तद्धारयामि संवित्सागैर्मदजिह्वया लपन् ॥
 प्राणेन त्वां द्विपदां चतुष्पदामग्निमिव जातमभिसंधर्मांसि । नमस्ते मृत्यो चक्षुषे नमः प्राणाय ते करन् ।
 २५ अयं जीवतु मा मृतेयंसमैरपामसि । कृणोम्यस्मै भेषजं मृत्यो मा पुंरुषं वर्धी ।
 जीवलानधारिषाजीवंतीमोषधामहं । त्रायमाणां सहमानां सहस्वतीमिह हुवे स्माअरिष्टतातये ।
 अधिब्रूहि मारभथाः सजेमं तवैव संछर्वस्ताया इहास्तु ॥
 भवाशर्वो मढतं शैवं यद्य तमायसिध्यदुरितं घत्तमायुः । अस्मै मृत्यो अधिब्रूहि मंदयस्रोदितो ॥
 यमे तु । अरिष्टः सर्वांगः सभुर्जरसाशतहायन आत्मना भुजमश्रुतां ।

- १ ध-पुरुषनावयानं । २ यटघटअनव-जीवातु ते । ३ टयनबईकय-अहिरोमामृतं । ४ ध-रोमममृतं ।
 ५ यटवअनइयई-विश्वेदेवा । ६ झ-यं नयति । ७ झ-चर । ८ ध-राजिन्हावर्हि । ९ ध-तु । १० ध-
 सवर्धंतु । ११ ध-इयां; बधनं-शेषि; टयअ-इयोपि । १२ ध-आर्वमदं; टयनबधअ-आर्यमणिद ।
 १३ ध-दां । १४ ध-अपा; नव-अयत्वं; टयअ-आयत्वं । १५ ध-स्वे । १६ ध-तु विष्टि । १७ ध-अंसुं;
 घनव-आंसु; इ-असुतं । १८ धव-मा; -ई-चरयामि यटवमन; ईघअटयनव-वांगेमा । १९ ध-संधाभि;
 कवयटघअनई-संधमानि । २० टयघनअई-मायुषं वर्धी । २१ झ-ति । २२ ई-शर्मखेरथाजिविचिदयवदा ।
 २३ धनव-आरशातु; टयअई-आत्मान ।

देवानां हेतिः परि त्वा वृणक्तु पारयामि त्वा रजस उत् उत्वा मृत्योरेपीपरम् ।
 आरादग्निं ऋव्यादं निरूहं जीवातवे ते परिधिं दधामि ॥ ९ ॥
 यत्ते वियानं रजसं मृत्यो अनवधर्ष्यम् । पथ इमं तस्मादक्षतो ब्रह्मास्मै वर्म कृण्मसि ॥ १० ॥
 कृणोमि ते प्राणापानौ जरां मृत्युं दीर्घमायुः स्वस्ति ॥
 ववैस्वतेन प्रहितान्यमदूतांश्चरतोऽप सेधामि सर्वान् ॥ ११ ॥
 आरादरातिं निर्कृतिं परो ग्राहिं ऋव्यादः पिशाचाच्च । रक्षो यत्सर्वं दुर्भूतं तत्तम इवाप हन्मसि ॥ १२ ॥
 अग्नेष्टे प्राणममृतादायुष्मतो वन्वे जातवेदसः ॥
 यथा न ऋव्यां अमृतः सजूरसस्तत्ते कृणोमि तदु ते समृध्यताम् ॥ १३ ॥
 शिवे ते स्तां द्यावापृथिवी असंतापे अभिश्रियौ । शं ते सूर्य आतपतु शं वातो वातु ते हृदे ।
 शिवा अभिक्षरंतु त्वा आपो दिव्याः पयस्वतीः ॥ १४ ॥
 शिवास्ते संत्वोषधय उत्वाहार्षमधरस्या उत्तरां पृथिवीममि ।
 तत्र त्वादित्यौ रक्षतां सूर्यचंद्रमसावुभा ॥ १५ ॥
 यत्ते वासः परिधानं यां नीवि कृणुष्वे त्वम् । शिवं ते तन्वे ॥ तत्कृणुमः संस्पर्शदूषणमस्तु ते ॥ १६ ॥
 यत् क्षुरेण मर्चयता सुतेजसा वप्ता वपसि केशश्मश्रु । शुभं मुखं मा न आयुः प्रमोषीः ॥ १७ ॥
 शिवौ ते स्तां ब्राह्मिवावबलासावदोमधौ । एतौ यक्षं वि बाधेते एतौ मुंचतो अंहसः ॥ १८ ॥
 यदश्नासि यत्पिबसि घान्यं कृष्याः पयः । यदाद्यं ॥ यदनाद्यं सर्वं ते अन्नमविषं कृणोमि ॥ १९ ॥
 अन्हे च त्वा रात्रये चोभाभ्यां परि दद्यासि । अरायेभ्यो जिघत्सुभ्य इमं मे परिरक्षतः ॥ २० ॥
 शतं ते युतं हायनान्दे युगे त्रीणि चत्वारि कुण्मः । इंद्राग्नी विर्वि देवास्तेनुमन्यंतामहणीयमानाः ॥ २१ ॥
 शरदे त्वा हेमंताय वसंताय ग्रीष्माय परिदक्षसि । वर्षाणि तुभ्यं स्योनानि येषु वर्धत ओषधीः ॥ २२ ॥
 मृत्युरीशे द्विपदां मृत्युरीशे चतुष्पदां । तस्मात्त्वां मृत्योर्गोपतेरुद्धरामि स मा बिभेः ॥ २३ ॥
 सोरिष्ट न मरिष्यसि न मरिष्यसि मा बिभेः । न वै तत्र प्रम्रियन्ते नो यंत्यधर्मं तमः ॥ २४ ॥
 सर्वो वै तत्र जीवति गौरश्वः पुरुषः पशुः । यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधिर्जीविनाय कम् ॥ २५ ॥
 परि त्वा पातु समानेभ्यो अभिचारात्संबन्धुभ्यः । अमंभिर्मवामृतोतिजीवो मा ते हासिषुरसवः शरीरां ॥ २६ ॥
 ये मृत्यव एकशतं या नाष्ट्रा अतिताप्याः । मुंचंतु तस्मात्त्वां देवा अग्नेर्वैश्वानरादधि ॥ २७ ॥
 अग्नेः शरीरमसि पारयिष्णु रक्षोहासि सपन्नहा । अथो अमीवचात्त नः पूतुर्दुर्नामभेषजं ॥ २८ ॥
 प्राणाय नमो यस्य सर्वमिदं वशं । यो भूतः सर्वस्येश्वरो यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ (११।४।१)
 नमस्ते प्राणं क्रंदाय नमस्ते स्तनयित्नवे । नमस्ते प्राण विद्युते नमस्ते प्राण वर्षते ॥ २ ॥
 घत्प्राण स्तनयित्नुनामिकंदत्योषधीः । प्रवीयन्ते गर्मान्दघतेऽथो बह्वीर्विजायंते ॥ ३ ॥
 घत्प्राण क्रता वा गते अभिकंदत्योषधीः । सर्वं तदा प्रमोदते यत्किं च भूम्यामधि ॥ ४ ॥
 घत्प्राणो अभ्यवर्षाद्वर्षेण पृथिवीं महीं । पशवस्तत्प्र मोदंते महो वै नो भविष्यति ॥ ५ ॥
 अभिवृष्टा ओषधयः प्राणेन समवादिरेत् । आयुर्वैनः प्रातीतरः सर्वा नः सुरभीरंकः ॥ ६ ॥

१ कधव-यूथ; घट्यअ-यथा; २ रिष्या इति मुद्रितपाठः । ३ घअनयय्व-याश्रीवकृणुयेत्वं । ४ घ-त्रि,
 कधवयवअन-इक्ष्ण ई-इरआसगतुते । ५ नवघ-चल;-कईटअ-चवला । ६ टयवनअसहर-ह्यायाः सवः
 ७ ज्ञ-यदंताय । ८ घ-दे । ९ इअघदमधर-अधमि । १० कघअनटयवईर-+वः । (शरीरं) ११ ईअय-
 दलवघ-र्थः । १२ कघईरयअनव-वस्तो । १३ घनटयवअ-प्राणा । १४ घअनटयवई-सुरभीरंकः ।

नमस्ते अस्वायते नमो अस्तु परायते । नमस्ते प्राण तिष्ठत आसीनायोत ते नमः ॥ ७ ॥
नमस्ते प्राण प्राण ते नमो अस्त्वापान ते । पराचीनाय ते नमः प्रतीचीनाय ते नमः ॥
सर्वस्मै त इदं नमः ॥ ८ ॥

- या ते प्राण प्रिया तनूर्या ते प्राण प्रेयसी । अथो यद्देषजं तव तस्य नो धेहि जीवसे ॥ ९ ॥
५ प्राणः प्रजा अनु वस्ते पिता पुत्रमिव प्रियं । प्राणो ह सर्वस्येश्वरो यच्च प्राणति यच्च न ॥ १० ॥
प्राणो मृत्युः प्राणस्तक्मा प्राणं देवा उपासते । प्राणो ह सत्यवादिनमुत्तमे लोक आ दधत् ॥ ११ ॥
प्राणो विराट् प्राणो देवैर्प्राणं सर्व उपासते । प्राणो ह सूर्यश्चंद्रमाः प्राणमाहुः प्रजापतिं ॥ १२ ॥
प्राणापानौ ब्रीहियवावनङ्गान्प्राण उच्यते । यवे ह प्राण आहितो अपानो ब्रीहिरुच्यते ॥ १३ ॥
अपानति प्राणति पुरुषो गर्भे अंतरा । यदा त्वं प्राण जिन्वस्यथ स जायते पुनः ॥ १४ ॥
१० प्राणमाहुर्मतस्त्विदं वातो ह प्राण उच्यते । प्राणे ह भूतं भव्यं च प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ १५ ॥
आयुर्वर्णारांगिरसीर्देवीर्मनुष्यजा उत । ओषधयः प्र जायते यदा त्वं प्राण जिन्वसि ॥ १६ ॥
यदा प्राणो अभ्यवर्षाद्वर्षेण पृथिवीं महीं । ओषधयः प्र जायतेऽथो याः काश्च वीरुधः ॥ १७ ॥
यस्ते प्राणेदं वेद यस्मिंश्चासि प्रतिष्ठितः । सर्वे तस्मै बलिं हरानमुष्मिंल्लोक उत्तमे ॥ १८ ॥
यथा प्राण बलिद्वत्तस्तुभ्यं सर्वाः प्रजा इमाः। एवा तस्मै बलिं हरान्यस्त्वास्तस्मै शृणत्सुश्रवः ॥ १९ ॥
१५ अंतर्गर्भश्चरति देवतास्वाभूतो भूतः स उ जायते पुनः ।
स भूतो भव्यं भविष्यात्पितापुत्रं प्रवि वेशा शचीभिः ॥ २० ॥
एकं पादं नोस्त्विदंति सलिलाद्धंस उच्चरन् । यदंगं स तमुस्त्विदेन्नैवाद्य न श्वः स्यात् ।
न रात्री नाहस्यान्न व्युच्छेत्कदाचन ॥ २१ ॥
अष्टाचक्रं वर्तत एकनेमि सहस्राक्षरं प्र पुरो नि पश्चा ॥
२० अर्धेन विश्वं भुवनं जजान यदस्यार्द्धं कतमः स केतुः ॥ २२ ॥
यो अस्य विश्वजन्मन ईशे विश्वस्य चेष्टतः । अन्येषु क्षिप्रधन्वने तस्मै प्राण नमोस्तु ते ॥ २३ ॥
यो अस्य सर्वस्य जन्मन ईशे सर्वस्य चेष्टतः । अतंद्रो ब्रह्मणा धीरः प्राणो मानु तिष्ठतु ॥ २४ ॥
उर्ध्वः सुतेषु जागारं ननु तिर्यङ्गनि पद्यते । न सुप्तस्य सुप्तेष्वनु शुश्राव कश्चन ॥ २५ ॥
प्राण मा मत्पथवृतो न मदन्यो भविष्यति । अपां गर्भमिव जीवसे प्राण ब्रह्मामित्वा मयि ॥ २६ ॥
१५ इत्यायुष्यगणः ॥

- विषासहिं सहमानं सासहानं सहीयांसम् । सहमानं सहोजितं स्वार्जितं गोजितं संधनाजितम् ।
ईड्या नाम ब्रह्म इन्द्रमायुष्मान् भूयासं ॥ (१७।१।१-३०)
विषासहिमिति संपूर्णः पुनः । ईड्यं नाम ब्रह्म इदं प्रियो देवानां भूयासं ॥ २ ॥ विषासहिं० ईड्यं०
इदं प्रियोऽप्रजानां०।३।विषा० ईड्यं०इदं प्रियोऽपशूनां०।४।विषा० ईड्यं०इदं प्रियोऽसमानानां०।५।
१० उदिह्युदिहि सूर्यवर्चसा माह्युदिहि । द्विषंश्च मत्वं रथ्यतु मा चाहं द्विषते रथं । तवेद्विष्णो
बहुधा धीर्योणि । त्वं नः पृणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ ६ ॥
उदिह्युदियांश्च पश्यामि यांश्च न तेषु मा सुमतिं कृधि तवे० । त्वं नः प्रा० ॥ ७ ॥

१ ईरनदयवकथ-देव । २ घनव-प्राणोद् । ३ सर्वपाठ ३ ईरअदयवघन स्त्वा ३ ध ते ।
४ ईदयअ नेति वदति । ५ ईरवअनदयय पदमसन् मुखिवदे । ६ ईरदयअनघ सर्वतु । ७ ईदयवकनघ
जागर । ८ ह्यं तदमन्यो । ८ ध रथं । ८ धरमदयवईर सि

मा त्वा दभन्सलिले अपस्व^१न्तये पाशिन उपातिष्ठत्यत्र शंतमो भव ॥
 त्वं न इन्द्रोतिभिः शिवाभिः हित्वा शस्ति दिवमारुक्ष एतां स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवे०
 आरोहंस्त्रिदिवं दिवो गृणानः सोमपीतये प्रियधामा स्वस्तये तवे० ॥ १० ॥
 त्वं न इन्द्र महते सौभगायादब्धेभिः परि पात्यकुभिः । तवे० ॥
 त्वमिन्द्रासि विश्वजित्सर्ववित्पुरुहूतस्त्वमिन्द्र । त्वमिन्द्रेमं सुहवंस्तोममेरयस्व
 स नो मृड सुमतौ ते स्याम तवे० ॥ ११ ॥
 अदब्धो दिवि पृथिव्यामुतासि न त आपुर्महिमानमंतरिक्षे ॥
 अदब्धेन ब्रह्मणा वावृधानः स त्वं न इन्द्र दिवि शं शर्म यच्छ । तवेद्वि० ॥ १२
 या त इन्द्र तनूरप्सु या पृथिव्यां यांतरग्नौ यात इन्द्र पवमाने स्वर्विदि ॥
 यथेन्द्र तन्वां^२तरिक्षं व्यापिथ तथा न इन्द्र तन्वां^३शर्म यच्छ । तवे० ॥ १३ ॥
 त्वमिन्द्र ब्रह्मणा वर्धयंतः सत्रं निषेदुर्ऋषयो नाधमानाः तवे० ॥ १४ ॥
 त्वं तृत् त्वं पर्येयुत्सं सहस्रधारं विदधं स्वर्विदं । तवे० ॥ १५ ॥
 त्वं रक्षसे प्रदिशश्चतस्रस्त्वं शोचिषा नभसी वि भासि । त्वमिमा विश्वा भुवनानु तिष्ठ स ऋतस्य
 पंथामन्वेषि विद्वांस्तवे० ॥ (१६) ॥
 पंचभिः पराङ्ग तपस्येक्यार्वाङ्गशस्तिमेषि सुदिने वाधमानस्तवेद्वि० १७ ॥
 त्वमिन्द्रस्त्वं महेंद्रस्त्वं लोकस्त्वं प्रजापतिः । तुभ्यं यज्ञो वितायते तुभ्यं जुव्हति जुव्हतस्तवे० ॥ १८ ॥
 असति सत्प्रतिष्ठितं सति भूतं प्रतिष्ठितं । भूतं ह भव्य आहितं भव्यं भूते प्रतिष्ठितं । तवेद्वि० ।
 त्वं नः पूणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ १९ ॥
 शुक्रोऽसि भ्राजोऽसि । स यथा त्वं भ्राजता भ्राजोऽस्येवाहं भ्राजता भ्राज्यासम् ॥ २० ॥
 रुचिरासि रोचोऽसि । स यथा त्वं रुच्या रोचोऽस्येवाहं पशुभिश्च ब्राह्मणवर्चसेन च रुचिषीय ॥ २१ ॥ २०
 उद्यते नम उदायते नम उदिताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २२ ॥
 अस्तंयते नमोऽस्तमेष्यते नमोऽस्तमिताय नमः । विराजे नमः स्वराजे नमः सम्राजे नमः ॥ २३ ॥
 उदगादयमादित्यो विश्वेन तपसा सह । सपत्नान्मह्यं रंधयन्मा चाहं द्विषते रधं । तवेद्वि० ॥
 त्वं नः पूणीहि पशुभिर्विश्वरूपैः सुधायां मा धेहि परमे व्योमन् ॥ २४ ॥
 आदित्य नावमारुक्षः शतारित्रां स्वस्तये । अहर्मात्यपीपरो रात्रिं सत्राति पारय ॥ २५ ॥ २५
 सूर्य नावमारुक्षः शतारित्रां स्वस्तये । रात्रिं मात्यपीपरोऽहः सत्राति पारय ॥ २६ ॥
 प्रजौपतेरावृतो ब्रह्मणा वर्मणाहं कश्यपस्य ज्योतिषा वर्चसा च ॥
 जरदष्टिः कृतवीर्यो विहायाः सहस्रायुः सुकृतश्चरेयम् ॥ २७ ॥
 परीवृतो ब्रह्मणा० । मा मा प्रापन्निषवो दैव्या या मा मानुषीरवसृष्टा वधाय ॥ २८ ॥
 ऋतेन गुप्त ऋतुभिश्च सर्वैर्भूतेन गुप्तो भव्येन चाहं ॥
 मामा प्रापत्वाप्मा मोत मृत्युरंतर्दधेऽहं सलिलेन वाचः ॥ २९ ॥
 अग्निर्मा गोप्ता परि पातु विश्वत उद्यन्तसूर्यो नुदतां मृत्युपाशात् ॥
 व्युच्छन्तीरुषसः पर्वता ध्रुवाः सहस्रं प्राणा मरुया यतन्ताम् ॥ ३० ॥

इत्यायुष्यगणः ॥

१ अनदयकष इति यत्र. २ अ-ह, ३ अ-प, ४ अ-अदयकष नवावः वन न वाचः ।

अथ सर्वस्यगणः ॥

ये त्रिसप्ताः परिर्यन्ति विश्वा रूपाणि बिभ्रतः । वाचस्पतिर्वैष्णो तेषां तन्वो अथ दधातु मे ॥ १ ॥
 पुनरोहि वाचस्पते देवेन मनसा सह । वसोष्पते नि रमय मय्येवास्तु मयि श्रुतम् ॥ २ ॥
 इहैवामि वि तनूमे आत्नी इव ज्यया । वाचस्पतिर्नि यच्छतु मय्येव ॥ ३ ॥
 उपहृतो वाचस्पतिरुपास्मान्वाचस्पतिर्विहयताम् । सं श्रुतेन गमेमहि मा श्रुतेन वि राधिषि ॥ ४ ॥

- ५ अस्मिन्वसुवसवो धारयंस्विन्द्रः पूषा वरुणो मित्रो अग्निः ॥
 इममादित्या उत विश्वे च देवा उत्तरास्मिन् ज्योतिषि धारयंतु ॥ १ ॥
 अस्य देवाः प्रदिशि ज्योतिरस्तु सूर्यो अग्निरुत वा हिरण्यम् ॥
 सपत्ना अस्मदधरे भवतूत्तमं नाकमधि रोहयेमम् ॥ २ ॥
 येनेन्द्राय समभरः पर्यास्युत्तमेन ब्रह्मणा जातवेदः ॥
- १० तेन त्वमग्र इह वर्धयेमं सजातानां श्रैष्ठ्य आ धेत्येनम् ॥ ३ ॥
 एषां यज्ञमुत वर्चो ददेहं रायस्पोषमुत चित्तान्यग्रे । सपत्ना ० ॥ ४ ॥
 प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे सप्तऋचः ॥ प्रथमायां द्वितीयायां हुवेमेत्यत्र हुवामहे ॥
 उतोदितौ मधवन् ० ॥ अस्तु देवस्तेना वयं ० ॥ वसु विदं भगं मे ० ॥
 हस्तिवर्चसं प्रथतां बृहद्यशो अदित्या यत्तन्वं संबभूव ॥
- १५ तत्सर्वं समदुर्मह्यमेतं तद्विश्वे देवा अदितिः सजोषाः ॥ १ ॥
 मित्रश्च वरुणश्चेन्द्रो रुद्रश्च चेततु । देवासो विश्वधायसस्ते मांजंतु वर्चसा ॥ २ ॥
 येन हस्ती वर्चसा संबभूव येन राजा मनुष्येष्वप्यस्य ॥
 येन देवा देवतामग्र आयन्तेन मामथ वर्चसाग्रे वर्चास्विनं कुणु ॥ ३ ॥
 यत्ते वर्चो जातवेदो बृहद्भवत्याहुतेः । यावत्सूर्यस्य वर्च आसुरस्य च हस्तिनः ॥
- २० तावन्मे अश्विन वर्च आ धत्तां पुष्करस्रजा ॥ ३ ॥
 यावच्चतस्रः प्रदिशश्चक्षुर्यावत्समश्रुते । तावत्समैत्विद्रियं मयि तद्धस्तिवर्चसं ॥ ५ ॥
 हस्ती मृगाणां सुषदामतिष्ठावान्बभूव हि । तस्य भगेन वर्चसामि विंचामि मामहम् ॥ ६ ॥
 'सिंहे व्याघ्र उतया पृदाकौ त्विषिरग्नौ ब्राह्मणे या ॥ इंद्रे या देवी ० सा न ऐतु वर्चसा ० ॥ १ ॥
 यशो हविर्वर्धतामिन्द्रजुतं सहस्रवीर्यं सुभृतं सहस्कृतं ॥
- २५ यः प्रसर्माणमनु दीर्घाय चक्षसे हविर्मतं मा वर्धय ज्येष्ठतातये ॥ २ ॥
 अच्छा न इंद्रं यशसं यशोमिर्यशास्विनं नमसाना विधेम ॥
 नो रास्व राष्ट्रसमिन्द्रजुतं तस्य ते रातौ यशस स्याम ॥ २ ॥
 यशा इन्द्रोयशा अग्निर्यशाः सोमो अजायत । यशा विश्वस्य भूतस्याहमस्मि यशस्तमः ॥ ३ ॥
 यशसं मेन्द्रो मधवान् कुणोतु यशसं यावापृथिवी उमे इमे ॥
- ३० यशसं मा देवः सविता कुणोतु प्रियो दातुर्दक्षिणाया इह स्याम् ॥ १ ॥
 यथेन्द्रो यावापृथिव्योर्यशस्वान् यथाप ऽश्वधीषु यशस्वतीः ॥
 एवा विश्वेषु देवेषु वयं सर्वेषु यशसः स्याम ॥ २ ॥ यशा इंद्रो यशा अग्नि ० ॥ ३ ॥

१ कटन-मे

१ अ. वे. सं. ११११-४। झ-सपत्ना । २ अ. वे. सं. ११११-४। ३ अ. वे. सं. ३१९६ ।
 ४ अ. वे. सं. ३१९३ । ५ अ. वे. सं. ६१३८ । ६ अ. वे. सं. ९१६१५८

'गिरावरगराटेषु हिरण्ये गोषु यवशः । सुरायां सिच्यमानायां कीलालो मधु तन्मयि ॥ १ ॥
 अश्विना सारवेण मा मधुङ्कृतं शुभस्पती । यथा भर्गस्वर्ती वाचमावदानि जनौ अनु ॥ २ ॥
 मैयि वर्चो अथो यशोऽथो यज्ञस्य यत्पयः । तन्मयि प्रजापतिर्दिवि धामिव दृंहतु ॥ ३ ॥
 यथा सोमः प्रातःसवने अश्विनोर्भवति प्रियः । एवा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ ११ ॥
 यथा सोमो द्वितीये सवन इन्द्राग्न्योर्भवति प्रियः । एवा म इन्द्राग्नी वर्च आत्मनि ध्रियताम् ॥ १२ ॥
 यथा सोमस्तृतीये सवन ऋभूणां भवति प्रियः । एवा मे ऋभवो वर्चश्च ध्रियतां ॥ १३ ॥
 यैद्विरिषु पर्वतेषु गोष्वश्वेषु यन्मधु । सुरायां सिच्यमानायां यत्तत्र मधु तन्मयि ॥ १८ ॥
 अश्विना सारवेण मा मधुनाङ्कृतं शुभस्पती । यथा वर्चस्वर्ती वाचमावदानि जनौ अनु ॥ १९ ॥
 स्तनयित्नुस्ते वाक् प्रजापते वृषा शुभं क्षिपसि भूम्यां दिवि ॥
 तां पशव उप जीवन्ति सर्वे तेनो सेषमूर्जं पिपर्त्ति ॥ २० ॥
 पृथिवी दंडोऽतरिक्षं गर्भो द्यौः कशा विद्युत्प्रकशो हिरण्ययो बिंदुः ॥ २१ ॥
 यो वै कशायाः सप्त मधूनि वेद मधुमान् भवति ।
 ब्राह्मणश्च राजा च धेनुश्चानर्द्धाश्च ब्राह्मिश्च यवश्च मधु सप्तमम् ॥ २२ ॥
 मधुमान् भवति मधुमदस्याहार्यं भवति । मधुमते लोकान् जयति य एवं वेद ॥ २३ ॥
 यद्वीधे स्तनयति प्रजापतिरेव तत्प्रजाभ्यः प्रादुर्भवति । तस्मात्प्राचीनोपवीतस्तिष्ठेत्प्रजापतेऽनु ॥ १५ ॥
 मा बुध्यस्वेति । अन्वेनं प्रजा अनु प्रजापतिर्बुध्यते य एवं वेद ॥ २४ ॥
 यैच्च वर्चोऽक्षेषु सुरायां च यदाहितं । यद्वोष्वश्विना वर्चस्तेन मां वर्चसावतम् ॥ २५ ॥
 येन महानध्वना जघनमश्विना येन वा सुरा । येनाक्षा अभ्यषिच्यन्त तेनेमां वर्चसावतम् ॥ २६ ॥
 योऽनिध्मो दीदयदप्स्वोऽतर्धं विप्रास ईडते अध्वरेषु ॥
 अपां नपान्मधुमतीरपोदायाभिरिन्द्रो वावृषे वीर्यावान् ॥ ३७ ॥
 इदमहं रुशन्तं ग्रामं तनूदूषिमपोहामि । यो भद्रो रोचनस्तमुदचामि ॥ ३८ ॥
 आस्यै ब्राह्मणाः स्नपनीर्हिरत्ववीरघ्नीरुदजन्त्वापः ।
 अर्यम्णो अग्निं पर्येतु पूषन्प्रतीक्षन्ते श्वशुरो देवरश्च ॥ ३९ ॥
 शतं ते हिरण्यं शमु सन्तापः शमेयिर्भवतु शं युगस्य तर्ज्ज ॥
 शत आपः शतपवित्र्या भवंतु शमु पत्या तन्वं स्पृशस्व ॥ वर्चस्यगणः समाप्तः ॥ ४० ॥
 अमूः पारे पृषदाकस्त्रिषता निर्जरायवः ।
 तासां जरायुभिर्वरमाक्षा ॥ वपि व्ययामस्यधापरिपंथिनः ॥ १ ॥
 विषूच्येतु कुन्तती पिनाकमिव बिभ्रती । विष्वक्पुनर्भुवा मनो असमृद्धा अघायवः ॥ २ ॥
 न बहवः समशन्नार्मका अभि दाधुषुः । वेणोरद्धा इवामितोऽमृद्धा अघायवः ॥ २ ॥
 प्रेतं पादौ प्रस्फुरतं बहत पूणतो गृहान् । इन्द्राण्येतु प्रथमाजीतामुषिता पुरः ॥ ३ ॥
 धातं न इन्द्रापूषणादितिः पांतु मरुतः । अपां नपात्सिंघवः सप्त पातन पातु नो विष्णुरुत द्यौः ॥ ११ ॥

१ अ. वे. सं. ६।६९।१-३। २ अटयवघन-जनं । २ ध-अपि । ३ ज्ञ-य । ४ घटयवअनर्ह-
 हं । ५ घटयवअनर्ह-या; क-षा । ४ अ. वे. ९।१।११-१३। ६ अ. वे. सं. ११।१।३५-४०।
 ७ अ. वे. १।४।३७।१-४। ८ अ. वे. ६।१।३।१-३

- पातां नो द्यावापृथिवी अभिष्टये । पातु द्यावा पातु सोमो नो अंहसः ।
पातु नो देवी सुमगा सहस्वती पात्वग्निः शिवा ये अस्य पायवः ॥ २ ॥
- पातां नो देवावश्विना शुभस्पती उषासा नक्तो न उरुष्यताम् ॥
अपां नपादभिहुती गयस्य चिद्देव त्वष्टर्वर्धय सर्वतातये ॥ ३ ॥
- ५ त्वष्टा मे दैव्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः । पुत्रैर्भ्रातृभिरदितिर्नु पातु नो दुस्तरं त्रायमाणं सहः ॥ १ ॥
येन सोमादितिः पथा मित्रा वार्यत्यद्बुहः । तेना नोऽवसा गहि ॥ १ ॥
येन सोम साहंयासुरान् रघयासि नः । तेना नो अधिवोचत ॥ २ ॥
येन देवा असुराणामोजांस्यवृणीध्वं । तेना नः शर्म यच्छत ॥ ३ ॥
- यथा वृक्षं लिबुजं समंतं परिष्वजे । एवा परिष्वजस्व मां यथा मां कामिन्यसो यथा मन्त्रापगा असः ॥ १ ॥
- १० नमो देववधेभ्यो राजवधेभ्यः । अथो ये विज्ञानां वधास्तेभ्यो मृत्यो नमोऽस्तु ते ॥ १ ॥
नमस्ते अधिवाकाय परावाकाय ते नमः । सुमत्यै मृत्यो ते नमो दुर्मत्यै त इदं नमः ॥ २ ॥
नमस्ते यातुधानेभ्यो नमस्ते भेषजेभ्यः । नमस्ते मृत्यो मूलेभ्यो ब्राह्मणेभ्य इदं नमः ॥ ३ ॥
अभयं मित्रावरुणाविहास्तु नो^१ अभयं सोमसविता नः कृणोत ।
अभयं नोस्तु^२ । र्वतरिक्षं सप्तऋषीणां च हविषाभयं नो अस्तु ॥
- १५ अनमित्रं नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् । इंद्रानमित्रं नः पश्चादनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ३ ॥
उपं प्रागात्सहस्राक्षो युक्त्वाशपयो रथम् । शतारमन्विच्छन्मम वृक इवाविमतो गृहं ॥ १ ॥
परि णो वृद्धिश्च शपथ हृदमग्नीरिवा दहन् । शतारमन्त्र नो जहि दिवो वृक्षमिवाग्निः ॥ २ ॥
यो नः शपादशपतः शपतो यश्च नः शपात् । वृक्ष इव विद्युता हत अमूलादनुशुष्यतु ॥
अनमित्रे नो अधरादनमित्रं न उत्तरात् । इंद्रानमित्रं नः पश्चादनमित्रं पुरस्कृधि ॥ ३ ॥
- २० मैनसे चेतसे धिय आकृतय उत चित्तये । मत्यै श्रुताय चक्षसे विधेम हविषा वयम् ॥ १ ॥
अपानाय व्यानाय प्राणाय भूरिधायसे । सरस्वत्या उरुच्ये च विधेम हविषा वयम् ॥ २ ॥
यमो^३ मृत्युरधमारो निर्ऋत्यो वभ्रुः शर्वोऽस्ता नीलशिखंडः ।
देवजनाः सेनयोस्तस्थिवांसस्ते अस्माकं परि वृजन्तु वीरात् ॥ १ ॥
मनसा होमैर्हविषा घृतेन पर्यायास्त्र उत राज्ञे भवाय ।
- २५ नमस्येभ्यो नम एभ्यः कृणोम्यन्यात्रास्मदघविषा नयंतु ॥ २ ॥
त्रायध्वं नो अधविषाभ्यो वधाद्विश्वे देवा मरुतो विश्वेदसः ।
अग्नीषोमा वरुणः पूतदक्षा वातापर्जन्ययोः सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥
बृहस्पतिमं^४ त्यमृषु^५ त्रातारमिह^६ इंद्रः सुत्रामा । अभयं नः कृणोत्विति विशेषः । स सुत्रामा-
स्ववां^७ तस्य वयं । विपरीते १ आमंद्रैरिंद्र हरि^८ । वर्म मे द्यावापृथिवी वर्माहर्वर्म सूर्यः । वर्म
- ३० मे विश्वे देवाः कुन्मा मा प्रायत्पथीचिका ॥ (१९।२।२०।४)
ऐंद्रग्रं वर्म बहुलं यदुग्रं विश्वेदेवा नातिविध्यंति सर्वे ।
तन्मे तन्वं त्रायतां सर्वतो बृहदायुष्मान् जरदष्टिर्यथासत् ॥ (१९।३।१९)
गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु ।
मुवं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्तां ॥

१ घटय-वेधो । २ ईअनघटय-चोतानः; व-त्वो ३ ज्ञ-स्यो । ४ ध-सत्पार ।

५ अ. सं. ६।१।४।१ २ „ ६।१।४।१-३ ३ „ ८।१ ४ अ. सं. ६।१३।१-३ ५-

६।३।४ ६-६।४।१।३ ७-६।४।३।१ ८-६।४।१।१-३ ९-६।१।१३।१-३,

यत्ते मध्यं पृथिवि यत्र नभ्यं यास्त ऊर्जस्तन्त्रः संवभूवुः ।

तासु नो धेह्यमिनः १ धतः । पवस्व माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः ॥ (१२।१।११-१२)

यास्ते प्राचीः प्रदिशो या उदीचीर्यास्ते भूमे अधराद्याश्च पश्चात् ।

स्योना जास्ता मह्यं चरते भवन्तु मा निपसं भुवने शिश्रियाणः ॥ १ ॥

मा नः पश्चान्मा पुरस्तन्निदिष्टा मोत्तरादधरादुत् ।

स्वस्ति भूमे नो भव मा विदन्परिपंथिनो वरीयो यावया वधं ॥ ३२ ॥ स्वस्त्ययनगणः ॥

स्वातिदा विशांपतिवृत्रहा १ ॥ (१।४।२१)

ब्राह्मणेन पर्युक्तासिं कण्वेन नार्षदेन । सेनेवैसि त्विषीमती न तत्र भयमस्ति यत्र प्राप्तोऽस्योषधे ॥

न ता अवीरेणु १ अभयं मित्रा वरुणा १ अभयं यावापृथिवी इहास्तु नोषात्रिणोनु १ ०

ददतं नः प्रतीचः । मा ज्ञातारं मां प्रतिष्ठां विदंतमिथो विघ्नाना उपयंतु मृत्युं ॥ १ ॥

हंतं तर्दं समंकमासुमश्विना च्छिन्तं शिरो अपि पृष्ठीः श्रिणीतं ।

यवाच्चे ददानपिनह्यतं मुखमथाभयं कृणुतं धान्याय ॥ १ ॥

पूषेमा आस इन्द्र सुत्रामा १ मैतं यथामनु गामीम एषायेन पूर्वै न्यैयथ तं ब्रवीमि ।

तत्था एतत्पुरुषमाप्रत्यामयं परस्तादभयं ते अर्वाक् । १ स्वस्तिदा विशांपतिः ॥ १ ॥ १५

नमस्ते घोषिणीभ्यो नमस्ते के शिनीभ्यो नमो नमस्कृताभ्यो नमः संभुंजतीभ्यः ॥ (१।२।३१)

आते राष्ट्रमिह रोहितोऽहर्षास्तवन्मृवो अभयं ते अभूत् ।

तस्मै ते यावापृथिवी रेवतीभिः कामं दुहाताभिह शकरीभिः ॥ १ ॥ (१।३।१५)

इदमुच्छेयोऽवसानमागां शिवे मे यावापृथिवी अभूतां ।

असपत्नाः प्रदिशो मे भवन्तु न वै त्वा द्विभो अभयं नो अस्तु ॥ (१।२।१४।१)

यत इन्द्र भयामहे ० ऊतिभिः ॥ अभययगणः ।

मां नो विदन्विद्याधिनो मो अभिव्याधिनो विदन् । आरात शरव्या अस्मद्विषूचीरिर्द्रं पातय ॥ १ ॥

विष्वं चो अस्मच्छरवः पंततु ये अस्ता ये चास्याः । देवीर्मनुष्येष्वो ममामित्रान्वि विध्यत ॥ २ ॥

यो न स्वो यो अरणः सजात उत निष्ठ्यो यो अस्मां अभिदासति ।

रुद्रः शरव्ययैतान् ममामित्रान्वि विध्यतुः ॥ ३ ॥

यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विषं छपौतिनः ॥ देवास्तं सर्वे धूर्वतु ० ॥ ४ ॥

अदारसुद्धवतु ० १ । यो अथ सेन्योवधोषायनामुदीरते । युवं तं मित्रा वरुणावस्मद्यावयं परि ॥ २ ॥

इदंश्च यदमुतश्च यद्धं वरुणं यावय । वि महच्छर्मं यच्छ वरीयो यावया वधं ॥ ३ ॥

शास इत्या मह्यं मित्रसाहो अस्तुतः । न यस्य ० ४ । स्वस्तिदाविशांपति ० १ । विन इन्द्र ० १ । अर्धमं ३०

गनया तमो यो अस्मां अभिदासति । पादव्यत्ययः । विरक्षो विष्टु ० । अपेद्र द्वि ० वि महच्छर्म ० ।

२ संशितं म इदं ब्रह्म संशितं वीर्यं १ बलं । संशितं क्षत्रमजरमस्ताजिष्णुर्धैषामस्मि पुरोहितः

समहमेषां राष्ट्रं स्यामि समोजो वीर्यं १ बलं । वृश्चामि शत्रूणां बाहूननेन हविषाहं ॥ २ ॥ निचैषव-

तामधरे भवन्तु ये नः सूरिं मर्षयानं पृतन्यात् । क्षिणीमि ब्रह्मणामित्रानुन्नयामि स्वानहम् ॥ ३ ॥

१ यद्वक्त्रघन-स्योनास्ता; ध-स्योनास्तर । २ अ. वे. १.४।१९, १.४।१९. ३-१।४।२१
४-६।४।३२ ५-६।५।१०।१ नकधर-हंततंद; यद्वक्त्रघन-हंततंद; ई-हंततंद । ६ टयवअघनईर-पूर्व ।
७ घडयवअनर-मानो । ८ घडयअन-द्रं यातयः । ९-विष्टं चो । १०-च्छियाति न० । ११-गा ।
१२ रनटयवकय-अथमगेमया, अ-अथाध-अधमंगमया । १३ अ. वे. ३।१९।१-८. १४ घ-मधवानं;
१५ घअनर-मधवाजं. १६ अनघर-धुणासि; धकं-धुणामि ।

- तीक्ष्णीयांसः परशोरग्रेस्तीक्ष्णतरा उत । इन्द्रस्य वज्रात्तीक्ष्णीयांसो येषामस्मि पुरोहितः ॥ ४ ॥
 एषामहमायुधा सं स्याम्येषां राष्ट्रं सुवीरं वर्धयामि ।
 एषां क्षत्रमजरमस्तु जिष्णवे ॥ ५ ॥ चित्तं विश्वेऽवन्तु देवाः ॥ ५ ॥
 उद्धर्षतां मघवन्वाजिनान्युद्धीराणां जयतामेतु घोषः ॥ पृथग्घोषा उद्दालयः केतुमंत उदीरतं ॥ ६ ॥
 ५ देवा इन्द्रज्येष्ठा मरुतो यंतु सेनया ॥ ६ ॥
 प्रेता जयता नर उग्रा वः संतु बाहवः । तीक्ष्णेष्वोऽवलघन्वन् हतोऽग्रायुधा अवलानुग्रवाहवः ॥ ७ ॥
 अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते । जयामित्रान् पथस्व जह्येषां वरं वरं मामीषां मोचि कश्चन
 दैव्या मन्यो सरथमारुजंतो हर्षमासोः । संशिता मरुची । इति विशेषः । सूक्तं ० ।
 र्यस्ते मन्यो विदधद्वज्रसायक सह ओजः पुण्यति विश्वमानुषक् ।
 १० साह्याम दासमार्यं त्वया युजा वयं सहस्कृतेन सहसा सहस्वता ॥ १ ॥
 एता देवसेनाः सूर्यकेतवः सचेतसः । अभित्रान्नो जयंतु स्वाहा ॥ (५।४।२१।१२)
 अत्र मन्थुरवायताव बाहू मनोयुजा । पराशर त्वं तेषां पराश्रं शुष्म मर्दयाथा नो रयि मा कुधि ॥ १ ॥
 निर्हस्तेभ्यो नैर्हस्तं यं देवाः शरुमस्यथ युवृश्चामि शत्रूणां बाहूनेन हविषाहं ॥ २ ॥
 इन्द्रश्चकार प्रथमं नैर्हस्तमसुरेभ्यः । जयंतु सत्वानो मम स्थिरेणेंद्रेण मेदिना ॥ ३ ॥
 १५ निर्हस्तः शत्रुरभिदासस्त्रस्तु ये सेनाभिर्युधमायन्त्यस्मान् ।
 समर्पयेद् महता वघेन द्राव्येशामघहारो विविद्धः ॥ १ ॥
 आतन्वाना आयच्छंतोऽस्थंतो ये च धावथ । निर्हस्ताः शत्रवः स्थनेन्द्रो वोद्यपराशरैत् ॥ २ ॥
 निर्हस्ताः सन्तु शत्रवोऽङ्गैस्तेषां ग्लापयामसि । अथैषामिन्द्र वेदांसि शतशो वि भजामहे ॥ ३ ॥
 परि वर्तमानि सर्वत इन्द्रः पूषा च सन्नतुः । मत्स्यंत्वयामूः सेना अमित्राणां परस्तरां ॥ १ ॥
 २० मूढा अमित्राश्चरताशीर्षाण इवाहयः । तेषां वो अग्निमूढानामिन्द्रो हंतु वरं वरं ॥ २ ॥
 एषु नह्य वृषाजिनं हरिणस्यामिभ्यं कुधि ॥ पराङ्मित्र एषत्वर्वाची गौरुपेषतु ॥ ३ ॥
 अभिभूर्यज्ञो अभिभूरग्निरभिभूः सोमो ।
 अभिभूरिन्द्र अभ्य ॥ हं विश्वाः पृतना यथा सान्येवा विधेमाग्निहोत्रा इदं हविः ॥ १ ॥
 स्वधास्तु मित्रावरुणा विपश्चिता प्रजावत् क्षत्रं मधुपनेह पिन्वतं ॥
 २५ बाधेथा दूरं निर्कृतिं पराचैः कृतं चिदेनः प्रमुमुग्ध्यैस्मत् ॥ २ ॥
 इमंवीरमनु हर्षस्वमुग्रमिन्द्रं सखायोऽनुसंरभध्वं ग्रामजितं गोजितं वज्रबाहुं जयंतमजमप्रभृणंतमोजसा
 इन्द्रो जयाति न पराजयाता अधिराजो राजसु राजयातै ।
 अर्कस्य ईड्यो धंयश्चोपसद्यो नमस्यो भवेह ॥ १ ॥
 त्वमिन्द्राधिराजः श्रवस्यस्त्वं मूरभिभूतिर्जनानां त्वं दैवीविंश इमा वि राजा युष्मत् क्षत्रमजरे ते अस्तु ॥ २ ॥
 ३० प्राच्या विश्वमिन्द्रासि राजोतोदीच्या दिशो वृत्रहंछुहोसि ।
 यत्र यंतिस्रीत्योस्तज्जितं ते दक्षिणतो वृषभ एषि हव्यः ॥ ३ ॥

१ घटयदुर्ह-इत्तु । २ अनटयवद-मभीषा । ३ अ. वे. ४।३।१। ४ अ. वे. ४।३।२ ।
 ५ क-संवैतस्या । ६ अ. वे. ६।७।१५, ७ अ. वे. ६।६६, ८ घकयअनटयव-समर्पये । ९ अ. वे.
 ६।६७ । १० अ. वे. ६।९७, ११ कयअनव ग्यस्मत् । १२ अ. वे. ६।९८,

अमि त्वेन्द्र वरिमतः पुरा त्वांहुरणाद्भुवे । ब्रह्माम्युग्रं चेत्तारं पुरुषाणामनेकजम् ॥ १ ॥
 यो अद्य सेन्यो वधो जिघांसं न उदीरते । इन्द्रस्य तत्र बाहू समंतं परि दध्मः ॥ २ ॥
 परि दध्म इन्द्रस्य बाहू समंतं त्रातुस्त्रायतां नः । देव सवितः सोमराजं सुमनसं मा कृणु स्वस्तये ॥ ३ ॥

अपराजितगणः ॥

यः सपत्नो योऽसपत्नो यश्च द्विषन् छपाति नः । देवास्तं सर्वे धूर्वतु ब्रह्म ॥ (१।१९।४।) ५
 शर्मवर्म्मैतदाहरास्यै नार्या उपास्तरे । सिनीवालि प्रजायतां भगस्य सुमतावसत् ॥ १।२।२१ ॥
 उद्व उर्मिः शम्भ्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुंचत । मादुष्कृतौ व्येनसावध्न्यावशुनमारताम् ॥ १६ ॥
 अधोरचक्षुरपतिघ्नी स्योना शम्मा सुशेवा सुयमा गृहेभ्यः ॥
 वीरसुर्देवकामा स त्वयैधिषीमहि सुमनस्यमाना ॥ १७ ॥
 इतश्च यदमुतश्च यद्वधं वरुण यावय ॥ वि महच्छर्म यच्छ बरीयो यावया वधं ॥ (१।२६।३) १०
 अपेन्द्रद्विष० ज्यासतो वधं० । विमहच्छर्म ॥ (१।२१।४)
 न्यूनं नः प्रवतो नपान्मरुतः सूर्यत्वंचसः । शर्मयच्छाथ सप्रथः ।
 इममग्र आयुषे वर्चसे नय प्रियं रेतो वरुणमित्र । माते० ॥ (२।२८।५)-॥
 तिस्रो देवीर्महि नः शर्म यच्छत प्रजायै न स्तन्वे ॥ यच्च पुष्टं । माहास्महि प्रजया० ॥ (५।२।७)
 उरुव्यचा नो महिषः शर्म यच्छ । त्वस्मि० ॥ ८ ॥ १५
 इन्द्रस्य शर्मासि । तं त्वा प्रपथे तं त्वा प्रविशामि सर्वगुः सर्वपुरुषः सवात्मा सर्वतनुः सह
 यन्मे स्वितेन ॥ (५।६।१४) ॥
 अश्मवर्म मेऽसि यो मा प्राच्या दिशोऽघायुरभिदासात् । एतत्सक्रुछात् । यो मां दक्षिणामाः ॥
 यो मा प्रतीच्याः० । यो मोदीच्याः० । यो मा ध्रुवायाः । यो मोर्ध्वायाः० ॥
 बृहता मन उपवह्ये मातरिश्चना प्राणापानौ।सूर्याच्चक्षुरंतरिक्षाच्छ्रोत्रं पृथिव्याः शरीरम् ॥ (५।१०।१-८) २०
 येन देवा असुराणामोजांस्यवृणीध्वं । तेना नः शर्म यच्छथ ॥ (६।१।७।३)
 यथा वृक्षं लिबुजा समंतं परिष्वजे । एवा परिष्वजस्व मां ।
 यथा मां कामिन्यसो यथा मन्त्रापगा असः ॥ (६।१।७।१-३)
 यथेमे द्यावापृथिवी सद्यः पर्येति सूर्यः । एवा पर्येमि ते मनो यथा मां काम० ।
 यथा सुपर्णः प्रपतन् पक्षौ निहंति भूम्यां । एवा नि हन्मि ते मनो यथा मां काम० । २५
 बांछ मे तन्वपादौ वाञ्छाक्ष्यौ वांछसकथ्यौ । अक्षौ वृषण्यत्याः केशा मां ते कामेन श्रुष्यंतु ॥
 मम त्वादोषणिश्रिषं कृणोमि हृदयश्रिषं ॥ (६।१।९।१-२)
 यथावतः परागसौ मामुष्याहं कदाचन । अनडुद्भ्यस्त्वं प्रथमं धेनुभ्यस्त्वमरुंधतिः ।
 अधेनवे यवसे शर्म यच्छ चतुष्पदे । शर्म यच्छत्वोषधिः सह देवीररुंधती ।
 करस्वयस्त्वं तं गोष्ठमयश्मा उत पुरुषात् । निस्वरूपां सुभगामत्स्याददामि जीवलां ॥ ३०
 सा नो रुद्रस्यास्तां हेतिं दूरं नयतु गोभ्यः । तनूहे वाजिं तन्वश्मभ्यधावतु शर्म तुभ्यं ॥
 अपह्नतो महोषरुणाय यदेवोदिवीव ज्योतिस्वामिमीयात् ॥
 बाजस्य तु प्रसवे मातरं महीमदितिं नाम वचसा करामहे ॥

यस्य उपस्था उर्वी १ तरिक्षं । सा नः शर्म त्रिवरुथं नियच्छात् ।

देशानां पत्नीरुशती ० १ यच्छंतु समाप्तौ ।

अभिब्रूहि मां रमथा सृजे तवैव सन्तसर्वहायाइहास्तु ॥

भवाशर्वो मृड तं शर्म यच्छ मयसिध्यदुरितं धत्तमायुः ।

५ रक्षोहणं वाजि० १ ।

स्वाक्तिं मे यावापृथिवी स्वाक्तिं मित्रो अकरयं ॥ स्वाक्तिं मे ब्रह्मणस्पतिः स्वाक्तिं सविताकरत् ॥ ७३ ॥

वर्म मे यावापृथिवी स्वस्त्ययनोक्ता १ । ऐन्द्राग्रं वर्म० १ इयमपि तत्र ॥

वर्म मह्यमयं मणिः फालाज्जातः करिष्यति । पूर्णोमंथेन मागमइसेन सह वर्चसा ।

मित्रः पृथिव्योदकामसां पुरं प्रणयामि वः । तामाविशततां प्रविशत सा वः शर्म च वर्म यच्छतु ।

१० वायुरंतरिक्षेणोद० । सूर्योदिवो० । चंद्रमानक्षत्रैरु० । सोम उषधीरु० । यज्ञोदक्षिणामिरु० । समुद्रो

नदीभिरु० । ब्रह्म ब्रह्मचारिभिरु० । इन्द्रो वीर्येणो० । देवा अमृतेणो० । प्रजापतिः प्रजापतिभिरु० ॥

अप न्यधुः पौरुषेयं वधं यमिन्द्राग्नी धाता सविता बृहस्पतिः ।

सोमो राजा वरुणो अश्विना यमः पूषास्मान्परिपातु मृत्योः ॥ १ ॥

यानि चकार भुवनस्य यस्पतिः प्रजापतिर्मातरिश्वा प्रजाभ्यः ।

१५ प्रदिशो यानि वसते दिशश्च तानि मे वर्माणि बहुलानि संतु ॥ २ ॥

यत्ते तनुष्वनह्यंत देवा युराजयो देहिनः । इन्द्रो यच्चक्रे वर्म तदस्मान्पातु सर्वतः ॥ ३ ॥

वर्म मे यावापृथिवी स्वस्त्ययनोक्ता ।

अपसपत्नं पुरस्तात्पश्चात्तो अभयं कृतं । सविता दक्षिण उत्तरान्माशचीपतिः ॥ १ ॥

दिवो मादित्या रक्षंतु भूम्या रक्षंत्वग्रयः । इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादश्विनावभितः शर्म यच्छतां ।

२० तिरश्चीनह्न्या रक्षंतु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वतः संतु वर्म ॥ २ ॥ इति शर्मवर्मगणः ।

अथ पूर्वोक्ता अशीत्युत्तरशतं श्लोकाः ॥

सुरास्त्वामभिषिंचंतु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । वासुदेवो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विष्णुः ॥ १ ॥

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवंतु विजयाय ते । आसंडलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निऋतिस्तथा ॥ २ ॥

वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः । ब्रह्मणा सहितः शेषो दिक्पालाः पांतु ते सदा ॥ ३ ॥

२५ रुद्रो धर्मो मनुर्दाक्षी रुचिः श्रद्धा तु पार्थिव । मृगुरत्रिर्वसिष्ठश्च सनकश्च सनंदनः ॥ ४ ॥

सनत्कुमारश्च तथा भगवानपि चांगिराः । पुलहश्च पुलस्त्यश्च मरीचिः कश्यपः प्रभुः ॥ ५ ॥

एते त्वामभिषिंचंतु प्रजाध्यक्षाः समागताः । प्रभाकरा बर्हिषदो अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥ ६ ॥

ऋग्यादाश्चोषधूताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः । एते त्वामभिषिंचंतु पितरश्चाग्निमिः सह ॥ ७ ॥

लक्ष्मीर्वेदी शची ख्यातिरनसूया तथा स्मृतिः । संभूतिः सन्नतिश्चैव क्षमा प्रीतिस्तथैव च ॥ ८ ॥

१-छ-अनईरयट-कलाज्जातः । २ अ. वे. १९१९११-११ । ३ अ. वे. १९१२०१ । ४ छ-धाता ।

५ अ. वे. १९१९११-२ । ६ छ-च्युतः ।

स्वाहा स्वधा च ते राजन्मभिषिचंतु मातरः । कीर्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मैधा पुष्टिर्लक्ष्मीस्तथा क्रिया ॥ १ ॥
 बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिस्तुष्टिः सिद्धिश्च पार्थिव । एतास्त्वामभिषिचंतु धर्मपत्न्यः समागताः ॥ १० ॥
 अरुंधती वसुधामा लंबाभानुर्मरुत्वती । संकल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा तथैव च ॥ ११ ॥
 धर्मपत्न्यो दशान्यास्त्वामभिषिचंतु पार्थिव । आदितिर्दितिर्दनुः काला सुहृष्टानायुषामुनिः ॥ १२ ॥
 कद्रुः क्रोधवशा प्राची विनता सुरभिस्तथा । एतास्त्वामभिषिचंतु कश्यपस्य प्रियाः क्षियः ॥ १३ ॥ ५
 पत्नी ते बहुपुत्रस्य सुपुत्रा या च भामिनी । समायात्वभिषेकाय विजयाय च पार्थिव ॥ १४ ॥
 कृशाश्वपत्नी च तथा सुप्रभा तु जया तथा । सुदर्शना तयोः पुत्रो विजयं विदधातु ते ॥ १५ ॥
 मनोरमा भानुमती विशाला या च बाहुदा । अरिष्टनेमिपत्न्यस्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥ १६ ॥
 कृत्तिका रोहिणी देवी विशाखा च तथा नृप । अनूराधा तथा ज्येष्ठा मूलं च वसुधाधिप ॥ १७ ॥
 आषाढा च तथा पूर्वा तथाया चोत्तराह्वया । अभिजिच्च तथा श्रुत्या धनिष्ठा च तथैव च ॥ १८ ॥ १०
 तथा शतभिषक् चैव पूर्वाभाद्रपदा तथा । उत्तरा रेवती राजन् अश्विनी भरणी तथा ॥ १९ ॥
 एतास्त्वामभिषिचंतु सोमपत्न्यः समागताः । मृगी च मृगचर्मा च श्वेतभद्रश्चरा हरिः ॥ २० ॥
 पूता च कपिता दंष्ट्रा सुरभा सुलभा तथा । एताः पुलस्त्यपत्न्यस्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥ २१ ॥
 इयेनी भासी तथा कौंची धृतराष्ट्री तथा शुकी । पत्न्यस्त्वामभिषिचंतु अरुणस्यार्कसारथेः ॥ २२ ॥
 आयतिर्नियतिश्चैव रात्रिनिद्रा च पार्थिव । एतास्त्वामभिषिचंतु लोकसंस्थानहेतवः ॥ २३ ॥ १५
 उमा सेना शची चैव धूमोर्णा निर्ऋतिस्तथा । गौरी शिवा च बुद्धिश्च वलया चैव नन्दना ॥ २४ ॥
 आनृक्या च तथा ज्योत्स्ना या च देवी वनस्पतिः । एतास्त्वामभिषिचंतु कालस्यावयवाः शुभाः ॥ २५ ॥
 आदित्यश्चंद्रमा भौमो बुधजीवसितार्कजाः । ग्रहास्त्वामभिषिचंतु राहुः केतुश्च तर्पिताः ॥
 स्वार्थं भुवो मनोः पुत्रो मनुः स्वारोचिस्तथा । औत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
 वैवस्वतोथ सावर्णा दक्षव्रह्मसुताभौ । धर्मपुत्रो रुद्रपुत्रो रौच्यो भौत्यश्च यो मनुः ॥ २०
 एते त्वामभिषिचंतु मनवश्च चतुर्दश ॥
 विश्वभुग्विश्वपाश्चित्रसुशांतः सुसुखी विभुः । मनोजवस्तथौजस्वी बलिरंकतमांतिको ॥
 वृषश्च कतिधामा च दिविस्पृक् शुचिरेव च । एते त्वामभिषिचंतु देवपालाश्चतुर्वश ॥
 रेवंतश्च कुमारश्च तथा बर्चीः कुमारकः । वीरभद्रश्च नंदी च विश्वकर्मा पुरोजवः ॥
 एते त्वामभिषिचंतु सुरमुख्याः समागताः । आत्मा ह्यासुमंतो दक्षः पटुः प्राणस्तथैव च ॥ २५
 हविष्यश्च गविष्ठश्च क्रतुः सत्यश्च पार्थिव । अभिषिचंतु राजस्त्वां देवा त्वंगिरसो दश ॥
 क्रतुर्दक्षा वसुः सत्यः कालकामो मुनिस्तथा । धृतिमान्मनुजश्चैव रोचमानस्तथैव च ॥
 एते त्वामभिषिचंतु विद्वेदेवास्तथा दश ॥
 अजैकपादहिर्बुध्न्यः पुष्पकेतुस्तथा बुधः । भरतश्च तथा मृत्युः कापालिरथ किंकिणिः ॥
 एकादशैते रुद्रास्त्वामभिषिचंतु पार्थिव ॥ ३०
 भुवनो भावनश्चैव सुजन्यः सुजनस्तथा । क्रतुः सुवर्णवर्णश्च व्यजश्च व्यसुतस्तथा ॥
 प्रसवश्चाव्ययश्चैव दक्षश्च मनुजाधिप । एते त्वामभिषिचंतु भृगवो नाम देवताः ॥
 मनोप्ररुश्च प्राणश्च नरोपानश्च वीर्यवान् । चितिर्हयो नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा ॥
 विभुश्चापि दिविश्रेष्ठस्तथान्यश्च जगद्धितः । एते त्वामभिषिचंतु साध्या द्वादश पार्थिव ॥
 घाता मित्रोऽर्यमा पूषा शक्रोऽशो वरुणो भगः । त्वष्टा विवस्वान्सविता विष्णुर्द्वादशमः स्मृतः ॥ ३५

१ धक्ष-इला स्नाणिरैव । २ य अनर्हवद्वय वरा । ३ धस सुगसा । ४ क्षत्र एतेस्वा ।

- एते त्वामभिषिचंतु काश्यपा दितिसंभवाः ॥
 एकद्वित्रिचतुर्ज्योतिः पंचज्योतिस्तथैव च । एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥
 इंद्रश्च मत्या दृश्यन्ते ततः प्रतिसकुत्तथा । मितश्च संमितश्चैव अमितश्च महाबलः ॥
 ऋतजित्सत्यजिच्चैव सुषेणः इयंनजित्थथा । अतिमित्रस्तथामित्रः पुरुजिच्चापराजितः ॥
 ५ ऋतश्च ऋतवान् घाता वरुणो विधृतो ध्रुवः । विधारणो महातेजा वासवस्य परः सखा ॥
 ईदृगन्यादृशश्चैव एतादृगमिताशनः । क्रीडनश्च तथा शक्तिः सभरश्च महायशः ॥
 धातुरुग्रो मुनिर्भीमो अतिमुक्तः क्षिपः सहः । द्युतिर्वपुरनां धृग्यो वासः कामो जयो विराट् ॥
 एते त्वामभिषिचंतु मरुतश्च समागताः । देवा ह्येकोनपंचाशन्महाबलपराक्रमाः ॥
 चित्रांगदश्चित्ररथश्चित्रसेनश्च वीर्यवान् । ऊर्णायुरनघश्चैव उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥
 १० धृतराष्ट्रश्च सोमश्च सूर्यवर्चास्तथैव च । दुराधस्तृष्णयः कीर्णिर्नदिश्चित्रस्तथैव च ॥
 कलिश्चाप्यंगिरा राजन् पर्जन्यो नारदस्तथा । वृषपर्वा च हंसश्च हाहाहूस्तथैव च ॥
 विश्वावसुस्ताम्रकश्च तथा च सुराचिश्च यः । एते त्वामभिषिचंतु गंधर्वाः पृथिवीपते ॥
 आहूत्यः शोभयंत्यश्च वेगवत्यस्तथैव च । आप्नुवत्यस्तथोर्जश्च तथा वेकुरुपट्टभाः ॥
 वभ्रवश्चाभ्रतरुचो भुवश्चैव रुचस्तथा । भीरवः शोचयंत्यश्च दिव्या ह्यप्सरसां गणाः ॥
 १५ एतास्त्वामभिषिचंतु कामिन्यस्तरुणाप्रियाः ॥
 अनुत्तमा सुरूपा च सुकेशी च मनोवती । मेनका सहजन्या च पर्णाशा पुंजिका स्थला ॥
 ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्वचित्यपि । प्रम्लोच्चाथाप्यनुम्लोचा रमा चैवोर्वशी तथा ॥
 पंचचूडा सांभवती चित्रलेखा तु पार्थिव । मिश्रकेशी सुगंधिश्च विद्युत्पर्णा तिलोत्तमा ॥
 अट्टष्टलक्ष्मणा क्षेमा असिता रुचिका तथा । सुव्रता च सुबाहुश्च सुबोधा सुवपुस्तथा ।
 २० पुंडरीकामुदारा च सुराधा सुरसा तथा । हेमा सरस्वती चैव कामला सूनुतालया ॥
 सुमुखा हंसपादी च वासोली रतिलालसा । एतास्त्वामभिषिचंतु राजन्नप्सरसः शुभाः ॥
 प्रह्लादश्च महातेजास्तथा राजन् विरोचनः । धन्वी बाणस्तथान्ये च दितिपुत्राः समागताः ॥
 अभिषिचंतु दैत्याश्च दिव्येऽन्याप्यभसा स्वयं ॥
 विप्रचित्तिमुखाः सर्वे दानवास्त्वां समागताः । अभिषिचंतु राजानं राज्यं कर्तुं सुसत्त्वराः ॥
 २५ हेत्यश्चैव प्रहेत्यश्च सलिलेद्रस्तथैव च । सुकेशी पौरुषेयश्च यज्ञहा पुरुषादकः ॥
 विद्युत्सूर्यस्तथा व्यासो वधश्च रसनस्तथा । एते त्वामभिषिचंतु समागम्याश्च राक्षसाः ॥
 सुसिद्धो माणिस्यश्च सुमनो नंदनस्तथा । कंदूतिः पंचगश्चैव मणिमान्वसुमांस्तथा ॥
 सर्वानुभूतिः शंखश्च पिंगाक्षश्चतुरस्तथा । यमो मंदरसो भीमः पद्मचंद्रः प्रभाकरः ॥
 मेघवर्णश्च भव्यश्च प्रद्योतश्च महायशः । भूतिमान्केतुमाश्चैव मौलिमांश्च चतुर्दशः ॥
 ३० इवतश्च विपुलश्चैव प्रद्युम्नश्च जयावहः । पक्ष्यक्षो बलाकश्च कुमुदश्च बलाहकः ॥
 पद्मनाभः सुगंधश्च सुवीरो विजयाकृतिः । पौर्णमासो हिरण्याक्षः शतजिह्वश्च वीर्यवान् ॥
 एते त्वामभिषिचंतु राजवृद्धाश्च सत्तमाः ॥

शंसं पद्मश्च राजेन्द्र मकरः कच्छपस्तथा । महापद्मश्च नीलश्च खर्वः कुंदो मुकुन्दकः ॥

एते त्वामभिषिचंतु निधयस्तु समागताः ॥

लङ्गलाश्चैकवक्त्राश्च ये च सूचीमुखा नृपाः । दुःपूरणा विषादाश्च ज्वलनांगारकास्तथा ॥

कुंभभात्रा प्रतुंडाश्च उपवीरा उलूखलाः । अकर्णाश्चकखंडाश्च तथा ये यात्रपाणयः ॥

पांसवश्च वितुंडाश्च विपुणाः स्कंदनास्तथा । एते त्वामभिषिचंतु पिशाचानां तु जातयः ॥ १५

ब्रह्मचर्ये स्थिता दांताः सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः । नानाप्रकारवदना नानाबाहुशिरोधराः ॥

चतुष्पथपराङ्मुखशून्यालयनिकेतनाः । त्रिपुरारिं भवं देवं ये गता मनुजेश्वर ॥

ते त्वामद्याभिषिचंतु गणा भूतपतेः स्वयं ॥

महाकालं पुरस्कृत्य नरसिंहं च मातरः । सर्वास्त्वामभिषिचंतु राजराज्ये नराधिप ॥

ग्रहः स्कंदो पिशाचश्च नैगमेयस्तथैव च । अभिषिचंतु राजंस्त्वां सर्वे स्कंधग्रहाः शुभाः ॥ १०

डाकिन्यो याश्च योगिन्यः सेचर्यो भूचरास्तथा । सर्वास्त्वामभिषिचंतु समेत्य मनुजेश्वर ॥

गरुडश्चारुणश्चैव अरुणिश्च महाखगः । संपाती विनतश्चैव विष्णुर्गंधकुमारकः ॥

एते त्वामभिषिचंतु सुपर्णाः पृथिवपते ।

अनंतश्च महानागो वासुकिः शेषतक्षकौ । सुपर्णारिश्च कुंभश्च वामनोऽथांजनोत्तमः ॥

ऐरावतो महापद्मः कंबलाश्वतरावुभौ । ऐलापत्रश्च खंडश्च कर्कोटकधनंजयौ ॥ १५

महाकर्णो महानीलो धृतराष्ट्रबलाहकौ । कुमारः पुष्पदंतश्च गंधर्वश्च मनस्विकः ॥

नहुषः खररोमा च शंखपालस्तथैव च । पद्मश्च कुलिकश्चैव पाणिरित्येवमादयः ॥

नागास्त्वामभिषिचंतु राजराज्ये नराधिप ॥

कुमुदैरावतौ पद्मः पुष्पदंतोऽथ वामनः । सुप्रतीकोऽजनो नीलः पांतु त्वां सर्वतो दिपाः ॥

पैतामहास्तथा हंसा वृषभः शांकरस्तथा । उच्चैःश्रवाश्चाश्वपातिस्तथा धन्वन्तरिर्नृप ॥ २०

क्रौस्तुभः शंखराजश्च पांतु त्वां सर्वतः सदा । चक्रं त्रिशूलं वज्रश्च नंदकोऽस्त्राणि चाप्यथ ॥

सर्वेऽभिषेकं दत्त्वा च दिशंतु विजयं ध्रुवं ॥

धर्मश्च वृद्धशाखाश्च सत्यं दानं तपस्तथा । यशो यज्ञास्तथैवायुर्ब्रह्मचर्यं दमः शमः ॥

एते त्वा मभिषिचंतु चित्रगुप्तश्च पार्थिव । दंडः पिंगलकश्चैव मृत्युः कालांतकावुभौ ॥

बालाखिल्यास्तथा सर्वे भवंतु विजयाय ते ॥ २५

दिग्धेनवश्चतस्रस्त्वां सुरभिश्च तथा नृप । अभिषिचंतु सर्वाभिर्गोभिः सार्द्धं नरेश्वर ॥

वेदव्यासश्च वाल्मीकिः शमनोऽथ पराशरः । देवलः पर्वतश्चैव दुर्वासा भागुरिः शुचिः ॥

याज्ञवल्क्यः सजाबालिर्जमदग्निः शुचिश्रवाः । विश्वामित्रः स्थूलकच्छो वर्द्धनोऽत्रिर्विदूरथः ॥

एकतश्च द्वितश्चैव त्रितो गौतमगालवौ । शांडिल्यश्च भरद्वाजो मौद्गल्यो वेदवाहनः ॥

बृहदश्वः क्रुदिमडो जपजानुर्घटोदरः । यवकीतोऽथ रैभ्यश्च आत्मा घामश्च जैमिनिः ॥ ३०

ऋषिः सारंगवश्चैव तथागस्त्यो महातपाः । दुदुर्मृदुर्मिशश्चैव इंद्रबाहुर्महोदयैः ॥

कात्यायनश्च कण्वश्च बलाकश्चेभनंदनः । एते त्वामभिषिचंतु मुनयः पार्थिवोत्तम ॥

पृथुर्दिलीपो भरतो दुःष्यंतः शत्रुजिह्वली । मनुः ककुत्स्थश्चानेना युवनाश्वो जयद्रथः ॥

मांघाता मुचकुंदश्च तथा राजा पुरुरवाः । इश्वाकुश्च यदुश्चैव पुरुर्भूरिश्रवास्तथा ॥
 अंबरीषश्च नाभागो बृहदरुवो महाहनुः । प्रद्युम्नश्चाथ सुद्युम्नो भूरिद्युम्नश्च संजयः ॥
 एते चान्ये च राजानस्तव राजन् दिवंगताः । समायांत्वभिषेकाय विजयाय तथा श्रियै ॥
 पर्जन्यायास्तथा भूप मेघाः सर्वे समागताः । द्रुमाश्चौषधयो रत्नं बीजानि विविधानि च ॥

५ सर्वे त्वामभिषिंचंतु राजराज्ये सुसत्त्वराः ॥

पुरुषश्चाप्रमेयात्मा महाभूतानि यानि च । पृथिवीवायुराकाशमापोऽज्योतिस्तथैव च ॥
 मनो बुद्धिस्तथैवात्मा अव्यक्तश्च महीपते । एते त्वामभिषिंचंतु समेता वसुधाधिप ॥
 रुक्मभौमः शिलाभौमः पातालो नीलमृत्तिकः । पीतरक्तासिताश्चैव ह्वेतभौमास्तथैव च ॥
 एते त्वामभिषिंचंतु विजयाय महीपते ॥

१० भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः । तपः सत्यं च राजेन्द्र विजयाय भवंतु ते ॥
 जंबू शाकःकुशः क्रौंचः शाल्मलीद्वय एव च । प्लक्षश्च पुष्करश्चैव स्वस्वाम्यं प्रदिशंतु ते ॥
 उत्तराः कुरवः पुण्या रम्या हैप्पवतास्तथा । भद्राश्चः केतुमालश्च वर्षश्चैव इलाव्रतः ॥
 हरिवर्षः किंपुरुषो वर्षो भारतसंज्ञकः । एते त्वामभिषिंचंतु समेत्य वसुधाधिप ॥
 इक्षुदीपः कसेरुश्च ताम्रवर्णो गभास्तिमान् । नागद्वीपस्तथा सौम्यो गंधर्वो वरुणस्तथा ॥

१५ अयं च नवमस्तेषां स्वस्वाम्यं प्रदिशंतु ते ॥

हिमवान् हेमकूटश्च निषधो नील एव तु । श्वेतशृंगोगवान्मेरुर्माल्यवद्गंधमादना ॥
 महेंद्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवांस्तथा । विंध्यश्च पारियात्रश्च सर्व एव महीधराः ॥
 समागम्याभिषिंचंतु त्वामय वसुधाधिप ॥

ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदस्तथैव च । अथर्ववेदो वेदास्त्वां अभिषिंचंतु पार्थिव ॥

२० इतिहासो धनुर्वेदो गांधर्वश्चायुसंज्ञितः । सप्तोपवेदाश्च तथा विजयाय भवंतु ते ॥

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्त ज्योतिषां गौतिः । छंदो विवितिषैष्ठानि विजयाय भवंतु ते ॥
 अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या त्वेताश्चतुर्दश ॥
 सांख्ययोगः पांचरात्रो वेदः पाशुपतं तथा । कुतांतपंचकं चैव शास्त्राणि विविधानि च ॥
 गायत्री पार्षशमनी गंगा देवी महा शिवा । गांधारी च तथा नारी विजयं प्रदिशंतु ते ॥

२५ देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ॥

देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः । अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
 औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये । स्थानानि च समस्तानि पुण्यान्यायतनानि च ॥
 जीमूतानि च सर्वाणि तद्विकाराश्च सर्वशः । उक्तानि चाप्यनुक्तानि विजयाय भवंतु ते ॥
 लवणक्षारतोयाश्च घृतमंडोदकास्तथा । दधिमंडोदकाश्चैव सुरोदश्च नराधिप ॥

३० तथैवेक्षुरसोदश्च तथा स्वादूदकश्च यः । गर्भोदकश्च तोयैस्त्वामभिषिंचंतु पार्थिव ॥

चत्वारः सागराश्चैव स्वेन तोयेन पार्थिव । समागम्याभिषेके तु विजयं प्रदिशंतु ते ॥
 पुष्करश्च प्रयागश्च प्रभासो नैमिषं तथा । तथा ब्रह्मसरः पुण्यं गयाशीर्षं च पार्थिव ॥
 कालोदको नंदिकुंडस्तथैवोत्तरमानसः । स्वर्गमार्गप्रदश्चैव तथा पंचनदश्च यः ॥

१ क्ष पाठः । २ अनयवध—पतिः । ३ क्ष—विचित्ति । ४ ज्ञ—कशमिनी । ५ ध—सु यो

भृगुतीर्थं प्रभासश्च तथैवामरकंटकः । आश्रमः कालिकायाश्च तृणविंदोस्तथाश्रमः ॥
 गोतीर्थं चाग्नितीर्थं च विमलः स्वर्ग एव च । जंबूमार्गश्च विमलः पुण्यस्तंडुलिकाश्रमः ॥
 कपिलश्च तथा तीर्थो तीर्थो वातिकखंडिका । महासरस्तथागस्त्यकुमारीतीर्थमेव च ॥
 अंगद्वारःकुशावर्तो बिल्वको नीलपर्वतः । वाराहः पर्वतश्चैव तीर्थं कनखलं तथा ॥
 सुगंधा च धरा कुंमास्तथा शाकंभरीति या । भृगुतुंगः सकुब्जाम्रः कपिलस्य तथाश्रमः ॥ ५
 चमसोद्भेदनः पुण्यस्तथा विनशं शुभः । अजतुंगश्च मोचश्च अश्वगंधश्च पार्थिव ॥
 कालंजरः सकेदारो रुद्रकोणिस्तथैव च । महालयश्च राजेंद्र बदर्याश्रम एव च ॥
 नंदा च सोमतीर्थं च सूर्यतीर्थं शतक्रतोः । अश्विनोर्वरुणस्याथ वायोर्वश्रवणस्य च ॥
 ब्रह्मणश्चैव शर्वस्य यमस्य रुच्यवनस्य च । विरूपाक्षस्य धर्मस्य तथा चाप्सरसां नृप ॥
 ऋषीणां च वसूनां च साध्यानां मरुतां तथा । आदित्यानां च रुद्राणां तथा चांगिरसां नृप ॥ १०
 विश्वेदेवभृगूणां च तथान्येषां च मानद । प्लक्षप्रस्रवणश्चैव सुपुत्रा च नराधिप ॥
 शालग्रामसरश्चैव वाराहो मानसस्तथा । कामाश्रमस्त्रिकूटश्च चित्रकूटस्तथैव च ॥
 सपूर्वः क्रतुसारश्च तथाविष्णुपदं सरः । कापिलं च तथा तीर्थं वासुकेस्तीर्थमेव तु ॥
 सिंधूत्तमस्तपोद्धारोऽप्यथ सूर्यारकुंभकः । पुंडरीकश्च राजेन्द्र गंगासागरसंगमः ॥
 सिंधुसागरयोश्चैव संगमः सुमनोहरः । तथा कुंभामसुंदश्च मानसं च तथा सरः ॥ १५
 तथा बिंदुसरः पुण्यं सरस्वच्छोदकं तथा । धर्मारण्यं फल्गुतीर्थमविमुक्तं तथैव च ॥
 लौहित्यश्च तथा पुण्यो बदरी पावनः शिवः । तीर्थं सप्तऋषीणां च वन्हितीर्थं तु पार्थिव ॥
 पुण्यवस्त्रापथो मेषछागलेशस्तु पार्थिव । पुष्पन्यासस्तथा चैव तीर्थो हंसपद्मस्तथा ॥
 अश्वतीर्थश्च कर्णाश्वो मणिमंथस्तथैव च । देविका इंद्रमार्गश्च स्वर्णविन्दुस्तथैव च ॥
 आहृत्यकस्तथा तीर्थस्तीर्थश्चैरावतस्तथा । ऐरावतीसमुद्भेदे तीर्थं भोगयशःपरं ॥ २०
 करवीराव्हयं चैव नागमो वणिक्स्तथा । पापमोचनिकश्चैव ऋणमोचनिकस्तथा ॥
 उद्वेजनस्तथा पुण्यः संपूज्यः सरसां वरः । देवब्रह्मसरः पुण्यं सपिर्दिधि तु पार्थिव ॥
 एते चान्ये च बहवः पुण्यसंकीर्त्तनाः शुभाः । तोयैस्त्वामभिषिचंतु सर्वपातकनाशनैः ॥
 गंगा महानदी पुण्या ह्रदिनी ह्रादिनी तथा । पावनी च तथा सीता चक्षुः सिंधुश्च नर्मदा ॥
 सुप्रभा कांचनाक्षी च विशाला मानसी ह्रदा । सरस्वत्योर्ध्वनादी च सुवेषा विमलोदका ॥ २५
 शिप्रा शोणश्च तर्षश्च सरयूर्गंडकी तथा । अछोदा च विभागा च चंद्रभागा इरावती ॥
 वितस्ता देविकारंभा केशा देवहदा शिवा । तथा चेक्षुमती पुण्या कौशिकी यमुना तथा ॥
 गोमती धृतपापा च बाहुदा तु सरस्वती । निर्विन्ध्या च तृतीया च लोहितश्च महानदः ॥
 देवस्मृतिर्वेदमाता वेदेषुर्धुरदा तथा । पर्णाशा वंदना चैव सदानीरा कुमुद्वती ॥
 पीता चर्मण्वती धूमा विदर्भा वेणुमत्यपि । अवन्ती च तथा कुन्ती सुरसा च पलाशिनी ॥ ३०
 मंदाकिनी दशार्णा च सिंधुरेखा कुमुद्वती । तपती पिप्पली श्येनी करतोया पिशुमचिकी ॥
 चित्रोपला चित्रवर्णा मंजुला वाकुलामती । शुक्तिमती सिनीवाली मंडूणी तृषिका कपूः ॥
 तापी पयोष्णी निर्विन्ध्याऽसिता च निषधावती । वेणा वैतरिणी भीमा मंद एव तथा कुहूः ॥

- तोया चैव महामौरी दुर्गतिर्मिगिला तथा । गोदावरी भीमरथी कृष्णवर्णी भयंकरा ॥
 तुंगभद्रा सुप्रकारा वात्या कावेरिख च । कृतमाला ताम्रवर्णी पुष्पभद्रोत्पलावती ॥
 नृसमा ऋषिकुल्या च इक्षुका त्रिदिवालय । लांगुलिनी वंशधरी जंबूश्च सुकलावती ॥
 ऋषिका वरवेगा च मंदगा मंदवाहिनी । क्षमा देवी दया व्योमा पयोष्णी कालवाहिनी ॥
- ५ कंपना च विशाला च करतोया सुवाहिनी । ताम्राश्रुणा वेत्रवती सुभद्रा चाश्ववत्यपि ॥
 अद्रिका च इमा चैव सुप्रकारा हिरण्मयी । आपगालोपलाभासी संध्या तु वडवानदी ॥
 महेंद्रवाणी शाला च मालिका वलयावती । नीलोद्धतकरा चैव बाहुदा वनवासिनी ॥
 नंदा चापरनंदा च सुनंदा वसुवासिनी । एताश्चान्याश्च राजेंद्र नयस्त्वां विविधोदकाः ॥
 सर्वपापप्रशमनाः सर्वलोकस्य मातरः । सतोयपूर्णेः कलशैरभिषिंचंतु पार्थिव ॥
- १० एतैर्यथोक्तैर्नृपराजराज्ये दत्ताभिषेकः पृथिवीं समग्रां ।
 ससागरां भुंक्व चिरं च जीव । धर्मे च ते बुद्धिरतीव चास्तु ॥
 इति श्रीमद्वृंशंकरात्मजमहानीलकण्ठकृते राजनीतिमयूखे राज्याभिषेकप्रयोगः ॥
 एवं कृताभिषेको राज्यं कुर्यात् । तच्च सप्तांगं ॥ तानि च 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्ग-
 बलानि चेति' ॥ कामंदकोऽपि । (१।१६)
- १५ "स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् । एतावदुच्यते राज्यं सत्त्वबुद्धिव्यपांश्रयं ॥"
 नीतिशास्त्रस्य दृष्टार्थत्वान्न क्रमेऽभिनिवेशः कार्यः । तत्र स्वामी राजा ।
 तत्र देवानामंशाः संतीत्याह मनुः (७।४)
 "इंद्रानिलयमार्काणां अग्नेश्च वरुणस्य च । इंद्रचित्तेशयोश्चैव मात्रा नित्दृत्य शाश्वतीः ॥
 "यस्मादिषां सुरेंद्राणां मात्राभ्यो निर्गतो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
- २० "सोऽग्निर्भवति बायुश्च सोर्कः सोऽमः स धर्मराट् । स महेंद्रः स ईशः स कुबेरश्च प्रभावन" ॥ इति ॥
 कामंदकोऽपि (१।९-११; १३-१५)
 "राजाऽस्य जगतो हेतुर्वृद्धेर्वृद्धाभिसंमतः । नयनानन्दजननः शशांक इव तोयधेः ॥
 "यदि न स्यान्नरपतिः सम्यक् नेता ततः प्रजा । अकर्णधाराजलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥
 "धार्मिकं पालनपरं सम्यक्परपुरंजयं । राजानमभिमन्यन्ते प्रजापतिमिव प्रजाः ॥
- २५ "न्यायप्रवृत्तो नृपतिरात्मानमथ च प्रजाः । त्रिवर्गेणोपसंघते निहांति ध्रुवमन्यथा ॥
 "धर्माद्वै यवनो राजा विधाय बुभुजे भुवं । अधर्माच्चैव नहुषः प्रतिपेदे रसातलं ॥
 "तस्माद्धर्मं पुरस्कृत्य यतेतार्थाय पार्थिवः । धर्मेण वर्द्धते राष्ट्रं तस्य स्वादु फलं श्रियः ॥
 राजगुणास्तद्वृत्तं च नीतिसारे (कामंदकीये १-१८-२०)
 "न्यायेनार्जनमर्थस्य रक्षणं वर्धनं तथा । सत्यात्रप्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधं ॥
- ३० "नयस्य विनयो मूलं विनयः शास्त्रनिश्चयः । विनयो हीन्द्रियजयस्तद्युक्तः शास्त्रमृच्छति ॥"
 तथा (१।२१-२५)
 "शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता । उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यं आपत्केशसहिष्णुता ॥
 "प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता । कुलं शीलं दमश्चेति गुणाः संपत्तिहेतवः ।

“ आत्मानं प्रथमं राजा विनयेनोपपादयेत् । ततोऽमात्यांस्ततो भृत्यान् ततः पुत्रांस्ततः प्रजाः ॥

“ सदानुरक्तप्रकृतिः प्रजापालनतत्परः । विनीतात्मा हि नृपतिर्भूयसीं श्रियमश्नुते ॥

“ प्रकीर्णविषयारण्ये धावंतं विप्रमाथिनं । ज्ञानांकुशेन कुर्वीत वश्यमिन्द्रियदंतिनं ॥ ”

तथा (१।२७, ३६-३८; ४०)

“ विषयामिषलोभेन मनः प्रेरयतीन्द्रियं । तन्निरुध्यात्प्रयत्नेन जिते तस्मिन् जितेन्द्रियः ॥

“ एवं करणसामर्थ्यात्संयम्यात्मानमात्मना । नयापनयविद्राजा कुर्वीत हितमात्मनः ॥

“ एकस्यैव हि योऽशक्तो मनसः सन्निरुद्धे । महीं सागरपर्यंतां स कथं ह्यवजेष्यति ॥

“ क्रियावसानविरसैर्विषयैरपहारिमिः । गच्छत्याक्षितहृदयः करीव नृपतिर्गृहं ॥

“ शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः । एकैकमलमतेषां विनाशप्रतिपत्तये ॥ ”

पञ्चानां निदर्शनमाह (१।४१-४७)

“ शुचिदर्भाकुंराहारो विदूरभ्रमणक्षमः । लुब्धकाद्रीतलोभेन मृगो मृगयते वधम् ॥

“ गिरिद्रशिखराकारो लीलयोन्मूलितद्रुमः । करिणीस्पर्शसंमोहादालानं याति वारणः ॥

“ स्निग्धदीपशिखालोके विलोकितविलोचनः । मृत्युमृच्छति संमोहात्पतंगः सहसा पतन् ॥

“ दूरेऽपि हि भवन्टष्टेरगाधसालिले वसेन् । मीनस्तु सामिषं लोहमास्वादयति मृत्यवे ॥

“ द्विरेफो गन्धलोभेन कमले याति बन्धनं । एकैकशो विनिघ्नंति विषया विषसाक्षिभाः ॥

“ क्षय्यी तु स कथं नस्याद्युगपत्यं च सेवते ॥

“ सेवते विषयान्काले मुक्त्वा तत्परतां वशी । सुखं हि फलमर्थस्य तन्निरोधे वृथा श्रियः ॥

“ धर्मार्थोऽर्थतः कामः कामात्सुखफलोदयः । आत्मानं हन्ति तौ हत्वा युक्त्या यो न निषेवते ॥ ४९ ॥

“ सकांमासक्तमनसां कांतामुखविलोकने । गलन्ति गलिताश्रूणां यौवनेन सह श्रियः ॥

“ नामापि स्त्रीति संल्हादि विकरोत्येव मानसं । किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोल्लसितभ्रुवः ॥ २०

“ रहःप्रचारकुशला मृदुगद्गदभाषिणी । कं न नारी रमयति रक्तं रक्तांतलोचना ॥ ५१ ॥

“ मुनेरपि मनोऽवश्यं सरागं कुरुतेऽगना ॥ ” ॥ ५२ ॥ तत्र कानिचिन्निन्दति (१।५४-५८)

“ मृगयाभास्तथा पानं गर्हितानि महीभुजां । दृष्टास्तेभ्यस्तु विषदः पांडुनैषधवृष्णिषु ॥

“ कामः क्रोधस्तथा मोहो लोभो मानो मदस्तथा । षड्वर्गमुत्सृजेदेनमस्मिन् त्यक्ते सुखी नृपः ॥

“ दंडक्यो नृपतिः कामात्क्रोधाच्च जनमेजयः । लोभादौलस्तु राजर्षिर्वातापी मोर्हतोऽसुरः ॥ २५

“ पौलस्त्यो राक्षसो मानान्मदाद्भोद्भवो नृपः । प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः ॥

“ शत्रुषड्वर्गमुत्सृज्य जामदग्न्यो जितेन्द्रियः । अंबरीषो महाभागो बुभुजाते चिरं महीम् ॥

“ वर्धयन्निह धर्मार्थौ सेवितौ साङ्गिरादरात् । निगृहीतेन्द्रियग्रामः कुर्वीत गुरुसेवनम् ॥

“ शास्त्राय गुरुसंयोगः शास्त्रं विनयवृत्तये । विद्याविनीतो नृपतिर्न कृच्छ्रेष्ववसीदति ॥ ५९ ॥

“ वृद्धोपसेवी नृपतिः सतां भवति संमतः ।

१ शस्यांकुराहरो इति मुद्रितकामन्दकीयपाठः । २ चरन् इति मुद्रितपाठः । ३ गन्धलुब्धो मधुकरो दातासववि-
कासया इति मुद्रितपाठः । ४ क्षेमी तु स्यादकथं वा समं पञ्च सेवते (सु. पाठः) । ५ निकामं (सु. पाठः) ।
६ हर्षतो मु. पा. । ७ वृद्धये-मु-पाठः ।

- “ प्रेर्यमाणोऽप्यसद्वृत्तैर्नकार्येषु प्रवर्तते । आदवानः प्रतिदिनं कलाः सम्यक् महीपतिः ।
 “ जितेन्द्रियस्य नृपतेर्नीतिशास्त्रानुसारिणः । भवंत्युज्वलिता लक्ष्म्यः कीर्तयश्च नमस्पृशः ॥ ” तथा
 “ इयं हि लोके व्यतिरेकवर्तिनी स्वभावतः पार्थिवता समुद्भूता ॥
 “ बलात्तदेनं विनये नियोजयेन्नयस्य सिद्धौ विनयः पुरस्सरः ॥ ६४ ॥
 ५ “ गुरुस्तु विद्याधिगमाय सेव्यते श्रुता च विद्या मतये महात्मनां ॥
 “ श्रुतानि पुण्यानि मतानि वेधसामसंशयं साधु भवन्ति भूतये ” ॥ ६६ ॥
 वेधसां पूर्वपुरुषाणां । विद्यानिरूपणं नीतिसारे (२।२-७)
 “ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दंडनीतिश्च शाश्वती । विद्याश्चतस्र एवैता इति नो गुरुदर्शनं ॥
 “ आन्वीक्षिक्यात्मविज्ञानं धर्माधर्मौ त्रयीस्थितौ । अर्थानर्थौ तु वार्त्तायां दंडनीतौ नयानयौ ॥ ”
 १० आन्वीक्षिक्यां तर्कशास्त्रवेदांताद्यंतर्भावः । त्रय्यां मीमांसास्मृत्यादेः । तथा (२।१०-१६)
 “ वर्णाः सर्वाश्रमाश्चैव विद्यास्वास्तु प्रतिष्ठिताः । ईक्षणाद्रक्षणात्तासां तद्धर्मस्यांशभाक् नृपः ॥
 “ आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादीक्षणात्सुखदुःखयोः । ईक्षमाणस्तथा तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति ॥
 “ ऋग्यजुःसामनामानस्रयो वेदास्त्रयी मता । उभौ लोकमवाप्नोति त्रय्यां तिष्ठन् यथाविधि ॥
 “ अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः । धर्मशास्त्रं पुराणं च त्रयीदं सर्वमुच्यते ॥
 १५ “ पाशुपाल्यं कृषिः पण्यं वार्त्ता वार्त्तानुजीव्यपि । संपन्नो वार्त्तया साधुर्न वृत्तेर्मयमृच्छति ॥
 “ दमो दंड इति ख्यातस्तस्माद्दंडेनमहीपतिः । तस्य नीतिर्दंडनीतिर्यनाच्चीतिरुच्यते ॥ ॥
 “ तयात्मानं च शेषाश्च विद्याः पायान्महीपतिः । विद्या लोकोपकारिण्यस्तत्पाता हि महीपतिः ॥ ३२ ॥
 “ अहिंसा सूनृता वाणी सत्यं शौचं दया क्षमा । वर्णिनां लिङ्गिनां चैव सामान्यो धर्म उच्यते ॥ ३३ ॥
 “ स्वर्गानंत्याय धर्मोऽयं सर्वेषां सर्वलिङ्गिनां ॥ ” तथा (२।३४-३५)
 २० “ सर्वस्यास्य यथान्यायं भूपतिः संप्रवर्त्तकः । तस्याभावे धर्माशस्तदभावे जगच्छ्रुतिः ॥
 “ वर्णाश्रमाचारयुक्तो वर्णाश्रमविभागवित् । पाता वर्णाश्रमाणां च पार्थिवः सर्वलोकभाक् ॥ ”
 तथा (३।६-९)
 “ आनृशंस्यं परो धर्मः सर्वप्राणभृतां यतः । तस्माद्राजाऽनृशंस्येन पालयेत्कृपणं जनम् ॥
 “ न हि स्वसुखमन्विच्छन् पीडयेत्कृपणं नृपः । कृपणः पीड्यमानो हि मन्युना हन्ति पार्थिवम् ॥
 २५ “ को हि नाम कुले जातः सुखलेशोऽप्येवं हितः । अल्पसाराणि भूतानि पीडयेदविचारयन् ॥
 “ आधिव्याधिपरीताप अथ श्वो वा विनाशिने । को हि नाम शरीराय धर्मापेतं समाचरेत् ॥ ”
 तथा (३।१३-१६)
 “ स्वजनैः सर्जनं कुर्याद्धर्माय च सुखाय च । सेव्यमानस्तु स्वजनैर्महानति विराजते ॥
 “ हिमांशुमाली न तथा न चोत्कुल्लोत्पलं सरः । आनंदयति चेतांसि यथा सज्जनवेष्टितः ॥
 ३० “ ग्रीष्मसूर्याशुसंतप्तमुद्वेजनमनाश्रयं । मरुस्थलमिवोदग्रं त्यजेदुर्जनसंमतं ॥

१ यअनकअवट-कालाः । २ समुन्नताः सु. पाठः । ३ श्रुतानुबन्धीनि-सु-पाठः । ४ योगक्षेमाय
 देहिनां-सु-पाठः, लोकसंस्थातदेतव इत्यपि पाठान्तरं, ५ विद्याः स्वास्तु इति ज्ञादिपाठः । ६ वर्णिलिङ्गिना इति
 सु. पाठः । ७ सुखलेशेन लोमितः सु. पाठः । ८ सङ्गतः इति सुपाठः ।

- “ निश्वासोद्गीर्णहृतभुक् धूमधूश्रीकृताननैः । वरमाशीविषैः संगं कुर्यान्न त्वेव दुर्जनैः ॥
 “ क्रियतेऽभ्यर्हणीयाय स्वजनाय यथाञ्जलिः । ततः साधु नरः कार्योदर्जनाय हितार्थिना ॥ २१ ॥
 “ नित्यं मन्त्रोपहारिण्या वाचा प्रल्हादयेज्जगत् । उद्वेजयति भूतानि क्रूराक् धनदोऽपि सन् ॥ (२३)
 “ तृदि विद्ध इवात्यर्थं यथा संतप्यते जनः । पीडितोऽपि हि मेधावी न तां वाचमुदीरयेत् ॥ (२४)
 “ प्रियमेवाभिधातव्यं नित्यं सत्सु द्विषत्सु वा । शिखीव केकौ मधुरां वाचं ब्रूते जनप्रियः ॥ (२६) ५
 “ मद्रक्तस्य हंसस्य कोकिलस्य शिखंडिनः । हरन्ति न तथा वाचो यथा साधु विपश्चिताम् ॥ (२८)
 “ ये प्रियाणि प्रभाषन्ते प्रियमिच्छन्ति तत्कृतं । श्रीमंतो बन्धचरिता देवास्ते नरविग्रहाः ॥ ” (३०)
 तथा (३३१-३२)
 “ शुचिरास्तिक्यपूतात्मा पूजयेद्देवताः सदा । देवतावद्गुरुजनमात्मवच्च सुन्दरजनम् ॥
 “ प्रणिपातेन हि गुरुन् सतो नूतानचेष्टितैः । कुर्वीताभिर्मतान् भूत्यै देवान् सुकृतकर्मणा ॥ ” १०
 अनूतानः श्रोत्रियस्तस्य चेष्टितानि तत् क्रिया इत्यर्थः ॥
 “ सद्भावेन हरेन् मित्रं सद्भावेन च बांधवान् । स्त्रीभूत्यान् प्रेममौनान्भ्यां दाक्षिण्येनेतरं जनम् ॥ (३३)
 “ प्राणैरप्युपकारित्वं मित्रायाव्यभिचारिणे । गृहागते परिष्वंगः शक्त्या दानं सहिष्णुता ॥ ३५ ॥
 “ स्वसमृद्धिष्वनुत्सेकः परमद्रेष्टव्यमस्तरः ॥
 “ बन्धुभिर्बन्धुसंयोगः स्वजने चतुरस्रता । तच्चित्तानुविधायित्वमिति वृत्तं महात्मनां ॥ ३६ ॥ १५
 “ अनेन गच्छन्नित्यंतं महात्मनामिमं च लोके च परं च विंदतीति ” ॥ ३७ ॥
 अन्यानपि गुणानाह याज्ञवल्क्यः (आ. ३०९-११)
 “ महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः । विनीतः सत्वसंपन्नः कुलीनः सत्यवाक् शुचिः ॥
 “ अदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् अशुद्रोऽपरुषस्तथा । धार्मिकोऽव्यसनश्चैव प्राज्ञः शूरो रहस्यवित् ॥
 “ स्वरंघ्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिक्यां दंडनीत्यां तथैव च । विनीतस्त्वर्थवार्तायां त्रय्यां चैव नराधिपः ॥ ” २०
 स्थूललक्षः स्थूलं महत् लक्षमुद्देश्यमस्यासौ । कुलीनः कन्यादानग्रहणयोः सत्कुलसंबन्धेन कुलमर्यादा-
 रक्षणपरः । अदीर्घसूत्रः कार्येषु त्वरावान् । स्मृतिमानविस्मरणशीलः । अशुद्रोऽदोषद्वेषी ।
 अपरुषः परदोषाकीर्तनः । अव्यसनः व्यसनहीनः व्यसनानि चाष्टादशाह मनुः (१ अ. ७।४७-४८)
 “ मृगयाक्षा दिवा स्वापः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यात्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥
 “ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयाऽर्थदूषणं । वाग्दंडजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ” २५
 तत्र सप्त कष्टतमान्याह मनुः (७।५०-५२)
 “ पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमं । एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजे गणे ॥
 “ दंडस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे । क्रोधजोऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतत्रिकं सदा ॥
 “ सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषंगिणः । पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याव्यसनमात्मनः ॥ ”
 परिवादः परिनिंश । वृथाट्या वृथाटनं । पैशुन्यमज्ञातपरदोषज्ञापनं । साहसं साधोर्बधनादिनिग्रहः । ३०

१ माने उपहारिण्या सु. पाठः । २ केकामधुरः प्रिदवाङ्मय न प्रियः इति सु. पाठः । ३ प्रयच्छति च
 सत्कृति श्रीमन्तोऽनिन्धचरिताः इति सु. पाठः । ४ मुखन् इति सु. पाठः । ५ स्वमेव सु. पाठः । ६ दावाभ्यां
 सु. पाठः । ७ रणईष्टव्यं घनअ—दोषाकीर्तनः; क्षाः—अपर दोषाकीर्तनः ।

द्रोहश्छद्मवधः । ईर्ष्या परगुणासहिष्णुता । परगुणेषु दोषाविकरणमसूया । अर्थदूषणमर्थापहारो
देयानामदानं च । वाक्पारुष्यं आक्रोशादि । मये दोषाधिक्यमाह वराहमिहिरः

“ पत्नीयत्यपि मातरं मदवशात्पत्नीं च मात्रीयति । श्वश्रीयत्यपि मंदिरं दृढशिलं कूपं च गेहीयति ॥

“ स्वल्पं वार्युदधीयतीश्वरमयां मोहात्स्थलीयत्यपि । मित्रीयत्यपि विद्विषं किमपरं कुर्यान्न यन्मथपः ” ॥

५ नीतिसारे (१४।५९)

“ वमनं निर्गुणत्वं च संज्ञानाशो विवस्त्रता । असंबद्धप्रलापित्वमकस्माद्यसनं मुहुः ॥

“ सद्भिर्वियोगोऽसद्भिश्च संयोगोऽनर्थसंगमः । सैवल्यं वेपथुस्तद्रा चिंतांतस्त्रीनिषेवणं ” ॥

संकल्पेनैव स्त्रीसंगः ‘ इत्यादि पानव्यसनमत्यंतं सद्भिर्गर्हितं ’ । तथा

“ श्रुतशीलबलोपेताः पानदोषेण भूयसा । क्षयमक्षीणनामानो जग्मुरंधकवृष्णयः ॥ ६२ ॥ ”

१० एवं पाने वर्जितेऽपवादो योगयात्रायां

“ अभ्यासोत्सवमिषगवचनोपदेशैः कामं पिबेदमतिलोपकुदप्रकाशं । ”

तदेकनाश्वरोगादौ तद्वचनैरित्यर्थः । यूते दोषानाह कामंदकः (अ. १४।४४-१०)

“ लोभो धर्मक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्तनं । सत्समागमविच्छित्तिरसद्भिः सह वर्तनं ॥

“ स्वल्पेऽप्यर्थे निराशित्वमसत्यपि च साक्षता ॥

१५ “ प्रतिक्षणं क्रोधहर्षौ विषादश्च प्रतिक्षणं । प्रतिक्षणं च संश्लेषः साक्षिप्रश्नः प्रतिक्षणं ॥

“ अन्यावाच्योऽगदौर्बल्यं शास्त्रार्थाप्रत्यवेक्षणं । गूहनं मूत्रशकृतोः क्षुत्पिपासोपपीडनं ॥

“ इत्यादीन् शास्त्रनिपुणा यूते दोषान् प्रचक्षते ॥

“ पांडवो धर्मराजस्तु लोकपाल इवापरः । यूतेन द्विषता विद्वान्कलत्राण्यापहारितः ॥

“ नलश्च राजा यूतेन हते राज्यमहोदये । धर्मदारान्वने त्यक्त्वा परकर्माकरोत्प्रभुः ॥

२० “ यूतादनर्थसंरंभो यूतास्त्रेहक्षयो महान् । पक्षाणां संहतानां च यूताद्भेदः प्रवर्तत ” ॥ ५३ ॥ इति ॥

मृगयादोषा उक्ता नीतिसारे (अ. १४।१।८।२०)

“ यानक्षोभो यानर्पातो यानामिहरणं तथा । क्षुत्पिपासाश्रमायासशीतवातोष्णपीडनं ॥

“ अभियानस्य संपत्त्या यानव्यसनजं महत् । दुःखं प्रतप्तसिकताकुशकंटकभूमयः ॥

“ ऋक्षाजगरमातंगसिंहव्याघ्रभयानि च । इत्यादिपृथिवीद्राणां मृगयाव्यसनं महदिति ॥ ” (२३-२४)

२५ अन्येष्वपि व्यसनेषु लोकतो यथायथं दोषा ऊह्याः । विस्तरभयात्तु न ते सर्वे प्रपञ्चिताः ॥

गुणेषु केषांचिद्व्यवस्थामाह मनुः (अ. ७।३२)

“ स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्भृशं चंडश्च शत्रुषु । सुहृत्स्वजिह्वाः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ” ॥

याज्ञवल्क्यः (आचारे ३३४) “ स्याद्राजा भृत्यवर्गे च प्रजासु च यथा पिता ॥ ”

अन्येऽपि गुणा उक्ता योगयात्रायां

३० “ मेधावी मतिमानर्शनवचनो दक्षः क्षमावानृजुर्धर्माऽप्यनसूयको लघुकरः षाड्गुण्यविच्छक्तिमान् ।

“ उत्साही पररंभवित् कृतघृतिर्वृद्धिक्षयस्थानविच्छूरो न व्यसनी स्मरत्युपकृतं वृद्धोपसेवी च यः ” ॥

१ गमनं विह्वलत्वं इति मु. पाठः । (गमनं यथा तथा संवरणं । विह्वलत्वं अनायत्त शरीरः । इति टीकायां.) । २ अ. १४।६० । ३ अ. १४।६१. ४ सत्यप्यर्थे इति मु-पाठः । ५ रागिता. इति मु. पाठः । ६ अव्यायामोऽगदौर्बल्यं-यानवतो इति मु. पाठः । ७ कथनव-प्यप्यपि. इति. मु. पाठः । ८ ज्ञा-तः । ९ ईरानन्दवयय-थ

तथा

“ परीक्ष्यकारी न विकथनश्च दृढप्रतिज्ञोऽतिदृढप्रहारी ।

“ जितेंद्रियः स्याज्जितकोपलोभनिद्रालसः स्थानपरिग्रहश्च ॥

“ त्यागी विनीतः प्रियदर्शनश्च व्यपेतमोहः प्रतिपत्तियुक्तः ।

“ देशस्य कालस्य च भागवेत्ता स्वयं च यः स्याद्ब्रह्महारदर्शी ॥

“ शब्दार्थविज्ञानपटुः प्रगल्भः संग्रामविद्याकुशलोऽभिजातः ।

“ मिताभिभाषी मितसत्यवक्ता दैवान्वितो यश्च स धाम लक्ष्म्याः ॥ ”

त्यागीत्युक्तं । तत्र पात्रे दातव्यमपात्रे दातुरनिष्ठमुक्तं मिहिरेण

“ गुणैः समस्तैरपि संप्रयुक्ता कन्येव पित्रा विगुणाय दत्ता ।

“ करोत्यकीर्तिं सुखवित्तहानिं शास्त्रेतरज्ञानजडाय दातुः ॥ ”

अपात्रेऽपि कचिद्दानमुक्तं भारते

“ यो ज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातुरं । सपुत्रभृत्यवृद्धिं च श्रेयश्चानन्त्यमश्नुते ॥

“ ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्य इच्छंत्यात्मनः शुभं । विगुणाश्चापि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ ॥

“ किंपुनर्गुणवन्तस्ते तत्प्रसादाभिकांक्षिणः । ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिनेति ॥ ”

तस्य कृत्यमुक्तं मिहिरेण “विचिन्त्य कार्याणि निशावसाने द्विषस्सुहृन्मंडलसंश्रितानां ।

“ बलार्थदेशेषु नियोजितानां समाश्रितानां च कृताकृतानि ॥ ”

तथा “ सवेणुवीणापटहस्वनेन गीतेन पूर्वं व्यपनीतनिद्रः ।

“ शय्यां त्यजेत्तुष्यरवावसाने शृण्वन् गिरो मंगलपाठकानां ॥ ” तदुत्तरमाचारमयूखोक्तप्रकारेण

शौचदंतधावने कुर्यात् । तत्र दंतधावनत्यागे परीक्षोक्ता योगयात्रायां

“ अभिमुखपतितं प्रशंतादिकृत्स्थं शुभमतिशोभनमूर्ध्वसंस्थितं च ।

“ अशुभकरमतोऽन्यथाप्रदिष्टं स्थितपतितं च करोति मिष्टमन्नं ॥ ”

इमश्रुकर्माणि विशेषः

“ राज्ञः कार्यं पंचमे पंचमेऽन्धि क्षौरर्क्षे वा इमश्रु तस्योदये वा ॥

“ त्यक्त्वा ताराः सप्त पंचत्रिपूर्वा यात्राकाले नैव कार्यं न युद्धे ॥ ”

ततश्च पंचांगादिश्रवणमुक्तम् । “ श्रुत्वातिथिं भग्नहवासरं च प्राप्नोति धर्मार्थयशांसि सौरयं ।

“ आरोग्यमायुर्विजयं शुभं च दुःस्वप्ननाशं च तथा विदध्यात् ॥ ”

आयुर्जनकं विजयार्थं दुःस्वप्ननाशकं च कर्म कुर्यादित्यर्थः ।

दुःस्वप्नाश्चाचारमयूख उक्ताः । तच्छांतयः शांतिमयूखे वक्ष्यते । ततः कृत्यं

“ प्रणम्य देवांश्च गुरुंश्च पूर्वं दत्त्वा च गां वत्सयुतां द्विजाय ।

“ दृष्ट्वा मुखं सर्पिषि दर्पणे च सर्पिश्च दद्यात्सहिरण्यमेवं ॥ ”

ततश्च पर्वदौ भूदानं निबंधादिदानं च कुर्यादित्याह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३१८)

“ दत्त्वा भूमिं निबंधं वा कृत्वा लेख्यं च कारयेत् । आगामिमद्रूपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः ॥ ”

निबंधो वृत्तिः । भद्रो धार्मिकः । लेख्यप्रकारमपि स एवाह (आचारे ३१९।२०)

“पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिन्हितं । अभिलेख्यात्मनो वंश्यान् आत्मानं च महीपतिः ॥

“प्रतिग्रहपरीमाणं दानछेदोपवर्णनं । स्वहस्तकालसंपन्नं शासनं कारयेत्स्थिरम् ॥”

प्रतिगृह्यत इति प्रतिग्रहो भूनिबन्धादि । तस्य परिमाणं । दानं दीयमानक्षेत्रादि तस्य छेदो मर्यादा । स्वहस्तेन स्वहस्तलिखितेन । कालेन च शकवर्षमासपक्षदिनरूपेण कारयेत्स-

५ धिविग्रहादिकारिणा

“संधिविग्रहकारी तु भवेद्यस्तस्य लेखकः । स्वयं राजा समादिष्टः स लिखेद्राजशासनमिति” रमरणात् । तथा

“प्रेषयेच्च तथा चारान्स्वेष्टन्येषु च सादरं । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैराशीर्भिरभिर्नन्दितः ॥

“दृष्ट्वा ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्याद्वा कांचनं महीं । नैवेशिकानि च तथा श्रोत्रियाणां गृहाणि च ॥”

१० नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि । ततश्च सर्वा प्रविशेदित्युक्तं मिहिरेण

“स्मितप्रसन्नप्रथमाभिभाषितैः प्रसाददृष्ट्या करसंग्रहैश्च ।

“यथानुकूलं हृदयान्यपि द्विषां प्रसादयन् धर्मसर्मां समाश्रयेत् ॥

सभाप्रवेशनानन्तरमाह मनुः (अ. ७।१४७)

“तत्र स्थितः प्रजाः सर्वा प्रतिन्य विसर्जयेत् । विसृज्य च प्रजाः सर्वा मंत्रयेत्सह मंत्रिभिः ॥”

१५ तत्र च दंड्यान् दंडयेदित्याह वराहमिहिरः

“क्षमान्वितोऽस्मीति विचिंत्य चैवं दंड्येषु दंडक्षमणं न धर्मः ।

“दंडप्रभावो हि स दुर्जनस्य हस्तेन यो जीवति जीववर्गः ॥

“सुतरामभिवर्द्धतेऽभिमानो नीचानां क्षमयान्विते नृपे च ।

“अत उग्रतरेण ते निवर्त्या येनान्येऽपि खलास्तथा न भूयः ॥

२० “यस्मिन् गृहीते सदृशापराधो महाजनस्त्रासमुपैति तस्मिन् ।

“दंडो निपात्यो मनुजेश्वरेण कालांतरेन्यद्व्यपदिश्य कार्यं ॥” दंडाकरणे चानिष्टं । यथोक्तं

“द्विरद इव मदेन विप्रयुक्तो विषरहितो भुजगो व्यसिश्च कोशः ।

“परिभवमुपयाति नापराधे यदि मनुजाधिपतिः करोति दंडं ॥”

दंडश्च योग्य एव कार्य इत्युक्तं योगयात्रायां

२५ “एकस्य तुल्योदरपाणिपाददंडाय भीताः प्रणमन्ति मर्त्याः ।

“अत्युग्रदंडादपि चोद्विजन्ते दंडोपराधप्रतिमः शिवाय ॥”

केषांचिच्च पंचयज्ञवदावश्यकत्वमुक्तं मिहिरेण

“दुष्टस्य दंडः सुजनस्य पूजा न्वायेन कोशस्य च संप्रवृद्धिः ।

“अपक्षपातोऽर्थेषु राष्ट्ररक्षा पंचैव यज्ञाः कथिता नृपाणां ॥” मनुः (अ. ७।१५३-१५५)

३० “कन्यानां संप्रदानं च कुमारानां च रक्षणं । दूतसंप्रेषणं चैव कार्यशेषं तथैव च ॥

“अंतःपुरप्रचारं च प्रणिधीनां च चेष्टितं । कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पंचवर्गं च तत्त्वतः ॥

“अनुरागापरागौ च प्रचारं मंडलस्य च ॥” अष्टविधं कर्म प्रचेता आह

“आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पंचमे चानुवचने व्यवहारस्य चेक्षणे ॥

“ दंडशुद्धयोः समायुक्तस्तेनाद्यगतिको नृपः ” ॥ शुद्धिः प्रायश्चित्तं । पंचवर्गः

“ सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः । विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पंचांगमिष्यते ॥ ”

“ मनुः (७२१९)

“ उपेतारमुपायं च सर्वोपायाश्च कृत्स्नशः । एतन्नयं समाश्रित्य प्रयतेतात्मसिद्धये ॥ ”

ततश्च भोजनमुक्तं योगयात्रायां

“ श्रांतश्च तस्मिन्विनियुज्य साधून् संग्रामविद्यादिविभक्तकालः ।

“ सर्वाणि कार्याणि यथाक्रमेण कृत्वा गृहं भोक्तुमथो विशेषः ” । मनुरपि (अ. ७२२०-२२)

“ एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्य मंत्रिभिः । व्यासं ज्योत्सुत्य मध्याह्ने भोक्तुमंतःपुरं व्रजेत् ॥

“ विषग्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् । विषग्नानि चरत्नानि नियतो धारयेत्सदा ॥ ”

भोजनमाह स एव (७२२१)

“ तत्रात्मभूतैः कालज्ञै रक्षार्थं परिचारकैः । सुपरीक्षितमन्त्राद्यं अद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ ”

कामंदकोऽपि (७१९-१०)

“ याने शय्यासने पाने भोज्ये वस्त्रे विभूषणे । सर्वत्रैवाप्रमत्तः स्याद्बुद्धयेत विषदूषितं ।

“ विषग्नैरुदकैः स्नातो विषग्नमणिभूषितः । परीक्षितं समश्रीयाज्जांगलीविड्भिषग्वृतः ॥ ”

जांगली आरण्यवृश्चिकादि । विषं । तद्वित् तत्परिहारविदित्यर्थः । तत्र भोजनसमये विषदिग्धान्न- १५

परीक्षार्थं पक्षिणः स्थाप्याः । तेषां च चेष्टया विषं ज्ञेयं । यथोक्तं नीतिसारे (७११-१३)

“ भृंगराजः शुक्रश्चैव सारिका चेति पक्षिणः । क्रोशंति भृशमुद्विग्ना विषपन्नगदर्शनात् ॥

“ चकोरस्य विरज्येते नयने विषदर्शनात् । ” विरज्येते निमीलिते भवतः ।

“ व्यक्तं च माद्यति क्रौंचो म्रियते मर्त्तकोकिलः । जीवं जीवस्य च ग्लानिर्जायते विषदर्शनात् । ”

ग्लानी रोगावृत्तता ।

“ एषामन्यतमेनापि समश्रीयात्परीक्षितं ” । परीक्षामाह कामंदकः (७१५-१६)

“ भोज्यमन्नं परीक्षार्थं प्रदद्यात्पूर्वमग्नये । वयोभ्यश्च ततो दद्यात्तत्र लिंगानि लक्षयेत् ॥ ”

अग्निमध्ये क्षिपेदित्यर्थः ।

“ धूमार्चिर्नीलता वन्हेः शब्दस्फोटश्च जायते । अन्नेन विषदग्धेन वयसां मरणं भवेत् ॥ ”

द्रव्यविक्षेपेण परीक्षामाह स एव (७२०)

“ रसस्य नीला पयसश्च ताम्रा मयस्य तोयस्य च कोकिलाभा ।

“ इयामा च दैर्घ्यो विषदूषितस्य वन्हौ भवत्यूर्ध्वगता च लेखा ॥ ”

विषदिग्धवस्त्रपरीक्षोक्ता नीतिसारे (७२३)

“ प्रावाराभरणानां च इयाममंडलकीर्णता । तत्तूलीपक्ष्मणां लोम्नां स्याद्भ्रंशश्च विषाश्रयात् ॥ ”

ऊर्णावस्त्राणां लोम्नां भ्रंशः स्यादित्यर्थः । विषदायिनां च पुरुषाणां लक्षणमुक्तं नारदेन ३०

“ मुखस्य इयामवर्णत्वं त्वग्भेदो जूम्भणं मुहुः । स्खलनं वेपथुः स्वेद आवेशो दिग्विलोकनम् ॥

१ व्यायम्येति मुद्रित मनु पाठः । २ जांगुलावीद् मुद्रित मु. पाठः । ३ सुव्यक्तं—मु. पाठः । ४ कोकिलः किल मु. पाठः । ५ नित्यं मु. पाठः । ६ सरन्त्रा मु. पाठः । ७ तन्तूनां इति पाठः ।

- “ स्वकर्मणि स्वभूमौ स्यादनवस्थानमेव च । लिंगान्येतानि निपुणं लक्ष्येद्विषदायिनामिति ” ॥
 गृहे सर्पाद्युपद्रवनिरासार्थमुपायमाह कामन्दकः (७१४)
 “ मयूरपृषतोत्संगे न भवन्ति भुजंगमाः । तस्मान्मयूरपृषतान् भवने नित्यमुत्सृजेत् ।
 “ शयनस्य गृहे तद्वन्नकुलं स्थापयेन्नृप ” इति ॥ इति विषपरीक्षा ।
 ५ पूर्व परीक्षितमन्नमनेकविधं मक्ष्यभोज्यादिकमाचारमयूखोक्तरीत्या भुंजीत
 तत्र च मक्षिकानिवारणार्थं व्यजनार्थं च स्त्रीभिः स्पर्शमनुजानाति मनुः (अ. ७।२२३-२४)
 “ परीक्षिताः स्त्रियश्चैव व्यजनोदकधूपनैः । वेषाभरणसंयुक्ताः संस्पृशेयुः समाहिताः ॥
 “ एवं प्रयत्नं कुर्वीत पानशय्यासनाशने । स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ ”
 इति भोजनम् । मनुः (अ. ७।२२५-२२६)
 १० “ भुक्त्वान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । विद्वत्य च यथाकामं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥
 “ अलङ्कृतश्च संपश्येदायुधीयं पृथग्जनं । वाहनानि च सर्वाणि वस्त्राण्याभरणानि च ॥ ”
 ततः पुनः प्रसाधनादि कार्यं (क मन्दकीये ७।२८-२९)
 “ प्रसाधनादि यत्किञ्चित्सर्वं परिचारकाः । उपनिन्युर्नरेन्द्राय सुपरीक्षितमुद्रितं ॥
 “ परस्मादागतं तच्च तच्च सर्वं परीक्षयेत् । सदा स्वभ्यः परेभ्यश्च रक्षेद्राजा सुरक्षितः ” ॥
 १५ अनन्तरं च मृगयायर्थं यानाचारोहेदिति कामन्दकः (७।३०)
 “ यानं वाहनमारोहेत् ज्ञातं यात्रोपपादितं । अविज्ञातेन न तथा संकटेन न संवजेत् ॥ ”
 ज्ञातमन्यैः परीक्षितं । यात्रोपपादितं तत्तयात्रायां योग्यं । यथा व्याघ्रादिमृगयायां हस्त्यादि ।
 तदा च खट्वाद्यपि बिभृयात् । तत्र खड्गलक्षणं योगयात्रायां
 “ अंगुलशतार्द्धमुत्तम ऊनः स्यात्पञ्चविंशतिः खड्गः ।
 २० “ अंगुलमानात् ज्ञेयः समांगुलस्यो व्रणः शुभदः ” । केचनव्रणाः शुभदा इत्युक्तं
 “ श्रीवृक्षवर्द्धमानातपत्रशिवर्लिङ्गकुण्डलाब्जानां । एते व्रणा प्रशस्ताऽध्वायुधस्वस्तिकानां च ” ॥
 व्रणानामशुभत्वं तत्रैव
 “ कृकलासकाककककव्याद्वकवधवृश्चिकाकृतयः । खड्गे व्रणा न शुभदा वंशानुगताः प्रभूताश्चेति ” ॥
 तदाकारस्तत्रैव
 २५ “ गोजिह्वासंस्थानो नीलोत्पलवंशसदृशश्च । करवीरपत्रसदृशश्चन्द्रकरो मण्डलाग्रः प्रशस्तश्च ॥ ”
 मण्डलाग्रः खड्गः । तथा
 “ नाकारणं न विवृणुयात् न विषद्वयेच्च । पश्येन्न तत्र वदनं न वदेच्च मूल्यम् ॥
 “ देशं न चास्य कथयेत्प्रतिमानयेच्च । नैव स्पृशेन्नृपतिरप्रयतोसि यष्टिं ॥ ”
 प्रतिमानयेत्पूजयेत् । अप्रयतो शुचिः । खड्गादिसंस्कारमाह वराहमिहिरः
 ३० “ अर्कं पयोहुडविषाणमषीसमेतं पारावतासुशकृता च युतप्रलेपः ।
 “ शस्त्रस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चात्स्थितस्य न शिलासु भवेद्विषातः ॥
 “ क्षारे कदल्मामथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायुधं यत् ।

१ ध-भूपतेः । २ रयबधनट-प्रवसने । ३ धनटयरईव-भायुद्धने ।
 ४ ज्ञाधरबधनकट-कंस; ध-कंसक ।

- “सम्यक् स्थितं चाश्मनि नैति भंगं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौट्यं ॥”
 इति खड्गलक्षणं । अश्वादिलक्षणानि बलनिरूपणे वक्ष्यामः ।
 अथ मृगया । सा त्रिविधा । जलस्थलांतरिक्षमेदात् । सा च यद्यपि पूर्वं व्यसनमध्ये परिगणिता तथापि
 “अन्यकार्यविरोधेन कुर्याद्वाखेटकं नृप ” इत्यादिवचनादत्यनासक्तेन कार्या ।
 अस्यां च गुणोऽयुक्तः कालिदासेन (शाकुन्तले २।५) ५
 “मेदच्छेदकुशोदरं लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः । सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः ॥
 “उत्कर्षः स च धन्विनां यद्विषवः सिद्ध्यति लक्ष्येऽर्चले । मिथ्यैव व्यसनं वदति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥”
 कामन्दकोऽपि
 “आमादयो हि जीर्यन्ते सा योग्यैव दिवानिशं । चरेषु यत्र लक्ष्येषु बाणसिद्धिश्च जायत” इति ॥
 तत्र जलमृगयामाह कामन्दकः (७।३४) १०
 “परितापिषु वासरेषु पश्यन् तटलेखा स्थितमाप्तसैन्यचक्रं ।
 “सुविशोधितनक्रमीनजालं व्यवगाहेत जले सुहृत्समेतः ॥” तथा (७।३२)
 “अधार्मिकांश्च क्रूरांश्च दृष्टदोषाभिराकृतात्वापरेभ्योऽभ्यागतांश्चैव दूरेणैव समाचरेत् ॥” तथा (७।३३)
 “महावातसमुद्धतामपरीक्षितनाविकां । अन्यनौप्रतिबद्धां वा लोपयेन्नावमातुरां ॥”
 लोपयेन्नांगीकुर्यात् इत्यर्थः । तत्र च १५
 “जालैश्च बडिशैश्चैव शक्तिभिः कंटकैस्तथा । मत्स्यकच्छपराजीवान् हन्याद्विगतसंभ्रमः ॥”
 इति जलमृगया । स्थलमृगयामाह चाणक्यः
 “सुपरिक्षितरक्षितानां तु सीम्नो लघुयानस्तु मृगाटवीमुपेयादिति ” । कामन्दकोपि (१४।२८)
 “अथ चेन्मृगयाक्रीडां वाञ्छेतन्नगरांतिके । कारयेन्मृगयारण्यं क्रीडाहेतोर्मनोरमं ॥
 “अंकटकलतागुल्मं विषपादपवर्जितं । शोधितग्राहसलिलं सुगन्धैरजलाशयं ॥ २०
 “नानापुष्पसमाकीर्णं हस्तिनीकलभान्वितम् । अगम्यं रिपुसैन्यानां मनःप्रीतिविवर्द्धनं ॥
 “तद्वनेचरचित्तज्ञैः क्लेशायाससहैर्द्वैः । मृगयारक्षिभिः स्वाप्तैः प्रकीर्तितैरमानसः ॥”
 वनेचरा मृगादयस्तेषां क्रोधभयाविष्टं चित्तं जानन्ति तैः ।
 “तत्कर्म्म तु नरेन्द्रस्य जनो जितपरिश्रमः । क्रीडनायास्य विविधा मृगजातीः प्रवेशयेत् ॥ ३८ ॥
 “यदा च प्रविशेद्राजा क्रीडनार्थं तथा बहिः । सन्नद्धं यत्नतस्तिष्ठेत्सैन्यं दूरांतगोचरम् ॥ ४० ॥ २५
 “विधिरेवं समादिष्टो मृगयाक्रीडने वरः । न गच्छेदन्यथा राजा मृगयां मृगयुयथा ॥ ४२ ॥
 लुब्धकवदेकाकी न गच्छेदित्यर्थः । एवमनासक्तः श्येनादिकूरपक्षिभिरंतरिक्षमृगयामपि कुर्यात् ।
 इति मृगयानिरूपणम् ।
 ततो गृहमागत्य सायंकृत्यं कार्यमित्याह मनुः (अ. ७।२१.७-२२९)
 “संध्यां चोपास्य शृणुयादंतर्वेस्मिन् शस्त्रभृत् । रहस्याख्यायिनां चैव प्रणिधीनां च चेष्टितम् ॥ ३०
 “गत्वा कक्ष्यांतरं सम्यक् समनुज्ञाप्य तं जनं । प्रविशेद्भोजनार्थं तु स्त्रीभिरंतःपुरं पुनः ॥

१ अनटयवकधर्हरव—बले । २ कामन्दकीये १४।३० । ३ सम्भूतजलदाशयं इति मुद्रितपाठः १४।३३ ।

४ नानाविहगसंकुलं इति मुद्रितपाठः (३३) । ५ तत्कर्माप्तो मु. पा. ६ ष ।

“तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्पूर्वधोषैः प्रहर्षितः । संविशेच्च यथाकालमिति ॥”

विविक्ते च मंत्रं कुर्यादित्याह मनुः (अ. ७।५८, ६०-६२)

“सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता । मंत्रयति परं मंत्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥

“अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् । सम्यगर्थसमाहृतान् सामान्यान्सुपरीक्षितान् ॥

५ “निवर्त्तेतास्य यावद्भिरितिकर्तव्यता नृभिः । तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥

“तेषां मध्ये नियुंजीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् । श्रुचीनाकरकर्मांते मीरुनंतनिवेशने ॥

आकराः सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानि । कर्मांते धान्यादिसंग्रहस्थाने । अन्तनिवेशने शयनादिगृहे मीरुन् । शूरा हि तत्रैकांते कदाचित् राजानं निहन्युः ।

“अध्यक्षान् विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः । (७।८१)” तत्र तत्र हस्यश्वादी ।

१० “दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदं । इंगिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतं ॥

“अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् । वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते” (७।६३-६४)

पूर्वश्लोकोक्तयोः शुचिदक्षत्वयोरत्र पुनरुक्तिः प्रशंसार्था ।

तत्रैव विविक्ते शस्त्रधरश्चारादीनामशस्त्रधराणां वाक्यानि शृणुयात् । तदुक्तम्

“तत्र शस्त्राणि धार्याणि चाराणां मेदशंकयेति” ।

१५ तत्र सर्वदा । राजसमीपवर्तिनां सेवकानां लक्षणमाह कामन्दकः (५।२१-३०)

“भर्तुरर्द्धासने दृष्टिं मुहुर्नान्यत्र निक्षिपेत् ।

“कोऽनेत्यहमिति ब्रूयात् सम्यगाज्ञापयेति च । आज्ञां चावितर्थां कुर्याद्यथाशक्त्यविलंबितं ॥

“उच्चैः प्रहसनं कासं धीवनं कुत्सनं तथा । जृम्भणं गात्रभगं च पर्वास्फोटं च वर्जयेत् ॥

“प्रविश्य सानुरागस्य चित्तज्ञस्य च संमतः । समर्थयश्च सत्पक्षं साधु भाषेत भाषिते ॥

२० “तन्नियोमेन वा ब्रूयादर्थं सुपरिनिश्चितं । सुसम्प्रबन्धगोष्ठीषु विवादे वादिनां मतः ॥

“विजानन्नपि न ब्रूयाद्भर्तुः क्षितोत्तरं वचः । प्रवीणोऽपि च मेधावी वर्जयेद्भिमानीतां ॥

“यदप्युच्चैर्विजानीयान्नीचैस्तदपि कीर्त्तयेत् । कर्मणां तस्य वैशिष्ट्यं कथयेद्विनयान्वितः ॥

“आपद्यन्मार्गगमने कार्यकालात्ययेषु च । अपृष्टोऽपि हि नान्वेषी ब्रूयात्कल्याणभाषितम् ॥

“प्रियं तथ्यं च पथ्यं च वदेद्धर्मार्थमेव च । परार्थं देशकालज्ञो देशे काले च साधयेत्” ॥

२५ संतोषाद्यवसरे परोपकारमपि कुर्यादित्यर्थः । तथा (१।५।३)

“अपि स्थाणुर्विदासीत् शुष्यन् परिगतः क्षुधा । न त्वेवानर्थसंपन्ना हृत्तिमीहेत पंडितः” ॥

तथा

“गुह्यं कर्म च मंत्रं च न भर्तुः संप्रकाशयेत् । विद्वेषं च विनाशं च मनसाऽपि न चिंतयेत् ॥

“स्त्रीभिस्तद्दर्शिभिः पापैर्वैरिभूतैर्निराकृतैः । एकार्थचर्यां साहित्यं संसर्गं च विवर्जयेत् ॥

३० “वेषभ्रातानुकरणं न कुर्यात्पृथिवीपते । संपन्नोऽपि च मेधावी स्पृष्टेन न च तद्गुणैः ॥

१ क्ष—गिरिशिखरे अरण्ये वा । २ यत्नअनट—दत्तान् । ३ तेषामर्थे इति मानवीयपाठः । ४ रईकय—अयनटव—वपुष्मान् । ५ अनटयवघई—नान्यस्यविक्षिपेत् ; भर्तुरन्वासने तिष्ठन् दृष्टिन्नान्यत्र विक्षिपेदिति मु. पाठः ; इ—मुहुर्नान्यत्र । ६ यी मु. पाठः । ७ प्रवृद्ध मु. पा । ८ स्थाणुरिवासीत् । ९ विद्विष्टि अ ५।३१ । १० दूतै । ११ वेशभाषानुकरणं ।

“ रागापरागौ जानीयाद्भर्तुः कुशलकर्मवित् । इंगिताकारचेष्टाभ्यस्तदभिप्रायवित्थथा ॥
 “ तदर्थं तत्कृतां वोच्चैराकर्णयति तत्कथां । श्लाघते श्लाघनीयेषु श्लाघमानं च नन्दति ” ॥
 राज्ञा कस्यचित्तुतौ क्रियमाणायां स्वयमभ्यभिन्नं कार्यमित्यर्थः ।
 “ कथां तैराणि स्मरति प्रकुष्टान् कीर्त्तयेद्गुणान् । निर्गुणं ह्यपि भर्तारं आपत्सु न परित्यजेत् ” ॥ ४७ ॥

भारते

“ अग्निं दीप्तमिवासीदेत् राजानमुपशिक्षितः । आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरम् ॥
 “ यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीति चिन्तयेदिति ” ॥
 राजा स्निह्यतीति मत्वा नावगणनीयः । किंतु यथा सर्पे सावधानता तथा प्रभौ कार्येत्यर्थः ।
 “ ततः परतरो नास्ति य आपत्सूपतिष्ठते । स्वस्थवृत्तेषु सत्वाद्या नैवयात्यभिलक्ष्यते ॥
 “ विपत्सु धर्मधुर्याणां तेषां नामातिरिच्यते । श्लाघ्यायानन्दनी चैव महतामुपकारिता ॥ १०
 “ काले कल्याणमाधत्ते स्वल्पापि सुमहोदये । जयाज्ञापय जीवेति नाथ देवेति चादरात् ॥
 “ रक्षांस्यपि हि गृह्यते नित्यं छंदानुवृत्तिभिः । धीसत्वोद्योगयुक्तानां किं दुरापं महात्मनः ॥
 “ छंदानुवर्तिनां लोके कः परः प्रियवादिनां ॥
 “ अलसस्याल्पदोषस्य निर्विद्यस्याकृतात्मनः । प्रदानकाले भवति मातापि हि पराङ्मुखी ॥
 “ ये शूरा ये च विद्वांसो ये च सेवाविपश्चितः । तेषामेव विकाशिन्यो भोग्या नृपतिसंपदः ॥ १५
 “ आजीव्यः सर्वभूतानां राजा पर्जन्यवद्भुवि । अनाजीव्यं त्यजंस्त्येनं शुष्कं वृक्षमिवांडजाः ॥ ”

चाणक्योऽपि

“ सुवर्णपुष्पितां पृथ्वीं विचिन्वंति त्रयो जनाः । शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुं ॥ ” तथा
 “ कुलं वृत्तं तथा शौर्यं सर्वमेतन्न गण्यते । दुर्वृत्तेऽप्यकुलीनेऽपि जनो दातरि रज्यते ॥
 इत्यादिसेवकलक्षणम् ।

अथ स्वामिकृत्यं नीतिसारे (५।६४-६६)

“ अपेक्ष्यं हि नृपः कालं भृत्यानामनुजीविनां । कर्मणामानुरूप्येण वृत्तिं समनुकल्पयेत् ॥
 “ स्थाने काले च पात्रे च न हि वृत्तिं विलोपयेत् । एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥
 “ अपात्रवर्षणं जातु न कुर्यात्स विगर्हितं । अपात्रवर्षणादन्यत्किं स्यात्कोशक्षयादृते ॥
 “ कुलं विद्यां श्रुतं शौर्यं सौशील्यं भूतपूर्वतां । वयोवस्थां च संप्रेक्ष्य आद्रियेत महात्मनः ॥ २५
 “ कुलीनान्नावमन्येत सम्यग्वृत्तान्मनस्विनः । त्यजंस्त्येते च भर्तारं घ्नन्ति वा मानहेतुना ॥
 “ निरालोके हि लोकेऽस्मिन् नासते तत्र पंडिताः । जात्यस्य हि मणेर्यत्र काचेन समता मता ॥ ३१ ॥
 “ कृशोऽपि हि विवेकज्ञो याति संश्रयणीयतां ॥ ३० ॥ यथा
 “ सर्वैर्गुणैर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् । प्रतापयुक्तात्रस्यंते परे सिंहान्मृगा इवेति ॥ ”
 विरक्तस्वामिलक्षणमुक्तं कामंदकेन (५।४२-४६)

“ अकोपोऽपि सकोपाभः प्रसन्नश्चापि निःफलः । वदत्यकस्माद्बुधेति रूक्षं च मुहुराक्षते ॥

१ कृत् । इंगिताकारलिङ्गाभ्यामिङ्गिताकारतत्त्ववित् ॥ ३४ ॥ इति मुपाठः । २ तामुचै... ॥ ३६ ॥ ।
 ३ श्लाघमानं च—(३७) । ४ कथान्तरेषु...ग्रह्यः (३७) । ५ अहापयन्मृगः—मु. पाठः । ६ इअवटनच-
 रवक—रूपेण । ७ महात्मवान् । ८ स्वमन्तारं । ९ निष्फलः ।

- “ विज्ञाप्यमानो वृत्त्यर्थं सहस्रोत्थाय गच्छति । संभावयति दोषेण वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
 “ साधूक्तमपि तद्वाक्यं समर्थयति चान्यथा । आचक्षोणकथाभंगं करोति विरसीभवन् ॥
 “ उपास्यमानः शयने सुप्तवत्तत्र तिष्ठति । यत्नेन बोध्यमानोऽपि सुप्तवच्च विचेष्टते ॥
 “ इत्यादि ह्यनुरक्तस्य विरक्तस्य च लक्षणं । रक्ताद्वृत्तिं समीहेत विरक्तं च परित्यजेदिति ॥ ”
- १ अत्र षाड्गुण्यसंयुतामिति मंत्रविशेषणमुक्तं । तानाह मनुः (७।१६१)
 “ संधिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च । द्वैधीभावं संश्रयं च षाड्गुण्यं चिंतयेत्सदा ॥ ”
 तत्र कामंदकः संधिं निरूपयति (१।१)
 “ वलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः । आपन्नः संधिमान्विच्छेत्कुर्वाणः कालयापनामिति ॥ ”
 तत्र नीतिसारे । यद्यप्यनेकविधस्तथाप्युपहारसंधिमैत्रीसंधयोरेव प्राधान्यमुक्तं (१।२१-२२)
- १० “ एक एवोपहारस्तु संधिरेव मतो हि नः । उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः ॥
 “ अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्धो न निवर्त्तते । उपहाराद्वेत् यस्मात्संधिरन्यो न विद्यते ॥ ”
 मैत्रीसंधिस्तु समयोरेव । क्वचिदन्यजयार्थं विषमयोरपि भवति ।
 “ कन्यादानाद्युपकारसंघयस्तु अनारेयोवांतर्भवन्ति । अतो न ते पृथक् निरूपिताः ।
 अत्रासंधेयानाह कामंदकः (१।२३-२४)
- ११ “ बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥
 “ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिंभाक् । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥ २५ ॥
 “ अक्षेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः काले न यश्चन । एतैः संधिर्न कुर्वीत विगृहणीयातु केवलं ॥
 “ एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यांति रिपोर्वशं ॥ ” २६-२७ ॥ तथा (१।४५-४६)
 “ संधिः कार्योऽप्यनार्येण संप्राप्योत्सादयेद्धि सः ।
- २० “ संघातवान्यथा वेणुनिर्विडैः कंटकैर्वृतः । न शक्यते समुच्छेतुं भ्रातृसंघातवांस्तथा ॥
 “ बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनं । प्रतिवातं हि न घनः कदाचिदुपसर्पति ॥ ४९ ॥
 “ बलीयासि प्रणमतां काले विक्रमतामापि । संपदो न विसर्पति प्रतीपमिव निम्नगाः ॥ ५० ॥
 “ राजानं गच्छेद्विश्वासं संधितोऽपि हि बुद्धिमान् । अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिद्रः पुरावधीदिति ॥ ५१ ॥
 इति संधिः । अथ विग्रह उक्तो नीतिसारे (१०२)
- २५ “ आत्मनोभ्युदयाकांक्षी पीड्यमानः परेण वा । देशकालबलोपेतः प्रारभेतेह विग्रहं ॥ ”
 तत्र विग्रहकरणान्याह कामंदकः (१०।३)
 “ राज्यस्त्रीस्थानदेशानां पानस्य च धनस्य च । अपहारो मदो मानः पीडा वैषयिकी तथा ॥
 “ वैषयिकी देशसंबंधिनी । मित्रार्थं चापमानश्च तथा बंधुविनाशनं ॥ ”
 “ भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मंडलदूषणं । एकाथाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः ” ॥ ४५ ॥
- ३० कर्त्तव्याकर्त्तव्यविग्रहावाह स एव (१०।२१)
 “ तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितं । आप्त्यां फलसंयुक्तं तदात्वे विफलं स्मृतं ॥

१ अपवर्जिणी । २ बलेन । ३ तत्र । ४ यत्नानन्दधरर्ह—विशेष्येत् । ५ यस्मात् । ६ धनार्थ—अलब्ध्या ।
 ७ शक्तिमान् । ८ अवेसस्थो । ९ नृजातु । १० अन्नदयबन्ध—यानस्य । ११ यद्यवअनट—वचनस्य च ।
 १२ व—आयत्यां, कथयअनर्ह—आयत्यां ।

उभयोः फलवानुत्तमः । एव त्रैविध्यं । उभयमपि मध्यमं । यस्तु तदात्वायत्योरफलः सोऽधमः ।

विग्रहशमनं चावश्यं कुर्यादित्याह स एव (१०।१२-१३)

“ कुर्यादर्थपरित्यागं एकार्थमिनिवेशने । धनापचारजाते नु विरोधं न समाचरेत् ॥

“ कदाचिद्विग्रहे पुंसां सर्वनाशस्तु जायते । सर्वोपायैरतो राजा विग्रहं न समाचरेत् ॥

“ उपायांतरनाशे तु स्वं तं विग्रहमाचरेदिति । ” इति विग्रहः ॥

यानमाह कामंदकः (११-१) “ गुणानुरागप्रकृतेर्यात्रा यानमिति स्मृतमिति । ”

तत्कालं मनुराह (अ. ७।१८३-१८४)

“ मार्गशीर्षे शुभे मासे यायाद्यात्रां नहीपतिः । फाल्गुने वाथ चैत्रे वा मासं प्रति यथाबलं ॥

“ अन्येष्वपि च मासेषु यदा पश्येदध्रुवं जयं । यदा यायाद्विगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ ”

वर्षादिष्वपीत्यर्थः । मिहिरोऽपि

“ यात्रा नृपस्य शरदीष्टफला मधौ च छिद्रं रिपोर्न नियमोऽस्ति तु केचिदाहुरिति ॥ ”

तज्ज्ञेदा उक्ता नीतिसारे (११।२-६, ९-११)

“ विगृह्य संधाय तथा संभूयाथ प्रसंगतः । उपेक्षया च निपुणैर्यानं पंचविधं स्मृतं ॥

“ विगृह्य याति हि यदा सर्वान् शत्रोर्गणान् बलात् । विगृह्ययानं यानज्ञास्तदाचार्याः प्रचक्षते ॥

“ अरिभिर्त्राणि सर्वाणि स्वमित्रैः सर्वतो बलात् । विगृह्य चारिभिर्गुणैः विगृह्य गमनं स्मृतं ॥

“ संधायान्यत्र यथा यात्रा पार्ष्णिग्रहेण शत्रुणा । संधाय गमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः ॥

“ एकीभूय यदैकत्र सामतैः सांपरायिकैः । शक्तिशौर्ययुतैर्यानं संभूयगमनं हि तत् ॥

“ अन्यत्र प्रस्थितः संगान्यत्रैव च गच्छति । प्रसंगयानं तत्प्रोक्तमत्र शल्योनिदर्शनं ॥

“ रिपुं यातस्य बलिनः संप्राप्याविकृतं फलं । उपेक्ष्य तस्मिन्ययानमुपेक्षायानमुच्यते ॥

“ निवातकवचान्निहत्वा हिरण्यपुरवासिनः । उपेक्षायानमास्थाय निजघान धनंजय ” इति ॥

यानं चाग्रे पुनर्निरूपयिष्यामः । इति यानं ॥

आसनमुक्तं नीतिसारे (११।१३) “ परस्परस्य सामर्थ्याद्विधातादासनं स्मृतमिति । ”

तथा (११।१५-१७)

“ यदा दुर्गस्थितः शत्रुर्गृहीतुं नैव शक्यते । विगृह्यैव तदाऽसीत छिन्नास्यासारवीवधान् ॥

“ विच्छिन्नवीवधासारं प्रक्षीणयवसंधनं । विगृह्यमाणप्रकृतिं कालेनैव शमं नयेत् ॥

“ अरेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे हीयमानयोः । संधाय यदवस्थानं संधायआसनमुच्यते ॥ ”

सर्वत्र च देशकालानुरोधेनासनं कार्यमिति । इत्यासनं ॥

द्वैधीभावोऽप्युक्तो नीतिसारे (११।२४) “ द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकादिवदलक्षित ” इति । तथा

“ द्वैधीभावो द्विधा प्रोक्तः स्वतंत्रपरतंत्रयोः । स्वतंत्र उक्तो ह्यन्यस्तु यः स्यादुभयवेतनः ” ॥ २७ ॥

इति द्वैधं ॥ आश्रय उक्तः कामंदकेन (११।२८)

“ उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्भूतं सत्यमार्यामाश्रयेत बलोकटम् ॥

“बुध्यैवोपक्रमः श्रेयान् फलनिष्पत्तये सदा । उपायेन पदं मूर्ध्नि न्यस्यते मत्तहास्तिनां ॥ ४६ ॥
 “अयोऽभेद्यमुपायेन द्रवतामुपनीयते ॥ ४७ ॥ लोकप्रसिद्धमेवैतत् वारि वन्हेर्नियामकं ॥ ४९ ॥
 “उपायोपगृहीतेन तेनैतत्परिशोध्यते ॥ ५० ॥”

उपायः कटाहादिप्रक्षेपः । अतः सर्वमुपायेन कुर्यादित्यर्थः । मनुः (७।१७७)

५ “यदि तत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितं । सुयुद्धमेव तत्रापि निर्वितर्कः समाश्रयेत् ॥”

इत्याश्रयः । एवंविधं मंत्रं मंत्रिभिः षाड्गुण्यविदा ब्राह्मणेन च सह कुर्यात् । मनुः (७।१७८)

“सर्वोपायैस्तथा कुर्याच्चीतिज्ञः पृथिवीपतिः । यथास्याभ्यधिकान् स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः” इति ।

तान् द्वादशराजमंडलोक्त्याह याज्ञवल्क्यः (आचारे ३४५)

“अरिर्मित्रमुदासीनोऽनंतरस्तत्परः परः । कमशो मंडलं चिंत्यं सामादिभिरुपक्रमैः ॥”

१० ते च त्रयस्त्रिंशो विधाः । सहजाः कृत्रिमाः प्राकृताश्चेति । तत्र सहजोऽरिः सापन्नभ्रातृपितृव्यतृप्पुत्रादिः ।
 कृत्रिमो रिपुर्न्यायपक्रुतं येनापक्रुतं वा । प्राकृतश्चानंतरदेशाधिपतिः । सहजं मित्रं भागिनेयपैतृ-
 स्वस्वीयमात्रवृत्तीयादि । कृत्रिमं मित्रं येनोपक्रुतं यस्य चोपक्रुतं । प्राकृतं मित्रमेकांतरित-
 देशाधिपतिः । सहजकृत्रिमशत्रुमित्रलक्षणरहितौ सहजकृत्रिमोदासीनौ । प्राकृतोदासीनो
 अंतरदेशाधिपतिः ॥

१५ अरिः पुनश्चतुर्विधः । यातव्योऽच्छेत्तव्यपीडनीयकर्शनीयभेदेन । तत्र यातव्योऽनंतरदेशाधिपतिः ।
 व्यसनी हीनबलो रिक्तप्रकृतिः । विदुर्गो मित्रहीनो दुर्बलश्चोच्छेत्तव्यः । पीडनीयो मंत्रबलहीनः ।
 प्रबलमंत्रयुक्तः कर्शनीयः । तथा च राजमानसोल्लासे

“निर्मूलनाशमुच्छेदं पीडनं बलिनिग्रहं । कर्शनं तु पुनः प्राहुः कोशदंडापकर्शनादिति ॥”

मित्रं च द्विविधं । वृंहणीयं कर्शनीयमिति । कोशबलहीनं वृंहणीयं । कोशबलाधिकं कर्शनीयं ।

२० प्राकृतारिमित्रोदासीनानाह “अनंतरस्तत्परः परः” इति । अनंतरः प्राकृतोऽरिस्तत्परः प्राकृतं
 मित्रं । तस्मात्परः प्राकृत उदासीनः । शेषाः पुनः प्रसिद्धत्वान्नोक्ताः । एतद्वाजमंडलं कमशः
 पूर्वादिक्रमेण चिंत्यं । एवं चतुर्दिक्षु । त्रयस्त्रय आत्मा चैक इति त्रयोदशराजकं मंडलं पञ्चाकारं ।
 ये च पाष्णिग्राहादयस्तेऽप्यत्रैवांतर्भवन्ति । सामादिभिरित्युक्तं तान्सामादीनुपायानाह याज्ञ-
 वल्क्यः (आचारे ३४६)

२५ “उपायाः साम दानं च भेदो दंडस्तथैव च । सम्यक् प्रयुक्ताः सिद्धयेयुर्दंडस्त्वगतिका गतिः ॥

भेदः शत्रुसामंतादीनां परस्परं वैरोत्पादनं । स एव

“स जेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेनाकृतबुद्धिना । सत्यसंधेन शुचिना सु सहायेन धीमता ॥

“यथाःशास्त्रं प्रयुक्तः स सदेवासुरमानुषं । जगदानंदयेत्सर्वमन्यथा तु प्रकोपयेत् ॥

“अधर्मदंडनं स्वर्गकीर्तिलोकविनाशनम् । सम्यक् दंडनं राज्ञः स्वर्गकीर्तैर्जयावहं ॥” मनुः (८।१२९)

३० “अदंड्यान् दंडयन् राजा दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छतीति ॥”

चंडप्रकारं दंड्यादंड्यव्यवस्थां व्यवहारमयूखे (पृ. १०९) दर्शयिष्यामः ।

“ एवं मंत्रयित्वाऽतःपुरं शोधयित्वा प्रविशेत् । यथोक्तं (नीतिसारे ७।३७)

“ कारयेद्भवनशोधनमादौ मातुरंतिकमपि प्रविविक्षुः ।

“ आप्तशस्त्रयनुगतश्च विशेषे च संकटे च गहने च न तिष्ठेत् ॥”

तथा “निर्गमे च प्रवेशे च राजा मार्गे समंततः । प्रोत्सारितजनं गच्छेत्सम्यगाविष्कृतोन्नतिः (३९) ५

“ यात्रोत्सवसमाजे तु जलसंवाधशालिनः । प्रदेशान्नावगाहेत नातिवेलं च संपतेत् ॥ ४० ॥

“ निषेवितो वर्षधरैः कंचुकोष्णीषशालिभिः । अंतःपुरे च विचरेत्कुब्जकैराप्तवामनैः ॥ ४१ ॥

“ नीचैरंतःपुरामात्याः शुचयश्चित्तवेदिनः । शस्त्राग्निविषवर्जं हि नर्मयेयुर्महीपतिं” ॥ ४२ ॥

अंतःपुरशोधनमाह कामंदकः (७।४४)

“ आशीतिकाश्च पुरुषाः पंचाशीत्यैश्च योषितः । बुध्येरन्नवरोधानां शौचमागारिकाश्च ये ॥ १०

“ अभ्यंतरगतोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत् ॥ ५ ॥

“ देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनमहारयत् । मातुः शय्यांतरे लीनः कारूषं चौरसः सुतः ॥ ५१ ॥

“ न हि देवीगृहं गच्छेदास्मीयात्संनिवेशनात्” ॥ ५० ॥

तथा स्त्रीणां चरितमुक्तं नीतिसारे (७।५२।५५)

“ विशेषेण तु संयोज्य मधुनेति विलोमितं । देवी तु काशिराजेंद्रं निजघान रहोगतं ॥ १५

“ विषांकेन च सौवीरं मेखलामणिना नृपं । वेण्यां शस्त्रैः समादाय तथा चापि विदूरथं ॥

“ इति” वृत्तं परिहरेन्नरांश्चापि प्रयोजयेत् ॥

“ यस्य दाराः सुगुप्ताः स्युः पौरुषैराप्तकारिभिः । सर्वलोकांन्वितं तस्य हस्ते लोकद्वयं स्थितं” ॥

एवं सावधानोऽतःपुरं प्रविशेत् । अयं भार्यागमनमुक्तं कामंदकेन (७।५६)

“ धर्ममिच्छन्नरपतिः सर्वान्द्वाराननुक्रमं । गच्छेदनुनिशं नित्यं वाजीकरणबृंहितः” ॥ २०

वाजीकरणादिकं च कामशास्त्रादवगंतव्यं । विस्तृतिभयान्नेह निरूपितं । नीतिसारे

“ विचार्य कार्यावयवान् दिनक्षये विसृज्यलोकं प्रमदादृतक्रियः ॥

“ सशस्त्रबन्धेन हि साधुपाणिना स्वपितृसक्तः परमात्तरक्षितः” ॥ तथा

“ नयेन जाग्रतःपुनिशं नरेश्वरे सुखं स्वपंतीह निराधयः प्रजाः ॥

“ प्रमत्तचित्ते सति जाग्रति प्रजाः प्रजागरेणास्य जगत्प्रवाधते” ॥ ५८ ॥ इति ॥ २५

एवं तिष्ठतः फलमाह वराहमिहिरः

“ आचारस्थः सागरांतां धरित्रीं भुंक्ते दीर्घं कालमुत्वातशत्रुः ॥

“ यत्राचारस्तत्र धर्मस्य वृद्धिर्धर्माद्भोगान्देहभेदेऽपि भुंक्ते ।” भारते

“ धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठगं । मित्राणां चानभिद्रोह एताश्च समिधः श्रियः ॥”

समिधो वर्द्धनानि । इति सपरिकरस्वामिनिरूपणं । ३०

१ धारिनिः । २ शतशः । ३ लाजान् विषेण संयोज्य । ४ विषदिग्धेन । ५ शस्त्रं । ६ अद्विवृत्तं ।

७ च्छत्रौ चापि । ८ पुरुषैः । ९ भोगा । १० हन । ११ आशस्त्रबन्धेन । १२ स्वपदेसक्तः । १३ स्वपितृद्व

सम्भयात् ।

अथामात्यः । तत्र पुत्रोऽप्यमात्यमध्ये परिगणितो नीतिसारे

“ अमात्यो युवराजश्च भुजावैतौ महीपतेरिति । राजपुत्रस्य कृत्यमुक्तं ”

“ पितृसेवापरस्तिष्ठेत्कायवाङ्मानसैः सदा । तत्कर्म कुर्यान्नियतं येन तुष्टो भवेत्पिता ॥

“ तन्न कुर्याद्येन पिता मनागपि विषीदति ॥ ” तथा

५ “ यस्मिन् पितुर्भवेत्प्रीतिः स्वयं तस्मिन् प्रियं चरेत् । यस्मिन् द्वेषं पिता कुर्यात्स्वस्यापि द्वेष्य एव सः ॥

“ असंमतं विरुद्धं च पितुर्नैव समाचरेत् । प्राप्यापि युवराजत्वं प्राप्नुयाद्विकृतिं न च ॥

“ स्वसंपत्तिमदाज्ञैव मातरं पितरं तथा । भ्रातरं भगिनीं चापि अन्यान्वा राजवल्लभान् ॥

“ महाजनांस्तथा राष्ट्रे नावमन्येन्न पीडयेत् । प्राप्यापि महतीं वृद्धिं वर्त्तेत पितुराज्ञया ॥

“ पुत्रस्य पितुराज्ञा हि परमं भूषणं स्मृतं । सोदरेषु च सर्वेषु नाधिक्यं संप्रदर्शयेत् ॥

१० “ भ्रातृणामवमानेन बहवो हि विनाशिताः । पितुराज्ञोल्लंघनेन प्राप्यापि पदमुत्तमम् ॥

“ तस्माद्भ्रष्टा भवन्तीह दासवद्राजपुत्रकाः ॥

“ एवं गृहाविरोधेन राजपुत्रो वसन् गृहे । त्यागी च सत्त्वसर्पन्नः सर्वान्कुर्याद्वशे स्वके ॥

“ शनैः शनैः प्रवर्द्धेत शुकृपक्षमृगांकवत् ॥

“ एवं वृत्तो राजपुत्रो राज्यं प्राप्याप्यर्कटकं । सहायवान् महामात्यो चिरं मुक्ते वसुंधरां ॥

१५ एतच्च राजपुत्रेविशेषमात्रमुक्तं । सामान्यास्तु पूर्वोक्ता वक्ष्यमाणाश्च गुणाः सर्वे अपेक्षिता एव ।

तेषां राजपुत्राणां रक्षणं प्रयत्नतः कुर्यादित्याह कामंदकः (७।१-६)

“ प्रजार्थं श्रेयसे राजा कुर्वीतात्मजरक्षणं । लोलुभ्यमानास्तेऽर्थेषु हन्युरेनमरक्षिताः ॥

“ राजपुत्रा मदोद्धूता गजा इव निरंकुशाः । भ्रातरं चाभिनिघ्नन्ति पितरं चाभिमानिनः ॥

“ राजपुत्रैर्मदोद्धूतैः प्रार्थ्यमानमितस्ततः । दुःखेन रक्ष्यते राज्यं व्याघ्राघ्रातमिवामिषं ॥

२० “ रक्ष्यमाणा यदि छिद्रं कथंचित्प्राप्नुवंति ते । सिंहशावा इव घ्नन्ति रक्षितारमसंशयम् ॥

“ विनयोपग्रहान् भृत्यैः कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विनश्यति ॥

“ विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येऽभ्यषेचयेत् । दुष्टं गजमिवोद्धूतं कुर्वीत सुखबंधनं ॥ ” तथा

“ लालनीयः पालनीयो भूषणीयस्तथैव च । अर्थशास्त्रं शिक्षणीयो यथा स्याद्विनयी सूतः ॥ ”

दुर्वृत्तं प्रत्याह (७।७-८)

२५ “ राजपुत्रः सुदुर्वृत्तः परित्यागं हि नार्हति । क्लिश्यमानः स पितरं परानाश्रित्य हन्ति हि ॥

“ व्यसने सज्जमानं हि क्लेशयेद्बसनाश्रयैरिति । ” इति राजपुत्रनिरूपणम् ।

अमात्यस्त्रिविधः । उत्तममध्यमाधममेदात् । तदुक्तं महाभारते ()

“ त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः । तेषां च समवेतानां गुणदोषान्वदाम्यहं ॥

“ मंत्रिभिर्हितसंयुक्तैः समर्थैरर्थनिश्चये । मित्रैर्वापि समानार्थैर्बाधवैरप्यगर्हितैः ॥

३० “ संमंत्रयित्वा यः कर्मप्रारंभे संप्रवर्त्तते । धैर्याच्च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमं ॥

“ एकोऽर्थान्विमशत्येको धर्मे च कुरुते मतिं । एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरं ॥

“ गुणदोषावनिश्चित्य दैवमेव व्यपाश्रितः । करिष्यामीति यः कार्योपेक्षकः स नराधमः ॥ ” इति ॥

याज्ञवल्क्यः (आ. ३१२)

“ स मंत्रिणः प्रकुर्वीत प्राज्ञान्मौलान् स्थिरान् शुचीनातैः सार्द्धं चिंतयेद्राज्यं विप्रेणाथ ततः स्वयमिति ॥ ”

मनुः संख्यामप्याह (७।५४)

“ मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्भवान् सचिवान् सप्त चाष्टौ वा कुर्वीत सुपरीक्षितानिति ॥ ”

लब्धलक्षांश्चतुरान् । मौलान्स्ववंशपरंपरायातान् । नीतिसारे (४।२५)

“ कुलीनाः शुचयः शूराः श्रुतवंतोऽनुरागिणः । दंडनीतेः प्रयोक्तारः सचिवाः स्युर्महीपतेः ॥

तथा “ स्मृतिस्तत्परतार्थेषु वितर्को ज्ञाननिश्चयः । दृढतामनुगुप्तिश्च मंत्रिसंपत्प्रकीर्तिता ॥

“ सज्जमानमकार्येषु निरुध्युर्मंत्रिणो नृपं । गुरुणामिव चैतेषां शृणुयाद्वचनं नृपः ॥ ”

पुरोहितकृत्यं तत्रैव (१।४१)

“ त्रय्यां च दंडनीत्यां च कशलोऽस्य पुरोहितः । अथर्वविहितं कर्म कुर्याच्छांतिकपौष्टिकं ॥ १०

“ तादृक्सांवत्सरोऽप्यस्य ज्योतिःशास्त्रस्य चिंतकः । प्रश्नाभिधानकुशलो होरागणिततत्त्ववित् ॥ ”

इत्यमात्यादिनिरूपणम् । सुहृन्निरूपणं तु प्रायशः पूर्वं कृतमेव । गुणास्तु केचनोच्यन्ते ।

अमात्यानां सेवकमध्येऽतर्भावः । सुहृदस्तु मित्राणीति भेदः तेषां कृत्यमुक्तं कामदंकेन (४।४४-४६)

“ नृपस्य ते हि सुहृदस्त एव गुरवो मताः । य एनमुत्पथगतं वारयंत्यनिवारिताः ॥

“ सज्जमानमकार्येषु सुहृदो धारयन्ति ये । सत्यं तेनैव सुहृदो गुरवोगुरवो हि ते ॥

“ कृतविद्योऽपि बलिना व्यक्तरागेण रज्यते । रागानुरक्तचित्तः सन्न किं न कुर्यादसांप्रतं ॥ ”

तथा (४।६८-६९)

“ त्यागविज्ञानसत्याथं महापक्षं प्रियंवदं । आयतिक्षेममद्वेष्यं मित्रं कुर्वीत सत्कुलं ॥

“ समुत्पन्नेषु कृच्छ्रेषु दारुणेष्वप्यसंशयं । दर्शयत्यच्छहृदयः कुलीनश्चतुरस्रतां ॥

“ धर्मार्थकामसंयोगो मित्राणु विविधं फलं । यस्मादेतन्नयं न स्यात्तन्न सेवेत पंडितः ॥ ७२ ॥ २०

“ शुचिता त्यागिता शौर्यं समानसुखदुःखता । अनुरागश्च दाक्ष्यं च सत्यता च सुहृद्वृणाः ॥ ७५ ॥

“ तदर्थेहानुरागश्च संक्षिप्तं मित्रलक्षणं । यस्मिन्नैनन्न तन्मित्रं तत्रात्मानं न निक्षिपेत् ॥ ७६ ॥

न विस्वसेदित्यर्थः ।

“ प्रायो मित्राणि कुर्वीत सर्वावस्थासु भूपतिः । बहुमित्रो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं रिपून् ॥

“ न तत्र तिष्ठति भ्राता न पिताऽन्योऽपि वा जनः । पुंसामापत्प्रतीकारे सन्मित्रं यत्र तिष्ठति ॥ २५

“ अमित्रान् सर्वतो मित्रैर्निगूणहीयाद्दृढव्रतैरिति ” ॥ इति सुहृन्निरूपणं ॥

अथ कोशः । तस्य मुख्यत्वमाह वराहमिहिरः

“ कोशो हि राज्यतरुमूलमतो हि शाखा । पक्षी विपक्ष इव किं निधनं करोति ।

“ अन्नादिवैन्द्रियगणो वसुतस्तथान्नं तत्प्राप्तिरक्षणविवृद्धिषु यत्नवान्स्यात् ” ॥ भारते

“ मधुदोहं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपां वत्सापेक्षी दुहेच्च व्रतनांश्च न विकुट्टयेत् ” ॥ विकुट्टयेच्छोषयेत्तथा ३०

“ यः कश्चिज्जनयेदर्थं राज्ञा रक्ष्यः स मानवः । या राजकोशं नश्यंतमाचक्षीत युधिष्ठिर ॥

“श्रोतव्यमस्य च रहो रक्ष्यश्चामात्यतो भवेत् । अमात्या ह्युपहर्तारं ज्ञातिं वा घ्नन्ति भारत ॥”
उपहर्तारं राज्ञे निवेदयितारं ।

“राजकोशस्य गोप्तारं राजकोशाधिगोपकाः । सर्वे तमनुधावन्ति स विनश्यत्यरक्षितः । ”

अनुधावन्ति मारयितुं धावन्तीत्यर्थः । कामन्दकः (४।६२-६३)

५ “वर्द्धमानोऽल्पनिस्त्रावः ख्यातः पूजितदैवतः । ईप्सितद्रव्यसंपूर्णो ह्यथ आप्तैरधिष्ठितः ॥

“मुक्ताकनकरत्नाढ्यः पितृपैतामहोचितः । गजेष्वारोपितः साधु शीघ्रयानैरधिष्ठितः ॥

“यत्र राजा तत्र कोशः कोशाधीना हि राजता । ” तथा

“धर्माजितो व्ययसहः कोशः कोशज्ञसंमतः ॥ ६३ ॥

“धर्महेतोस्तथार्था मृत्यानां भरणाय च । आपदर्थं च संरक्ष्यः कोशः कोशवता सदा ॥ ६४ ॥

१० “पुत्रादपि हि संरक्ष्यो भार्यायाः सुहृदस्तथा ” । नीतिसारे

“नान्याय्यं च व्ययं कुर्यात्प्रत्यक्षेत् चान्वहं । कृषिर्वणिक्पथोर्द्धुर्गं सेतुः कुंजरबंधनं ॥

“खन्यः करधनादानं स्वस्थाचितोऽपि वर्द्धयेदिति ” । भागा उक्ताः शिवधर्मे

“तस्मान्निभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् । भागद्वयं तु धर्मार्थमनित्यं जीवितं यतः । ”

भागत्रयं वित्तस्य एको जीवनाय द्वौ धर्माय । भागपंचकं कृत्वा त्रितयं जीवनाय भागद्वयं

१५ धर्मायेति हेमाद्रिः । कृपणाशक्तविषये भारते

“एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात्सर्वे समफलाः स्मृता ॥” इति ।

दशांशं दद्यादिति भावः । इति कोशः । राष्ट्रमुक्तं नीतिसारे (६।३)

“राज्यांगानां तु सर्वेषां राष्ट्राद्भवति संभवः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन राजा राष्ट्रं प्रसाधयेत् ॥

“तस्मादसाधून्पापिष्ठान्निघ्नन्पापैर्न लिप्यते । ये ये प्रजाः प्रबाधेरन्स्तांस्तान् छिद्यान्महीपतिः ॥

२० “यमार्याः क्रियमाणं हि शंसंत्यागमवेदिनः । स धर्मोऽयं विगर्हति तमधर्मं प्रचक्षते ॥ ७ ॥

“धर्माधर्मौ विजानन् हि शासनेऽभिरतः सतां । प्रजा रक्षेन्नृपः साधु हन्याच्च परिपंथिनः ॥ ८ ॥

“राष्ट्रोपघातं कुर्वीरन् ये पापा राजवल्लभाः । एकैकशः संहतान्वा दूर्घ्यास्तान्परिचक्षते ॥ ९ ॥

“दूष्यानुपांशुदंडेन हन्याद्राजाविलंबितं । अदृश्यं वा प्रकाशं वा लोकद्वेषं समाश्रितान् ॥ १० ॥ तथा

“अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति यत्किंचित्किल्बिषं प्रजाः । तस्मात्तु नृपतेरर्द्धं यस्माद्गृह्यात्यसौकरान् ॥

२५ “सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षितुः । अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य हरक्षितुः ॥

“यथा बीजांकुरः सूक्ष्मः परिपुष्टोऽभिरक्षितः । काले फलाय भवति साधुस्तद्वदियं प्रजा ॥

“उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । तस्माद्यथार्हतो दंडं नयेत्पक्षमनाश्रितः ॥ ”

यान्नावल्क्यः (आ. ३२६) “पीड्यामानाः प्रजा रक्षेत्कायस्थैश्च विशेषतः” इति । भारतेऽपि

“उल्लिख्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्त्तते महान् । भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यत” ॥ इति । राजधर्मेषु

३० “विक्रयं क्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययं । योगक्षेमं संप्रेक्ष्य वर्णिजः कारयेत्करान् ॥

“उत्पत्तिं दानवृत्तिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य वासकुत् । शिल्पं प्रतिकरानेव शिल्पिनः प्रतिकारयेत् ॥

“तथा पंथा न हीयेरन् प्रजाः कुर्यान्महीपतिः । संत्यजन्ति परिख्यातं राजानमतिस्वादिनं ॥

- “ न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर । राष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥
 “ यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिगृह्य स्वयं नृपः । संजातमुपजीवन्स लभते सुमहत्फलं ॥
 “ पौरान् जानपदान्सर्वान् संश्रितोपाश्रितास्तथा । यथार्शक्त्यनुकंपेत सर्वानप्यधनानपि ॥” तथा
 “ प्रचारं भृत्यभरणं व्यसनं ग्रामतो भयं । योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य गोमिनः कारयेत्करं ॥”
 तथा “ दयावानप्रमत्तश्च करान्संप्रणयेन्मृदूनिति” । इति राष्ट्रं । दुर्गकरणार्थं भुवमाह कामंदकः ५
 (४।५०-५१)
 “ भूगुणैर्वर्धते राष्ट्रं तद्वृद्धिर्नृपवृद्धये । तस्माद्गुणवर्ती भूमिं भूत्यै भूपस्तु कारयेत् ॥
 “ सस्याकरवती पुण्या खनिद्रव्यसमन्विता । गोहिता भूरिसलिला पुण्यैर्जनपदैर्वृता ॥
 “ रम्या सकुंजरवना वारिस्थलपथान्विता । अदेवमातृका चेति शस्यते भूविभूतये ॥”
 निषिद्धभूमिमाह स एव १०
 “ सशर्करा सपाषाणा साटवी नित्यतस्करा । रूक्षा सकंटकवना सव्याला चेति भूरभूः ॥
 रूक्षाऽन्यदेशापेक्षया चतुर्गुणपंचगुणादिजलसेकेन सस्यजननी । जनपदमाह स एव
 (४।५४-५५, ५६-५७)
 “ स्वाजीव्यो भूगुणैर्युक्तः सानूपः पर्वताश्रयः । शूद्रकारुणिकप्रायो महारंभकुपीवलः ॥
 “ सानुरागो रिपुद्वेषी पीडाकरसहः पृथुः । नानादेशैः समाकीर्णो धार्मिकः पशुमान् धनी ॥ १५
 “ तं वर्द्धयेत्प्रयत्नेन तस्मात्सर्वं प्रवर्त्तते ” ॥ पुरमाह
 “ पृथुसीममहासातमुच्चप्राकारगोपुरं । समावसेत्पुरं शैलं सरिन्मरुवनाश्रयं ” ॥
 याज्ञवल्क्यः ॥ (आ. ३२१)
 “ रम्यं पशव्यमार्जीव्यं जांगलं देशमावसेत् । तत्र दुर्गाणि कुर्वीत जनकोशात्मगुप्तये ” ॥
 पशव्यं पशुवृद्धिकरं । कंदमूलफलादिभिरार्जीव्यं । जांगलं सजलतरुपर्वतं । दुर्गमाह मनुः (७।७०) २०
 “ धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव च । नृदुर्गं गिरिदुर्गं च समाश्रित्यावसेत्पुरं ” ॥
 कामंदकस्तु (४।५९) ऐरिणमपि पपाठ
 “ औदकं पार्वतं वार्क्षं ऐरिणं धन्वमानवं । प्रशस्तं शास्त्रमतिभिर्दुर्गं दुर्गोपचितकैः ” ॥
 इरिणमूषरं । धन्व निरुदकं स्थलं मरुभूमिरित्यर्थः । महीदुर्गमित्यत्र महां दुर्गं । महीरूपमेव वा ॥
 तच्च मार्तिकं पाषाणमैष्टकं वा । तथा च महाभारते (शां. प. ८६।५) महीदुर्गापेक्षया २५
 मृदुर्गस्य पृथङ्निर्देशः कृतः
 “ धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च । मनुष्यदुर्गं मृदुर्गं वनदुर्गं च तानि षडिति ॥”
 बंधुदुर्गं सोदरादिबंधूनां राजगृहस्य परितः स्थानानि ।
 तत्र बंधुदुर्गमनुष्यदुर्गयोः पृथग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन । अंतरंगत्वाच्छ्रुत्वाच्च बंधूनां पृथङ्निर्देशः
 तथा ३०
 यावद्बंधुदुर्गं संभवति तावदितरमनुष्यदुर्गं न कुर्यादिति । एवं च दुर्गस्य नवत्वं संपद्यते ।
 धन्वदुर्गं महीदुर्गमित्यत्र द्वे । जलदुर्गं । वृक्षदुर्गं । नृदुर्गं । गिरिदुर्गं । बंधुदुर्गं ।

ऐरिणदुर्गं । महीदुर्गे तु मृदादीनां विशेषः पूर्वमुक्त एव । दुर्गस्य गुणमाह मनुः (७।७४)
 “ एकः शतं योषयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः । शतं दशसहस्राणि तस्मादुर्गं समाश्रयेत् ” ॥
 शतगुणा अपि पराभवं प्राप्नुवंतीत्यर्थः । तत्र सर्वदुर्गाणां प्राशस्त्ये च गिरिदुर्गे विशेषमाह
 मनुः (४।७१)

५ “ सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् । एतेषां बाहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ” ॥
 एतेषामिति निन्दारिणे षष्ठी । तद्विशिष्टमिति मनुः (४।७५)

“ तत्स्यादायुधसंपन्नधनधान्येन वाहनैः । ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्मन्त्रैर्व्यवसेनोदकैर्धनैः ॥ ”

मन्त्रैः सर्पादिमन्त्रविद्धिर्मनुष्यैरित्यर्थः । भारते दुर्गं प्रकृत्य

“ शूरान्यजनसंपन्नं ब्रह्मघोषानुनादितं । वक्ष्यामात्यबलो राजा तत्पुरं स्वयमाविशेत् ॥ ”

१० “ तत्र कोशं बलं मित्रं व्यवहारं च वर्धयेत् ” इति । मनुः (४।७६)

“ तस्य मध्ये तु पर्याप्तं कारयेद्ब्रह्मात्मनः । गुप्तं सर्वतुल्यं शुभ्रं जलवृक्षसमन्वितमिति ॥ ”

“ सर्वतुल्यं आरामादिषु तत्तद्वृक्षफलवृक्षसहितं । तत्तद्वृक्षफलपुष्पादिसहितं वा ।

तत्तद्वृक्षपुष्पागिसामग्रीसहितं सर्ववस्तुसमन्वितमित्यर्थः । इति दुर्गं ।

अथ बलम् । तत्र मुहूर्त्ताद्यपेक्षया बलस्य प्राधान्यमाह वराहमिहिरः

“ ग्रहक्षतिथ्युद्गमराशिहोराद्रेकाणामागाद्यनुकूलमात्रं भवेद्यियासो र्यदि सिद्धिहेतुः स्वयंभवेद्देवविदेव राजा ॥ ”

“ मन्त्राभिषेकमणिबंधनशान्तिकर्महोमोपवाससुरयागजपादिमात्रं ।

“ स्यात्सिद्धिहेतुरथ चेद्विजिगीषतोरीन्कस्मात्तदा नरपतिर्न भवेत्पुरोधाः ॥ ” तथा

“ बुध्वाऽर्थशान्नाप्यपि मन्त्रिणोऽपि कुर्यः प्रणामं न नरेश्वराणां ।

“ यथाभिजात्यद्विपवाजिपत्तिकोशाद्यपेक्षा न भवेत्प्रधानं ॥

२० अतोऽवश्यं बलकोशाधीनं राज्यं । ननु । जयपराजयादिकं सर्वं कर्माधीनं तत्र किं बलादिनेति
 चेत् । उच्यते । न केवलं सर्वं कर्माधीनं किंतु पुरुषकाराधीनमपि । उक्तं च याज्ञवल्क्येन (आ. ३.५१)

“ यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् । एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति ॥ माद्येऽपि

“ नालंबते दैष्टिकतां न निषीदाति पौरुषे । शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षत ॥ ” इति ।

कथं तर्हि कचित्पुरुषकारे कृतेऽपि न फलप्राप्तिः । उच्यते । न वयं कर्मणः कारणत्वमेव

२५ खंडयामः किंतु तन्मात्रस्य । वस्तुतस्तु न हि कर्म पुरुषकारापेक्षया भिन्नमस्ति । पूर्वजन्मार्जितः
 पुरुषकारो हि कर्मोच्यते । अतो यदिह जन्मानि द्वाभ्यामेकजातीये प्रयत्ने कृते फलावाप्ति-
 रेकस्यैकस्य न ततो नूनमेकस्य प्राक्तनः पुरुषकारो नास्ति । पापरूपो वा सप्रतिबंधक इति
 कल्प्यते । अतः सर्वं कर्मापरपर्यायं पुरुषकाराधीनमेव । अत एवोक्तं भारते

“ स्वकर्मणाशुभेनापि शुभेनाप्यथ वा जनः । फलं तदनु रूपं हि प्राप्नोति भरतर्षभ ॥ ”

१ अरुषईतकघटयव—दश । २ क—ते एषां । ३ कघटयवनअई—एषामिति । ४ वनयटघ—
 श्रद्धान्यजनः ।

- अत एवोत्तरमीमांसायां कस्यचिद्वर्तमानजन्मनि कर्माभिः पापक्षये जाते सन्यासोत्तरं मुक्तिः । यत्र तु कर्मस्वकृतेषु सन्यासोत्तरं मुक्तिस्तत्र पूर्वजन्मार्जितानि कर्माणि कल्प्यन्ते । अत एव क्षत्रियजनकस्य ज्ञानोत्पत्तिं दृष्ट्वा प्राक्तनः संन्यासोऽपि कल्प्यत इत्युक्तं । अतो यत्र लोकोत्तः शास्त्रतो दृढतरः कार्यकारणभावोऽवगतस्तत्र कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयतेति । अतः सर्वत्र प्राक्तन ऐहिको वा पुरुषकारः कारणमिति । अतः पुरुषकार एव राज्ञा कर्तव्य इति । ५
- स च बलाधीन इत्यवश्यं बलसंग्रहः कार्यः । अत्र बलं षड्विधमाह कामंदकः (१८१२)
 “षड्विधं तु बलं व्यूह्य द्विषतोऽभिमुखं व्रजेदिति ।” “षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषयेति”
 (रघुवंशे) कालिदासोऽपि । तद्भेदा उक्ता नीतिसारे (१८१४)
 “मौलं भूतं श्रेणिसुहृद्विषताविकं बलं । पूर्वं पूर्वं गरीयस्तु बलानां व्यसनं स्मृतमिति ” ॥
 पूर्वपूर्वस्य नाशः कठिन इत्यर्थः । तत्र मौलं नाम परंपरागतं । भूतं यावद्विभवस्थायि । श्रेणिः १० गमनमार्गे स्थाने स्थाने निवेशितं । सुहृन्मित्रबलं । द्विषतां स्वाधीनं यज्जातं तद्द्विषद्वलं ।
 “आटविकं अरण्यसंबन्धि । तत्र दूरदेशादौ मूलसहितो गच्छेदित्याह (१८१२।१४)
 “प्रकृष्टेऽध्वनि काले वा गच्छेन्मौलैः समावृतः । मौलास्तु दीर्घकालेऽपि क्षयव्ययसहिष्णवः ” ॥
 “एषु वस्तुषु मेधावीभूतादीनि विवर्जयेत् । दीर्घाध्वकालस्त्रिषु तेषु भेदभयं भवेत् ॥
 “बहुत्वाद्भूतसैन्यानां दीर्घकालाध्वसेदतः । नित्यं प्रवासायासाभ्यां भेदोऽवश्यं प्रजायते ” ॥ १५
 भेदः स्वामिपरित्यागः । एवमन्येषामपि बलानां गुणदोषा ऊहनीयाः ।
 तत्र कस्मिन्काले किं बलं ग्राह्यमित्याह कामंदकः (१८१०-११)
 “स्फीतसारानुरक्तेन बलेनोपाचितः परः । तत्तुल्येनैव यातव्यः क्षयव्ययसहिष्णुना ” ॥
 कचिद्भूतमपि ग्राह्यमित्याह स एव (१८१५)
 “प्रभूतं स्वं भूतबलं मौलमल्पमसारवत् । अरेर्वीक्ष्यात्मनस्तद्धि विपरीतं जयेदरीन् ॥” २०
 भूतबलेन मौलं जयेदिति विपरीतं । श्रेणिबलस्योपयोगमाह (१८१८)
 “स्फीतं श्रेणिबलं शक्यमाधातुं यानवर्त्मनि । नित्यं प्रयासव्यायाममिति श्रेण्या समुत्पतेत् ॥”
 मित्रबलस्योपयोगमाह (१८२०)
 “मित्रसाधारणे कार्ये मित्रायत्ते फलोदये । अनुग्राह्ये च पीड्ये च मित्रेणैव सह व्रजेत् ॥”
 अरिसैन्यस्योपयोगमाह (१८२१) २५
 “प्रभूतेनारिसैन्येन योषयेन्महतो रिपून् । अत्युच्छ्रितं कोपनयादभ्यासेन रिपोर्बलं ॥
 “वासयेत्कर्षयेच्चैनं दुर्गकंटकशोधनैः ” (२२) ॥ आटविकस्योपयोगमाह
 “नित्यमाटविकं सैन्यं दुर्गकंटकशोधने । परदेशप्रवेशे च पुरः कुर्वीत पंडित ॥” इति
 पूर्वोक्तबलस्य चतुरंगतामाह । “हस्त्यश्वरथपादातं सेनागं स्याच्चतुर्विधमिति ॥”
 अथ गजानिरूपणम् । चतुर्विधा गजाः । भद्रा मंदा मृगा मिश्राश्चेति । तल्लक्षणमाह वराहमिहिरः (अ. ६७)
 “मध्वाभदंताः सुविभक्तदेहाः न चोपादिग्धा न कुशाः क्षमाश्च ।
 “गात्रैः समैश्चापसमानवंशावराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ १ ॥ ” चापं वंशस्य । तत्तुल्यपृष्ठाः ।
 “वक्षोथकक्षा वलयः श्रुथाश्च लंबोदरस्त्वकूबृहतीगलश्च । ३०

“स्थूला च कुक्षिः सह मेचकेन सैही च दृक् मंदमतंगजस्य ॥२॥” कक्षाऽग्रिमपादद्वयोरुसंधिः ।
सैही सिंहसदृशछविरित्यर्थः ।

“मृगास्तु ह्रस्वाधरबालभेद्रास्तन्वंग्रिकंठद्विजहस्तकर्णाः ।

“स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तलिङ्गैः संकीर्णनागा व्यतिमिश्रसंज्ञाः ॥३॥” मिश्रत्वं भद्राणां मंदादिसंगेन ।

५ एवमन्यत्रापि । अथ परिमाणमाह

“पंचोन्नतिः सप्तमृगस्य दैर्घ्यं अष्टौ च हस्ताः परिणाहमानं ।

“एकद्विवृद्धावथ मंदभद्रौ संकीर्णनागो नियतप्रमाणः ॥४॥” मंदस्य षडुन्नतिः । अष्टौ दैर्घ्यं । नवो-
दरपरिणाहः । भद्रस्य सप्तोन्नतिः । नव दैर्घ्यं । दश परिणाहाः । अन्यत्स्पष्टं । अत्र हस्तस्तिर्य-
ग्यबोदराणीति कल्पनेन कार्यः । तेषां मदवर्णमाह स एव

१० “भद्रस्य वर्णो हरितो मदस्य मंदस्य हारिद्रिकसन्निकाशः ।

“कुष्णो मृगस्याभिहितो मदस्य संकीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥५॥” गजप्राशस्त्यमाह

“ताम्रोष्ठतालुवदनाः कलंकिनेत्राः स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायतास्याः ।

“चापोन्नतायतनिमग्ननिगूढवंशास्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुंभाः ॥ ६ ॥”

कलंकिश्चटकः । तनून्येकजातीयानि रोमाणि । तैः । तथा

१५ “विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः कूर्मोन्नतैर्दिनवविंशतिभिर्नखैश्च ।

“रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुबाला धन्याः सुगंधिमदपुष्करमारुताश्चेति ॥ ७ ॥

द्विनवाष्टादशविंशतिर्वा नखानि कूर्मोन्नतानि । पुष्करं शुंडाग्रं । तथा

“मूलमध्यदशनाग्रसंस्थिता देवदैत्यमनुजाः क्रमात्ततः ।

“दंतभंगफलमत्र दक्षिणे भूपदेशबलविद्रवप्रदं ॥

२० “वामतः सुतपुरोहिते भयं हंति साटविकदारनायकान् ॥” आटविकोटव्यामधिकृतस्तत्सहिता

दारनायका दाराधिकृताः पुरुषास्तान् हंति । भयं करोतीत्यध्याहारः । तथा

“आदिशेदुभयगर्भदर्शनात्पार्थिवस्य सकलं कुलक्षयं ।

“सौम्यलग्नतिथिभादिभिः शुभं वर्द्धते शुभमतोऽन्यथापरं ॥

“क्षीरिमिष्टफलपुष्पपादपैश्चापगातटविघट्टनेन च । वाममध्यरदभंगखंडनं शत्रुनाशकृदतोऽन्यथापरं ॥

२५ “वल्मीकस्याणुगल्मं क्षुपतरुमथनःस्वेच्छया हृष्टदृष्टिर्यायाद्यात्रानुकूल त्वरितपदगतिर्वक्रमुन्नाम्यचोच्चैः ।

“भक्ष्यासन्नाहकाले जनयति च भुहुः शीकरे बृंहते वा तत्कालं वामदाप्तिर्जयकृदथ रदं वेष्टयन्
दक्षिणं च ॥

“स्खलितगतिरकस्माद्वस्तकर्णोऽतिदीनं श्वासति मृदुसुदीर्घं न्यस्तहस्तः पृथिव्यां ।

“द्रुतमुकुलितदृष्टिः स्वमशीलो विलोमो भयकृद्दहितभक्षी नैकशोऽसृक् शकृच्च ” ॥

अहितभक्षी रोगजनकतृणादिभक्षी । असृक् रुधिरं तत्सहितं शकृत् । तथा

“ प्रवेशनं वारिणि वारणस्य ग्राहेण नाशाय भवेन्नृपस्य ॥

“ ग्राहं गृहीत्वोत्तरणं द्विपस्य तोयात्स्थले वृद्धिकरं परं स्यात् ” ॥

बंधनभूमीराह

“ भद्रमेद्रमृगमिश्रदंतिनां श्वेतरक्तकनकोपमाः सिताः ।

“ भूमयो द्विरदपुष्टिवृद्धिदा भूभुजामपि यशःसुखावाहाः ” । शाला आह

“ ज्येष्ठा चतुर्विंशतिरेव हस्ताद्विद्युन्निते मध्यजघन्यशाले ।

“ विस्तारतस्तद्विगणाश्च दीर्घाः स्तंभाश्च विस्तारसमुच्छ्रिताः स्युः ॥ ” एते च शालास्तंभाः ।

अत्र पूर्वोक्तपरिमाणमध्ये बहूनां हस्तिनामसन्निवेशात्प्रतिहस्ति पूर्वोक्ता शाला ज्ञेया ।

स्तंभानां परिणाहमाह

“ ज्येष्ठोऽंगुलानि बहलो दशषड्युतानि मध्यस्तु पंचदशकन्यसकौगुलो नः ॥

“ स्तंभप्रमाणविपुलाः क्रमशो निषंगाः प्रोक्तांगुलार्द्धसदृशं बहुलत्वमेषां ॥ ”

निषंगा बंधनरज्जवः । द्वारमाह

“ द्वारोच्छ्रयः कुंजरयामतुल्ये विस्तारोऽस्य त्र्यंशहीनः स एव ।

“ हीनो भूयश्चात्मषष्ठांशकेन शालाद्वारं प्रागुदक् च प्रशस्तं ॥ ”

भूयः पुनः । आत्मनश्चतुर्थांशस्य षष्ठांशेन विस्तारः । एवं च द्वारमुपरि सूक्ष्ममधोभागे महच्च संपन्नं भवति ।

बंधनार्थं वृक्षानाह

“ चंदनार्जुनशिरीषमधूका देवदारुसरलार्जुनशालाः ।

“ रोहिणीखदिरचंपकशाकाः स्यंदनश्च सकदंबविशोकाः ॥

“ शीताः शिवाश्च द्विपबंधनार्थमेते द्रुमाः पुष्टिकरा द्विपानां ।

“ स्तंभार्थमन्येऽपि हि सारवंतः कार्याः प्रशस्ता गुणसंप्रयुक्ताः ॥ ” तथा

“ पूर्वाभिमखो निबध्यते यः क्षिप्रं स करोतिविक्रमं । राज्ञः समरेष्वानीर्जितो दीर्घं चायरवाभुयाहजः ॥ ”

“ उदङ्मुखो बंधमुपैति नागो योऽर्थस्य वृद्धिं स करोति भर्तुः ।

“ प्राप्नोति पुष्टिं चिरजीवितां च संग्रामकालेष्वपराजयं चेति ” । अन्यदिङ्मुखेऽनिष्टमाह

“ दक्षिणदिग्वदनस्य च बंधोर्जीवितनाशकरो द्विरदः स्यात् ।

“ पश्चान्मुखो बंधमवाप्य नागो नित्यं भवेद्रोगनिपीडितांगः ॥

“ नाशं च वित्तस्य करोति राज्ञस्तस्मात्स याम्यापरदिग्विवर्ज्यः ” इति । बंधस्तंभमानमाह

“ विश्वैशान्यां बंधनार्थं द्विपानां स्तंभो राज्ञः श्रेयसे दंतिनश्चेति । ” अन्यदिङ्मनिष्टं । तत्परिमाणमाह

“ ज्येष्ठो दशोच्चो नवमध्यमश्च स्तंभोऽष्टहस्तः कथितः कनीयात् ।

“ सर्वे निखाताश्चतुरश्च हस्ता मानाधिकोनाश्च शिवाय न स्युः ॥ ”

गजानां मदजनकान्यौषधानि तु हास्तिचिकित्सायां द्रष्टव्यानीति नेह प्रपञ्चितानि ।

इति सपरिकरगजनिरूपणं ।

अथाश्वलक्षणमुक्तं योगयात्रायां (अ. ६६।१)

“दीर्घग्रीवाक्षिकूटस्त्रिकहृदयपृथुस्ताम्रतालवोष्ठजिह्वःसूक्ष्मत्वक्केशवालः सुशफगतिमुखो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः॥
“जंघाजानूरुवृत्तः समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो। वाजी सर्वांगशुद्धो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यं॥”

कूटं ललाटोर्ध्वभागः । त्रिकं कटिप्रदेशः । केशाः शरीरास्थिता बाला ग्रीवापुच्छगताः ।

गोबलीवर्दन्यायेन पृथग्गृहणं । जंघायां जानुनि वृत्तः । मंडलाकारः । समा निम्नोन्नतत्तरहिता ।

५ सिताः श्वेताः । इष्टानिष्टमाह (अ. ९३)

“उत्सर्गान्नशुभदमासनापरस्थं वामे च ज्वलनमतोऽपरत्र शस्तं ।

“सर्वांगज्वलनमवृद्धिदं हयानां द्वे वर्षे दहनकणाश्च धूपनं च ॥ १ ॥

“अंतःपुरं नाशमुपैति मेद्रे कोशः क्षयं यात्युदरे प्रदीप्ति ।

“भूपस्य पायौ च पराजयः स्याद्वक्त्रोत्तमांगज्वलने जयश्च ॥ २ ॥

१० “स्कंधासनांसज्वलनं जयाय वधाय पादज्वलनं प्रदिष्टं ।

“ललाटवक्षोक्षिभुजे च धूमः परामवाय ज्वलनं जयाय ॥ ३ ॥

“प्रदेष्टो यवसांभसां प्रपतनं स्वेदोनिमित्तादिना कंपो वा वदनाच्च रक्तपतनं धूमस्य वा संभवः ॥

“अस्वप्रश्नं विरोधतो निशि दिवा निद्रालसध्यानता सादोधोमुखताविचेष्टितमिदं नष्टं स्मृतं वाजिनां॥५

हेषितपरीक्षामाह मिहिरः (अ. ९३)

१५ “क्रौंचवद्रिपुवधाय हेषितं ग्रीवया त्वचैलया च सोन्मुखं ।

“स्निग्धमुच्चमनुनादिहृष्टवद्ग्रासरुद्धवदनैश्च वाजिभिः ॥ ७ ॥

“पूर्णपात्रदधिप्रदेवतागंधपुष्पफलांचनादि वा ।

“द्रव्यमिष्टमथवापरं भवेद्वेषतां यदि समीपतो जयः ॥ ८ ॥

“वामैश्च पादैरभिताडयंतो महीं प्रवासाय भवति भर्तुः ।

२० “संध्यांसु दीप्तामवलोकयंतो हेषंति चेद्बधुपराजयाय ॥ ९ ॥

“आरोहति क्षितिपतौ विनयोपपन्नो यात्रानुगोऽयत्तुरगं प्रतिहेषितं च ।

“वक्त्रेण वा स्पृशति दक्षिणमात्मपार्श्वं योऽश्वः स भर्तुरचिरात्प्रकरोति लक्ष्मीम् ॥ १३ ॥

“मुहुर्मुहुर्मूर्च्छशक्नुकरोति न ताड्यमानोऽप्यनुलोमयायी ।

“अकार्यभीतोऽश्रुविलोचनश्च शिवं न भर्तुस्तुरगोऽभिषत्ते १४” रथपतिलक्षणं लोकत एव ज्ञेयं ।

२५ इत्यश्वदिलक्षणम् ॥ अथाभियोज्यनुपाः । योगयात्रायां

“शब्दायंते मुहुरपि शिवा गर्दभध्वानतुल्यं । त्यक्तस्नेहाः परिजनसुहृत् वाहनोपस्करेषु ।

“कष्टं को नः शरणमिति वा वादिनो यस्य सैन्ये “विद्विष्टा वा प्रचुरपुरुषाः सोऽभियोज्यो नृपेण॥

“कापोतक्रोलूकमधूनि यस्य समाश्रयंते ध्वजचामराणि ।

छत्रायुधादीनि च सोभियोज्यो यस्याथवानाहततूर्यशब्दः ॥

- “ प्रतीपगत्वं सरितामिषोश्च शोषोऽथ वाऽशोष्यजलाशयानां ।
 “ अवारिदेशे सलिलप्रवृत्तिरब्बैकतं चाप्सु तरेच्छिला वा ॥
 “ भंगपातचलनान्यनिमित्तं रोदनानि च सुरप्रतिमानां ।
 “ अग्निरूपमनलेन विना वा निश्चलानि च यदा प्रचलति ॥
 “ प्रसूतिवैकुण्ठ्यमकालपुष्पाण्यरण्यसत्त्वस्य पुरप्रवेशः ।
 “ प्रदोषकाले कुकुवाकशब्दाहिमागमे चान्यभूतप्रलापः ” ॥ अन्यभूतं कोकिलः ।
 “ दीर्घं दीनं संहताः सारमेयाः क्रोशंत्युच्चैर्नित्यमेवानृतौ च ।
 “ हन्युर्योषा योषितो निर्घृणाश्च श्वेतः काको नक्तमिन्द्रायुधं च ॥
 अनृतौ शरत्कालादन्यत्र । अनृतावितौन्द्रायुधेऽप्यन्वेति ।
 “ अहातिरिक्तः पवनोऽति चंडो गंधर्वसंज्ञस्य भवेत्पुरस्य ।
 “ व्यक्तिर्भवेच्चाहनि तारकाणां नक्तं च तारागणसंप्रणाशः ॥
 “ एवं निमित्तानि यदा भवन्ति तदाऽभियोज्याः क्षितिपेन देशाः । ”

५

१०

१५

२५

३०

३३

- नीतिसारे (१७।२५।२९)
 “ भेदं कुर्वीत यत्नेन मंज्यामात्यपुरोधसां । तेषु भिन्नेषु भेदे हि युवराजे तथोर्जितं ॥
 “ अमात्यो युवराजश्च भुजावेतौ महीपतेः । मंत्री नेत्रे हि भिन्नेऽस्मिन्नेकास्मिन्नपि तद्विषः ॥
 “ सर्वावस्थं हि मेधावी न कुलीनं विकारयेत् । तत्रोपजापः कर्त्तव्यो यः कोपानुग्रहक्षमः ॥
 “ आगतान्पूजयेत्स्वामी निजांश्च परिसांत्वयेत् ॥ ३७ ॥ भेदं कुर्वीत मतिमान्निगृहीतो बलीयसा ॥ ३९ ॥
 “ दंडेन हि समाहन्याद्भित्तारेः संहतं बलं । भिन्नं हि तत्काष्ठमिव जंतुजग्धं विशीर्यते ॥ ४० ॥
 “ भेदं नृपः कृत्वा ततो यायाद्रिपोः पुरमिति । एवं सामदानमभयादिना भेदं कृत्वेत्यर्थः ।
 अथ दूतप्रेषणमाह कामन्दकः (१२।१) “ यातव्याय प्रहिनुयादूतं दत्याभिमानिनं ” ॥ २०
 तं विशिनष्टि (१२।२)
 “ प्रगल्भः स्मृतिमान्वाग्मी शास्त्रे चास्त्रे च निष्ठितः । अभ्यासकर्मभिरतो दूतो भवितुमर्हति ॥ ”
 “ तत्रैविध्यमाह (१२।३) “ निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा शासनवाहकः ” ।
 तत्र यो शिक्षितमेव देशकालोचितं यथायोग्यमन्यस्याग्रे वदति स निसृष्टार्थः । यथा पांडवानां
 दूतो वासुदेवः । यावत्सदिष्टवक्ता मितार्थः । शासनहारः प्रसिद्धः । दूतं प्रत्याह (१२।६८) २५
 “ नविज्ञातः पुरे शत्राः प्रविशेच्च न संसदि । कालपीक्षेत कार्याथमनुज्ञातश्च निष्पतेत् ॥ ”
 निष्पतेदुपविशेत् ।
 “ सारवत्तां च राष्ट्रस्य दुर्गं तद्भुतिमेव च । छिद्रं शत्रोर्विजानीयात्कोशमित्रबलानि च ॥
 “ उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् । रागापरागौ जानीयात्प्रकृतीनां च भर्त्तरि ॥
 “ फलेन नाम्ना द्रव्येण कर्मणा च महीयसा । कुर्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि ॥ (११) ३०
 “ तीर्थाश्रमपुरस्थानैः शास्त्रविज्ञानहेतुना । उपात्तव्यं जनोपेतैः स्वचरैः सह संवदेत् ॥ (१३)

१ रयवनअटई—विना—निश्च ह्य—विनष्टाः क्ष—पाठः ह्य—श । २ अभ्यस्तकर्मनृपते । ३ तीर्था-
 श्रमाश्रय । ४ तपस्वि ।

- “ प्रतापं कुलमैश्वर्यं त्यागमुत्थानसौष्टवं । अश्रुदृतां च दाक्ष्यं च भर्तुः सर्वत्र कीर्तयेत् ॥ (१४)
 “ सहेतानिष्टवचनं कामं क्रोधं च वर्जयेत् । वैतसीमाश्रयेदृत्तिं नान्यवृक्षाश्रितां सदा ॥ (१५)
 “ नान्यं शयेन्न भावं स्वं वदेद्विद्यात्परस्य च । भावमन्तर्गतं गुप्तं सुप्तो मत्तश्च भाषते ॥
 “ तस्मादेकः स्वपेन्नित्यं स्त्रीमध्ये च विवर्जयेत् ॥
- ५ “ राष्ट्राटव्यंतपालानां आत्मसात्करणं तथा । युद्धापसारभूजानं दूतकर्मणि कथ्यते ॥ (२३)
 दूतेनैव नरैर्द्रस्तु कुर्वीतारिविर्मर्षणं । स्वपक्षे च विजानीयात्परदूतविचेष्टितं ॥ ” (२४)
 इदं कर्म निमृष्टार्थस्यैव । चरा उक्ता नीतिसारे (१२।२६-२९)
 “ तपस्विलिंगिनो धूर्ता पण्याशिलपोपजीविनः । चराश्चरैर्युः परितः पिबन्तो जगतां मनः ॥
 “ निर्गच्छेयुर्विशेष्युश्च सर्ववार्त्ताविदोऽन्वहं । सूक्ष्मसूत्रं हि चारेण पश्येद्विविधचेष्टितं ॥
- १० “ स्वपन्नपि हि जागर्ति चारचक्षुर्महीपतिः ॥
 “ विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः । राजा चरैर्जगत् कृत्स्नं व्याप्नुयाद्भोकसंमतेः ॥
 “ एतैर्ज्ञेयास्तु संचाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः ॥
 “ अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत इष्यते ॥ ” तथा (१२।४२-४६)
 “ जडमूकांधबधिरछद्मानः षंडकास्तथा । किराता वामनाः कुब्जास्तद्विधा ये च कारवः ॥
- १५ “ भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्यकलाविदः । अंतःपुरगतां वार्त्ता आहरेयुरलक्षिता ॥
 “ छत्रव्यजनभृंगारयानवाहनधारिणौ । महामात्राबहिर्वार्त्ता विद्युरन्ये च संगताः ॥
 “ सूदा व्यंजनकर्तारः कल्पकाः सूचिकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि ॥
 “ जलतांबूलकुसुमगंधभूषणदायकाः । कर्त्तव्या वशगा ह्येते ये चान्ये न्यासवर्तिनः ॥ ”
 इति दूतचारप्रपंचः । अथ प्रयाणे योधस्वरूपमाह मिहिरः
- २० “ शूरकृतास्त्रमहाकुलजाताः स्वामिहिता बलिनः कृतयज्ञाः ।
 “ दृष्टगुणा बहुबांधवमित्रा नागकरोरुभुजाः कठिनांगाः ।
 “ व्याघ्रमुगेश्वरगोवृषनादाः श्येनदृशःशुकसन्निभनासाः ।
 “ केकरजिह्वानिमीलितनेत्राः पुण्यकृतां समरेषु सहायाः ॥
 “ देशगुणैः प्रथिताश्च पुरोगास्ते बहवो गुणलक्षणलक्ष्याः ।
- २५ “ काकभृतो भ्रुकुटीकृतवक्त्रा धर्मभृतो विविधायुधहस्ताः ” ॥ अथ प्रयाणे विशेषो योगयात्रार्याः
 “ अंतःपुराद्वा स्वनिवेशनाद्वा सिंहासनादग्निपरिस्तराद्वा ।
 “ कुर्यान्नरैर्द्रः प्रथमं प्रयाणं विप्रैः शताग्रैः कृतमंगलाशीः ॥
 “ द्विजो विष्णुक्रमाद्भूपं मंत्रेणानेन दापयेत् । इदं विष्णुर्विचक्रम इति पादं समुद्धरेत् ” ॥
 अमुकस्य वधाय दक्षिणं क्षितिपो न्यसेत् ।
- ३० “ मंगलानि ततः पश्यन्स्पृशच्च शृण्वच्च नृपो व्रजेत् ” ॥ अथ दर्शनशकुनं वराहमिहिरः
 “ वाचः शुभाः सारसचाषबर्हिणः कादंबहंसाश्च सजीवजीवकाः ॥
 “ काकश्च पंकाक्तवराहपृष्ठगो श्रीवृक्षबालव्यजनानि चंदनम् ॥ ” शुभां वाचो ब्राह्मणा-
 नामिति पूर्वैणान्वयः ।

“ दधिमधुघृतरोचना कुमारी ध्वजकनकांबुजमद्रपीठसिंहाः ।

“ सितवृषकुसुमांबराणि मीनद्विजगणिकार्तजनाश्च चारुवेषाः ॥

“ ज्वलितशिखिफलाक्षतेक्षु भक्ष्यद्विरदमृदं कुशचामरायुधानि ।

“ मरकतकुरुविंदपद्मरागाः स्फटिकमणिप्रमुखाश्च रत्नभेदाः ॥

“ स्वयमथ रचितान्ययत्नतो वा पथि यदि कथितानि भवति मंगलानि ।

“ स जयति सकलां ततो धरित्रीं ग्रहणदृगालभनश्रुतैरुपास्यां । ”

इदं मंगलं ग्राह्यं द्रष्टव्यं स्पष्टव्यं श्रोतव्यं चेत्यर्थः । अनिष्टफलान्युक्तानि तेनैव

“ कार्पासौषधकुण्ठान्यलवणक्षीबास्थितैलं वशापंकांगारगुडाहिचकैर्केशकृतः केशायतं व्याधिताः ।

“ वातोन्मत्तजडैर्धनास्तणतुषक्षुक्षामतकारया मुंडाभ्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषायिणश्चाशुभाः ॥

यानदिने क्षौराभ्यंगवर्जनं तु ज्योतिःशास्त्रे ज्ञेयं । एवं मंगलानंगलमिन्नदर्शनानिष्टं नापीष्टलाम् १०

इति ज्ञेयं । देशविशेषे विशेषमाह

“ छुछुदरी शूकरिका शिवा च इयामारला पिंगलिकाऽन्यपुष्टा ।

“ वामाः प्रशस्ता गृहगोधिका च पुंसंज्ञका ये च पतत्रिणश्च ॥ तथा

“ इयेनो रुरुः पूर्णकुटः कपिश्च श्रीकर्णालिकारकपिपिकाजाः ।

“ स्त्रीसंज्ञिता ये च शिखिद्विपौ च याने हिता दक्षिणभागसंस्थाः ॥

“ आस्फोटिताऽक्ष्वेडितशंखतूर्यपुण्याहवेदध्वनिगीतशब्दाः ।

“ वामाः प्रयाणं शुभदा नराणामाक्रंदितं दक्षिणतः परेषां ॥

आस्फोटितं मलयुद्धं । आक्ष्वेडितं मुखशब्दः ।

“ भारद्वाज्यजबर्हिचाषनकुलाः संकीर्तनाद्दर्शनात्कोशंतश्च शुभप्रदानसरटो दृष्टः शिवाय क्वचित् ।

“ गोधाशूकरजाहकाहिशकाः पापारुतालोकने धन्यं कीर्तननुक्षवानरफलं तद्व्यत्ययाच्छोभनं ॥ २०

नकुलस्य मृगस्य पक्षिणां वामोदक्षिणभागसेचनं शुभदं । श्वशृगालयोरिदं व्यत्ययेन फलदं प्रशस्यते ।

“ चाषो नकुलश्च वामभागौ दिवसाद्धात्परतः शुभप्रदौ ।

“ मृगवच्च वनेषु कुक्कुराः शतपत्रोऽस्तमये च दक्षिणः ” ॥ क्वचिदपवादमाह

“ निरुपहतमनोज्ञवृक्षसंस्थाः शुचिरुचिरावनिसस्यसंस्थिताश्च ।

“ उभातिथिदिवसर्क्षलग्नकालेष्वशुभफलोऽपि शुभप्रदः प्रदिष्टः ॥

“ प्रभग्नशुक्लद्रुमकंटकेषु इमशानभस्मास्थितुषाकुलेषु ।

“ प्राकारशून्यालयदुर्दशेषु सौम्योऽपि पापः शकुनः प्रकल्प्यः ” ॥ तथा

“ द्वंद्वार्त्तरोगार्दितभीतमत्तवैरार्त्तयुद्धामिषकांक्षिणश्च ।

“ सीमांतनद्यंतरिताश्च सर्वे न चिंतनीयाः सदसत्फलेषु ” ॥ इति प्राणिशकुनः ।

अथाप्राणिनः । स एव

“ रिक्तोनुकूलः कलशो जलार्थमभ्युद्यतः सिद्धिकरः प्रयाणे ।

“ विद्यार्थिनां चौर्यसमुत्थितानां वणिक्क्रियाभ्युद्यमिनामतीव । ” विशेषमाह

- “यानं धुरेण रहितं बृहती च कन्या गर्भेण चातिमहता पुरतः स्थिता स्त्री ।
 “आगच्छ तिष्ठ विश गच्छसि वा किमर्थं शब्दः स्थिरश्च गमनं प्रतिषेधयति ” ॥ क्षुते आह
 “सर्वत्र पापं क्षुतमुद्दिशंति गोस्तु क्षुतं मृत्युकरं यियासोः ।
 “मार्जाररावस्खलनं च यातुर्वस्त्रस्य भंगश्च न शोभनाय ” ॥ तथा
 ५ “द्रव्याणि शुक्लानि तुरंगमश्च पूर्वेण याम्येन शवं च मांसं ।
 “पश्चात्कुमारी दधि चातिशस्तं सौम्येन गोब्राह्मणसाधवश्च ” ॥ तथा
 “कार्कः शुभो दक्षिणतश्च तेषामन्येषु देशेषु विपर्ययेण ” । पूर्वदेशे दक्षिणः कार्कः शुभः
 अन्यस्मिन्वाम इत्यर्थः । तथा
 “क्रोशादूर्ध्वं शकुनविरुतं निष्फलं प्राहुरेके तत्रानिष्टे प्रथमशकुने मानयेत्पंच षट् च ।
 १० “विज्ञो यामान्नृपतिरशुभे षोडशे वा द्वितीये प्रत्यागच्छेत्स्वभवनमिति यद्यनिष्टस्तृतीयः ” ॥
 प्रयाणे प्रथमं यत्राशकुनं जातं तत्रैव स्थित्वा एकादशयामानतिवाहयेत् । पुनः प्रस्थाने यद्यशकुनं
 ततः षोडश । ततोऽप्यशकुने गृहे आगमनं । एवं शकुनानि ग्रहबलादीनि वीक्ष्य राजा स्वयं
 यायात् । स्वस्य ग्रहाद्यानुकूल्याभावे तद्वतं यशस्विनममात्यं जयार्थं प्रेषयेत् । यथोक्तं योगयात्रायां
 “शत्रोर्वधाय सचिवं शुभदैवयुक्तं आज्ञापयेन्नृपतिरात्मनि दैवहीने ” इति ।
 १५ ग्रहाद्यानुकूल्यं ज्योतिःशास्त्रादवगंतव्यं । अथ स्कंधावारस्थलं नीतिसारे
 “यायाद्वैरिपुराभ्यांशे भूभागे साधुसंमते । स्कंधावारविशेषज्ञः स्कंधावारं निवेशयेत् ॥
 “भूमिप्रदेशे सामर्थ्यादगारमुपकल्पयेत् । गुप्तं स्वच्छं पुराकारं महाद्विपसमावृतं ॥
 “पार्ष्णिग्राहेण शुद्धं च रथपत्तिसमावृतं । तन्मध्ये मानसाल्हादि महन्मौलं बलावृतं ॥
 “अंतःक्रोशग्रहोपेतं कारयेद्राजमंदिरं । मौलभूतश्रेणिसुहृद्विवाटविकं बलं ॥
 २० “राजहर्म्यं समावृत्य क्रमेण विनिवेशयेत् ।
 “अंते श्वगणिनः शूरान् लुब्धकान् दुष्टकर्मणः । पर्याप्तवेतनानाप्तान्मंडले विनिवेशयेत् ॥
 “हस्तिनो लब्धनामानस्तुरंगास्तु मनोजवाः । गृहोपकंठे नृपतेर्वसेयुः स्वाश्रयक्षिताः ॥
 “युद्धयोग्यो महामंत्री सन्नद्धः साध्वधिष्ठितः । तिष्ठेन्नरपतेर्द्वारि वेगवांश्च तुरंगमः ॥
 “निशितान्यो बहिर्गच्छेद्गच्छेच्चेद्द्वारिवारितः । सज्जोपकरणं तिष्ठेत्सर्वः कार्योन्मुखो जनः ॥ तथा ।
 २५ “बहिश्च स्वातान्सल्लज्जान् तृणैरुपरि संवृतान् । परसैन्यविघातार्थं सर्वा भूमिं विनाशयेत् ॥
 “क्वचित्कंटकशाखाभिः क्वचित्कालैरयोमुखैः । दूषयेत्परितो भूमिं प्रच्छदप्रवरैरपि ॥
 “निगूढक्षुपपाषाणस्थाणुवल्मीकनिहृतां ” ॥ उत्तममध्यमभेदास्तत्रैव
 “यस्मिन्देशे यथाकारं सैन्यव्यायामभूमयः । परस्य विपरीताश्च स्मृतो देशः स उत्तमः ॥
 “आत्मनश्च परेषां च तुल्यव्यायामभूमयः । यत्र मध्यम उद्दिष्टो देशः शास्त्रार्थचिंतकैः ॥
 ३० “अरातिसैन्यव्यायामसुपर्याप्तमहीतलः । आत्मनो विपरीतश्च स वै देशोऽधमः स्मृतः ॥
 स्कंधावारं विशिनष्टि कामंदकः
 “दिव्यांतरिक्षैरुपातैः पार्थिवैश्चाप्यदूषितः । नीचैः प्रवृत्तपवनो भृंगालीततमंगलः ॥
 “हृष्टपुष्टजनः साधुः सुगंधिज्वलिताननः । इत्यादिलक्षणोपेतः स्कंधावारः प्रशस्यते ॥
 “शस्ते तस्मिन्निष्ठा भंगो ज्ञेयोऽन्यस्मिन्निर्पर्ययः ” ॥ शकुनाद्युपेते जयोऽशकुनार्थपेते भंग इत्यर्थः ।

सेनापतिरुक्तो नीतिसारे

- “ कुलोद्भूतं जानपदं मंत्रज्ञं मंत्रिसंमतं । दंडनीतिः प्रयोक्तारं अध्येतारं च यत्नतः ॥
 “ प्रभावोत्साहसंपन्नमाजीव्यमनुजीविनां । नित्याकारणवैराणामकर्त्तारमनाविलं ॥
 “ श्रुतानुबंधिकर्माणमल्पाभिन्नं बहुश्रुतं । गजाश्वरथचर्यासु शिक्षितं त्यागिनं सहं ॥
 “ युद्धभूमिविभागज्ञं सिंहवद्वृद्धविक्रमम् । अदीर्घसूत्रं निस्तंद्रममर्षणमनुद्धतं ॥
 “ हस्त्यश्वरथशस्त्राणां सम्यक्लक्षणवेदिनं । देशभाषास्वभावज्ञं लिपिज्ञं सुदृढं स्मृतं ॥
 “ निशाप्रचारकुशलं कुशलज्ञाननिश्चितं । दिग्देशमार्गविज्ञानसंपन्नं तदज्ञसेवितं ॥
 “ क्षुत्पिपासाश्रमत्रासशीतवातोष्णवृष्टिभिः । अनाहितभयगलानिशत्रुपक्षभयावहं ॥
 “ भेत्तारं परसैन्यानां दुःसाध्याहितनिश्चयं । भग्नानां च स्वसैन्यानां अवष्टम्भस्य कारकं ॥
 “ चरद्वृत्तप्रचारज्ञं महारंभफलोपगं । शश्वत्संसिद्धकर्माणं सिद्धिकर्मनिषेवितं ॥
 “ इत्यादिलक्षणोपेतं कुर्वीत ध्वजिनीपतिं ॥ तस्य कृत्यमुक्तं ।
 “ ध्वजिनीं च सदोद्युक्तः स गोपायेद्विवानिशं ॥
 “ नद्याद्विवनदुर्गेषु यत्र यत्र भयं भवेत् । सेनापतिस्तत्र तत्र गच्छेन्नृहीकृतैर्बलैः ॥” व्यूहस्तु मकर-
 श्येनसूचीशकटवज्रसर्वतोभद्रभेदात् षोढा । तेषां विनियोग उक्तो महाभारते
 “ यायाव्यूहेन महता मकरेण पुरोभये । इयेनेनोभयपक्षेण सूच्या वा धीरचक्रया ॥
 “ पश्चाद्भये तु शकटं पार्श्वयोर्वज्रसंज्ञितं” । अन्ये च गरुडादयो व्यूहभेदा नोक्ताः । तेषामेष्टवे-
 वांतर्भावात् । “ सर्वतोभद्रं भये व्यूहं प्रकल्पयेत् ॥”

रचनोक्ता नीतिसारे

- “ नायकः पुरतो यायात्प्रवीरपुरुषावृतः । मध्ये कलत्रं कोशश्च स्वामी फल्गु च यद्धनं” ॥
 नायकः सेनापतिः । फल्गु अन्नादि । तद्रक्षणीयमित्यर्थः ।
 “ पार्श्वयोरुभयोरश्वा वाजिनो पार्श्वयो रथाः । रथानां पार्श्वयोर्नागा नागानां चाटवीबलं ॥
 “ पश्चात्सेनापतिः सर्वं पुरस्कृत्य कृती बलं । यायात्सन्नद्धसैन्यौधैः सिन्ध्रांश्चाश्वासयन् जनान् ॥”
 पूर्वं सेनापतेरग्रे यानमुक्तं अधुना पश्चाद्यानं । अतो ज्ञायते अग्रे याता पश्चाद्याता चति
 सेनापतिद्वयमिति । इति सेनापतिव्यूहनिरूपणं । अथ कूटयुद्धेन शत्रुमारणसमय उक्तो नीतिसारे
 “ दीर्घाध्वनिपरिश्रांतं क्षुत्पिपासाहतश्रमं । व्याधिदुर्भिक्षमरकैः पीडितं दस्युविद्रुतं ॥
 “ घोराग्निभयवित्रस्तं वृष्टिवातसमाहतं । पंकपांसुजलस्कंधव्यस्तं श्वासातुरं तथा ॥
 “ प्रसुप्तं भोजने व्यग्रमभूमिष्ठमसंस्थितं । एवमादिषु जातेषु व्यसनेन समाकुलं ॥
 “ स्वसैन्यं साधु रक्षेत परसैन्यं च घातयेत् । विशिष्टो देशकालाभ्यां युक्तः प्रकृतिभिर्बलैः ॥
 “ कुर्यात्प्रकाशयुद्धं च कूटयुद्धं विपर्यये” । कूटयुद्धं नामविषाक्तशस्त्रादिना घातनं लोके प्रसिद्धं
 किंचिदुक्तं नीतिसारे

- “ पुरस्ताद्विषमे देशे पश्चाद्धन्यातु वेगवान् । जितमेवेत्यविश्वस्तं हन्याच्छत्रुं व्यपाश्रितः ॥
 “ विलोभ्यापि परानीकमप्रमत्तो विनाशयेत् । अवस्करभयाद्रात्रौ प्रजागरकृतश्रमं ॥

“ दिवासुप्तं समाहन्यान्निद्राव्याकुलसैनिकं ॥

“ प्रातः संगवसन्नद्धमपराणहे विनाशयेत् । निशि विस्त्रंभसं सुप्तं तत्सौप्तिकविधानवित् ॥

“ इत्येवं कूटयुद्धेन हन्याच्छत्रून्लघूस्थितः । वदंति सन्नमित्यादि सन्नवत्संप्रकीर्तितः ॥

“ अरिनाशो महीपानां नयशास्त्रविशारदः । ”

५ “ साधु प्रमत्तं व्यवसायवर्त्ती येन प्रकारेण परं निहन्यात् ॥

“ चरैः समावेदिततत्प्रचारः शंकेत तेनैव ततोऽप्रमत्तः ॥

“ नियतमिति निहन्यात् कूटयुद्धेषु शत्रुं न हितिरयति धर्मं छद्मना शत्रुनाशः ।

“ अचकितमिव सुप्तं पाण्डवानामनीकं निशि सुनिशितशस्त्रो द्रोणसूनुर्जघान ॥ ”

अत्र ब्राह्मणवर्जं हन्यात् । ब्राह्मणं तु स्वस्य वधार्थमायातं निवारयेत् । यदा निवारणमपि

१० कर्तुमशक्तस्तदा हन्यादेव । यथाह मनुः (७।३५१-५२)

“ गुरुं वा बालवृद्धां वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतं । आततायिनभायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥

“ नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चनेति । ” कात्यायनोऽपि

“ आततायिनमायांतमपि वेदांतगं रणे । जिघांसंतं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेदिति ॥ ”

अतो जिघांसत एव विप्रस्य मारणं न सुप्तादेः । अत्र विज्ञानेश्वरः मनुवाक्ये वाशब्दा-

१५ त्कात्यायनवाक्येऽप्यपिशब्दान्न ब्राह्मणवधे तात्पर्यं । किंवेतादृशो ब्राह्मणोऽपि वध्यः किमुतान्य

इति कैमुतिकन्यायेनैतादृशान्यवधपरमित्याह । वस्तुतस्तु स्ववधोद्यतो ब्राह्मणोऽपि वध्य एव ।

पूर्वोक्तवचनयोः स्वार्थत्यागेऽसाधारणमानाभावात् ।

गालवस्तु अहनने दोषमाह

“ उद्यम्य शस्त्रमायांतं भ्रूणमप्याततायिनं । निहत्य भ्रूणहा न स्यादहत्वा भ्रूणहा भवेदिति ” ॥

२० आत्मघाती भवेदित्यर्थः । बृहस्पतिरपि

“ स्वाध्यायिनं कुले जातं यो हन्यादाततायिनं । अहत्वा भ्रूणहा स स्यान्न हत्वा भ्रूणहा भवेदिति ” ॥

“ सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति ” श्रुतिरपि । अतः स्ववधार्थमागच्छन् ब्राह्मणो वध्यः । परवधार्थं

गच्छन्स्वयं न वध्य इति तात्पर्यं । एतत्परमेव बार्हस्पत्यं

“ आततायिनमुक्कृष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुत । यो न हन्याद्वधप्राप्तं सोऽश्वमेधफलं लभेदिति ” ॥

२५ एवमेव चंद्रिकाशयः । यत्तु धृष्टद्युम्नस्य द्रोणवधे कुत्सनं कृतं । न तद्ब्राह्मणवधनिमित्तमेव किंतु

न्यस्तशस्त्रवधनिमित्तं । तादृशस्य ब्राह्मणस्य वधेऽन्यापेक्षया दोषातिशयात् । प्रजापीडनमुक्तं भारते

“ उपसंवृतिं राजानो भूतानि विविधानि च । त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयंति पुनः प्रजाः ॥ ” तथा

“ तावद्वृत्तेऽपीडयेच्च शत्रोः प्रकृतयः स्वयं । वशं जाते पुनस्तासु पितृवद्दत्तिमाचरेत् ॥ ”

अथ धर्मरणमाह मनुः (६।८८, ९०)

३० “ समोत्तमाधमौ राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः । विनिवर्तेत संग्रामात् क्षत्रधर्मं नृणां रत्नम् ॥ ” तथा

“ आहवेषु मिथोऽन्योऽन्यं जिघांसंतो महीक्षितः । युद्धयमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यंत्यपाङ्गमुखाः ॥ ”

योधान्प्रत्युपदेश उक्तो वराहमिहिरेण

“अभिजनयुता यूयं शौर्यं जनाः कथयन्ति वो धनुषि परशौ शक्त्यां चक्रे तथैव कृतश्रमः ।

“मयि च भवतामस्ति स्नेहः कथं न जयो मम द्विरदतुरगस्यादाक्रांतं भवद्भिरिदं यदा ” ॥

“तथा पुराणोपदेशैश्च तान्प्रवर्त्तयेत् । तथाहि । ज्योतिष्टोमादियज्ञैः स्वर्गाद्याप्तिस्तत्र च ज्ञानाद्यनेकं साधनं महत्कष्टायाससाध्यं ॥

तथोपासनायां पंचाग्न्यादितपस्सु च क्लेशादिकं स्पष्टमेव । योगोऽपि वायुनिरोधनाहारनिद्रा ५ व्यायामनिरोधनादिना दुःसाध्य एव । सर्वत्र च कीर्त्तने कुतः पुण्यक्षयः ।

अतः सर्वापेक्षया रणमरणमेव स्वल्पायाससाध्यं साधीयः । तत्र हि पापिनामपि स्वर्गः किमुतान्यस्य । तदुक्तं योगयात्रायां ।

“द्वैपायनेन मुनिना मनुना च धर्मा युद्धेषु ये निगदिता विदितास्तु ते वः ।

“स्वाम्यर्थगोद्विजहिते त्यजतां शरीरं लोका भवन्ति सुलभा विपुलं यशश्च ॥

१०

“तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सन्निभिरिज्यया च या ।

“व्रजन्ति तामाशुगतिं मनास्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥

“स्वर्गस्य मार्गा बहवः प्रदिष्टास्ते कृच्छ्रसाध्याः कुटिलाः सविघ्नाः ।

“निमेषमात्रेण महाफलोऽर्थमृजुश्च पन्थाः समरे व्यसुत्वमित्यपि ” ॥ तथा

“संरक्ष्यमाणामपि नाशमुपैत्यवश्यं एतच्छरीरमपहाय सुहृत्सुतार्थान् ।

१५

“तत्किं वरं प्रलुपतां सुदृशां समक्षं किं निघ्नतः परबलं भृकुटीमुखस्य ॥

“हा तात मातेति च वेदनार्त्तः किरन् शकुन्मूत्रकफानुलितः ।

“वरं मृतः किं भवने किमाजौ संदष्टदंतच्छदभीमवक्रः ” ॥ तथा

“यस्य तपो न जनाः कथयन्ति नो मरणं समरे विजयं वा ।

“न श्रुतदानमहाधनता वा तस्य भवः कृमिकीटसमानः ॥

२०

“लोकोऽशुभास्तिष्ठतु तावदन्यः पराङ्मुखानां समरेषु पुंसां ।

“पत्न्योऽपि तेषां न ह्रिया मुखानि पुरस्सखीनामवलोकयन्ति ॥

“शत्रुभैरन्यमवदार्य वर्त्ततां यत्सुखं तु कथयामि तादृशं ।

“श्रृण्वतां स्वयशसोपपलवान् दिग्वध्वदनकर्णपूरकान् ॥

“निपतति शिरसि द्विपस्य सिंहः स्वतनुशताधिकमांसराशिमूर्तिः ।

२५

“पिबति च तदसृङ्मदेष्टगन्धं वदनगतांश्च शनैः प्रमृज्य मुक्तान् ” । भारते इंद्रांबरीषसंवादे इंद्रो यज्ञत्वेन रणवणनं कृत्वा तन्मध्ये यो मृतस्तस्य फलमाह

“भर्तुरर्थं तु यः शूरो विक्रमेद्वाहिनीमुखे । भयान्न विनिवर्त्तेत तस्य लोका यथा मम ॥

“यश्च नवेक्षते कंचित्सहायं विजये स्थितः । जीवग्राहं प्रगृण्हाति तस्य लोका यथा मम ॥

“आहवे निहतं शूलैर्न शोचेत कदाचन । अशोच्यो हि हतः शूरः स्वर्गलोके महीयते ॥

३०

“न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकं । हतस्य कर्तुमिच्छति तस्य लोकान् शृणुष्व मे ॥

“वराप्सरस्सहस्राणि शूरमायोधने हतं । त्वरमाणाः प्रधावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥

“एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः । चत्वारश्चाश्रमास्तस्य यो युद्धे न पलायते ” ॥ तथा

- “ न हि शौर्यात्परं किञ्चिद्विषु लोकेषु विद्यते । शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितं ॥
 “ चराणामचरा अन्नं अदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि । अपाणयः पाणिमतामन्नं शूरस्य कातराः ॥
 “ समानपुष्टोदरपाणिपादाः पश्चाच्छूरं भीरवोऽनुव्रजन्ति ।
 “ अतो भयार्ताः प्रणिपत्य भूयः कृत्वाऽजलीनुपतिष्ठति शूरान् ” ॥ योगयात्रायामपि
- ५ “ रुचिमत्कुचबाहुपञ्जरे हरिणाक्षयः प्रवरोरुपीडनं ।
 “ रमयन्ति विमानसंस्थिताः सुरवध्वोतिमुदा रणार्चितान् ॥
 “ एकतोस्य सुरसुन्दरीजनः श्रीः प्रतीच्छति युयुत्सतोऽन्यतः ।
 “ पाप्मना सह पलायते यशश्चैकतः कुलकलंककारकं ॥ तथा
 “ चित्रं किमस्मिन्वद साहसं वा यत्स्वामिनोर्ये गणयन्ति नासून् ।
- १० “ युद्धात्प्रणष्टो विदितोऽरिमध्ये यद्वाल्लिशस्तिष्ठति साहसं तत् ॥
 “ न केवलं गात्रविभूषणानि क्षतानि शूरस्य रणे कृतानि ।
 “ यशस्तरोर्मूलकृषिक्षतानि तान्येव वंशस्य विभूषणानि ” । भंगे जाते प्रत्यावृत्तौ फलातिशयस्तत्रैव
 “ भग्नेषु योचिध्ववपूर्य शस्त्राण्याजौ प्रवृत्ता व्यसवः कृता ये ।
 “ ऊर्ध्वानना वाजिकृतातलोकास्तेषां विमानान्यवलोकयन्ति ” ॥
- १५ अश्वमेधप्राप्तलोकेभ्योऽप्युत्तमं लोकं यातीत्यर्थः ।
 “ यैरश्वमेधो विहितः फलं वा देवैर्द्विजैर्वा श्रुतिशास्त्रकारैः ।
 “ तैरेव भंगे प्रतिलोमगस्य पदे पदे वाजिमखः प्रदिष्टः ॥
 “ संमूर्छितं संयुगसंप्रहारैः पश्यन्ति सुप्तप्रतिबुद्धतुल्यं ।
 “ आत्मानमंकेषु सरांगनानां मंदाकिनीमारुतवीजितांगाः ” ॥ यत्तु पराशरवचनं
- २० “ द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ । परिवाड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखं हत ” ॥ इति
 तत्र परिवाडूणहतस्यापि मोक्ष इति केचिद्व्याचक्षते । युक्तं तु ‘ तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती ’
 त्यादिभिः श्रुतिभिर्मोक्षं प्रति साधनत्वावगमाद्रणस्य च ज्ञानसाधनत्वाभावेन “ ज्ञानानुत्पत्तेर्न
 मोक्ष ” इति । यत्तु वैचनं तदसाधारण्येन रणस्य मोक्षफलं ब्रवीति । योगयुक्तश्चेति पदं योगे
 जाते ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् मृतस्य ये लोकास्ते रणमृतस्य भवन्तीत्येत्परत्वेनाप्युपन्नं न रणमरणस्य
 मोक्षसाधनत्वं गमयति । योगस्य तु मुक्त्यहेतुत्वमेतेन “ योगः प्रत्युक्त ” इति सूत्रे निरूपित-
- २५ सुत्तरमीमांसायां ।
 यस्तु काशीमरणेन मोक्ष इति तत्रापि न काशीमरणं साधनं किंतु ज्ञानमेव । ज्ञानं च विशिष्टगुरोः
 शिवस्थोपदेशालीप्तमेव जायत । इति विस्तरस्तु विस्तरमिया नेह प्रतन्यत इति दिक् ।
 भगवद्गीतायामपि श्रीभगवता युद्धमेव क्षत्रियस्योत्कृष्टमुक्तं (अ. २।३१-३७)
- ३० “ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि । धर्म्याद्धि युद्धाद्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥
 “ यदृच्छया चापपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं । सुस्तिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशं ॥

“ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि । ततः स्वधर्मं कीर्त्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥
 “ अकीर्त्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्यया । संभावितस्य चाकीर्त्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥
 “ भयाद्रणादुपरतं मर्यते त्वां महारथाः । येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ॥
 “ अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः । निन्दतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं ॥
 “ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं । तस्मादुत्तिष्ठ कौतेय युद्धाय कृतनिश्चय ” इति ५
 तथा विशेषो भारते

“ गजो गजेन यातव्यस्तुरगेण तुरंगमः । रथिना च रथी योज्यः पत्तिना पत्तिरेव च ॥
 “ यथायोग्यं तु संयोज्य घ्नन् धर्मेण न हीयते ” । एवमसंभवे प्रकार उक्तः कामन्दकेन
 “ अथस्य प्रतियोद्धारो भवन्ति पुरुषास्त्रयः । प्रतिकल्पास्तु पंचाश्वा विधेयाः कुंजरस्य चेति ” ॥
 पलायने दोषमाह मनुः (७।९४-९५)

१०

“ यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः । यत्किञ्चिद्दुष्कृतं भर्तुस्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥
 “ यच्चास्य सुकृतं किञ्चिद्मुत्रार्थमुपार्जितं । भर्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य च ” ॥
 उपदेशो योगयात्रायां

“ जीवतोऽपि निहतस्य वा रणे धर्म एव हि नरस्य युध्यतः ।
 “ निश्चयात्तु मरणं हि संगरे नैव भीरुरजरामरः क्वचित् ॥ १५
 “ मानमात्रमवलम्ब्य युध्यते कीटकोऽथ विहगोऽथ वा पशुः ॥
 “ को हि नाम पुरुषस्त्यजेद्रणं स्वर्गमानसुखकीर्त्तिवित्तदं ” ॥ नारायणोऽपि (वे. सं. ३)
 “ यदि समरमपास्य नास्ति मृत्यांभयमिति युक्तमतोऽन्यतः प्रयातुं ।
 “ अथ मरणमवश्यमेव जंतोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वमिति ” ॥ अवध्यानाह मनुः (७।८।९)
 “ न च हन्यात्स्थलारूढं न क्लीबं न कुतांजलिं । न मुक्तकेशमासीनं न तवास्मीतिवादिनं ॥ २०
 “ न भुतं न विसृज्य हं न नग्नं न निरायुधं । नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतं ॥
 “ न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ” ॥ राजधर्मेषु
 “ वृद्धो बालो न हंतव्यो नैव स्त्री नैव च द्विजः । तृणपूर्णमुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ” ॥ शंखः
 “ न पानीयं पिबन्तं न भुजानं नोपानहौ प्रमुंचन्तं नावर्माणं सवर्मा न स्त्रियं न करेणुं न वाजिनं
 न सारथिं न दूतं न ब्राह्मणं न राजानमराजा हन्यात् ” । रणे च दानमुक्तं नीतिसारे २५
 “ प्रत्यग्रे कर्मणि कृते श्लाघमानः कृतादरः । यो धेभ्यस्तु ततो दद्यात्को हि दातुर्न युध्यते ” ॥ तथा
 “ रूप्यं हेम च कुप्यं यो यो यज्जपति तस्य तत् । दद्याद्दस्त्वनुरूपं च हृष्टो यो धान्प्रहर्षयन्निति ”
 इति वीरोत्साहगर्भं धर्मयुद्धं । एवं राजा परराष्ट्रं विजित्य ता एव प्रजाः पितृवत्पालयेत् । तच्चोक्तं ॥
 पूर्वमेव । अथ वीरोत्साहगर्भो निर्दापरिहारः । भारते युधिष्ठिरप्रश्नो भीष्मं प्रति
 “ क्षत्रधर्मान्न पापीयान् धर्मोऽस्ति भरतर्षभ । अभियाने च युद्धे च राजा हन्ति महाजनं ॥ ३०
 “ अथ स्म कर्मणा केन लोकान् जयति पार्थिवः । विद्वन् जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥

भीष्मवचनं

“ निग्रहेण च पापानां साध्वनुग्रहेण च । यज्ञैर्दानैश्च राजानो भवन्ति शुचयोऽमलाः ॥

“ उपरुंधन्ति राजानो भूतानि विजयार्थिनः । त एव विजयं प्राप्य वर्द्धयन्ति पुनः प्रजाः ॥

“ अपविभ्यति पापानि दानयज्ञतपोबलैः । अनुग्रहेण भूतानां पुण्यमेषां विवर्द्धते ॥ ३५

- “ एवं शस्त्राणि मुंचंतो घ्नन्ति वध्याननेकधा । तस्यैषा निष्कृतिर्दृष्टा भूतानां भावनं पुनः ॥
 “ यो भूतानि धनाज्जात्या वधात्क्लेशाच्च रक्षति । दस्युभ्यः प्राणदानाच्च स धर्मः सुखदो विराट् ॥
 “ स सर्वयज्ञैरीजानो राजाथामयदक्षिणः । अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीद्रिसलोकतां ॥
 “ ब्राह्मणार्थं समुत्पन्ने योऽभिनिःसृत्य युद्धयते । आत्मानं यूथमुत्सृज्य स यज्ञोऽनंतदक्षिणः ॥
 ५ “ अमीतो विक्रिरन् शत्रून् प्रतिगृणहन् शरांस्तथा । न तस्मान्निदशाः श्रेयो भुवि पश्यति किंचन ॥
 “ यस्य यावन्ति शस्त्राणि तनुं भिदन्ति संयुगे । तावतः सोऽश्रुते लोकान् सर्वान्कामदुघो क्षयान् ॥
 “ यदस्य रुधिरं गात्रादाहवेषु प्रवर्त्तते । स हतेनैव रक्तेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 “ यानि दुःखानि सहते व्रणानामभिपातने । न तपोभिस्ततो भूय इति धर्मविदो विदुः ” ॥ तथा
 “ पतत्यभिमुखः शूरः पराज्जीतः पलायते । आस्थाय स्वर्ग्यमध्वानं सहायान्विषमे त्यजेत् ॥
 १० “ मा स्म तांस्तादृशांस्तात भरिष्ठाः पुरुषाधमान् । ये सहायान् रणे हित्वा स्वस्तिमंतो गृहान्ययुः ॥
 “ अस्वस्ति तस्मै कुर्वन्ति देवा इन्द्रपुरोगमाः । त्यागेन यः सहायानां स्वप्राणांश्चातुमिच्छति ॥
 “ संहन्युः काष्ठलोष्टैर्वा दहेयुर्वा कटाग्रिना । पशुवन्प्रारयेयुर्वा क्षत्रिया ये ह्यनीदृशाः ” ॥
 अनीदृशः । अमीरवः शूरा इत्यर्थः ।
 “ अधर्मक्षत्रियस्यैष यच्छव्यामरणं भवेत् । विसृजन् श्लेष्मपित्तानि कृपणं परिदेवयन् ॥
 १५ “ अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति । क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसांति पुराविदुः ॥
 “ न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रवर्त्तते । शौण्डीराणामशौण्डीरमधर्मकृपणं च यत् ॥
 “ रणेषु कदरं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः । तीक्ष्णैः शस्त्रैः सुनिर्भिन्नः क्षत्रियो वधमर्हति ॥
 “ शूरो हि सस्वमन्युभ्यामाविद्धो युद्धयते भृशं । कृत्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥
 “ ससंख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितं । स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शकस्येति सलोकतां ॥
 २० “ यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः । अक्षयान् लभते लोकान् यदि दैन्यं न भाषते ” ॥
 इति वीरोत्साहगर्भोविचिकित्सापरिहारः । अथ क्रीडा
 “ नृपाहतां राजनीतिमुक्ता शंकरनन्दनः । श्रीनीलकण्ठो वदति क्रीडां बुद्धिबलाश्रितां ॥
 “ पटे फले वा भुवि वाऽथ कार्यं प्राग्ग्रेरवानवकं तथैव ।
 “ उद्विग्नग्रं नवकं समानमेवं चतुःषष्टिपदं हि तत्स्यात् ॥ १ ॥
 २५ “ कोणेष्वथो हंसपदैस्तदङ्कयेत्तत्पङ्क्तिगं दिक्षु पदद्वयं द्वयं ।
 “ मध्ये चतुष्कं च समङ्क्य तत्र स्थाप्य च संग्रामिकसैन्ययुग्मं ॥ २ ॥
 “ अंत्येष्वष्टपदेषु मध्यपदयो राजा च मंत्री तयोरुष्ट्रौ पार्श्वगतौ तयोरपि तथा बाहौ तयोर्दीतिनौ ।
 “ तद्व्याधरपङ्क्तिगावसुमिता स्थाप्या बुधैः पत्तयः स्थाप्य चाप्यपरत्र सैन्यमुभयं चैवं रणायोद्यतं ॥ ३ ॥
 “ राजा दिक्षु विदिक्षु चाष्टपदगो मंत्रीविदिद्धमाग्रश्वैकैकं करमस्तु कृत्वा सलतया मध्यं विहायापरं ॥
 ३० “ बाजी दिक्पदतोविदिगतपदेष्वष्टस्वथोकुंजरः पङ्क्तौ सर्वपदेष्ववक्रगतिमान् पत्तिः पुरो गच्छति ॥ ४ ॥
 “ एकैकं विनिर्हन्ति वक्रगमनेनैवं पदे चातिमे प्राप्नो मंत्रविदेश जायत इतौ वृत्तः पदे पूर्वगे ॥
 “ अंते हंसपदे स चेदुपगतस्तत्रैव मंत्री भवेन्नोपूर्वं परिवर्त्तने न कथिता भाषेह सम्यक् क्रमात् ॥ ५ ॥
 “ अनावृत्तिपरावृत्तिभिदा क्रीडा द्विष्यते । पदतत्स्थाप्यभेदेन तत्राप्याद्या द्विधा मता ॥ ६ ॥

- “ सचिवाग्रगतौ ततः पदाती सचिवौ तावन् तत्र चालनीयौ ॥
 “ पदयुगममितीह संप्रदायः पदगोन्योऽपि परैः प्रवर्त्यतेऽत्र ॥ ७ ॥
 “ गतागते हयोष्ठयोर्न चांतरानिवर्त्तकः । पुरःस्थिता हयादयो गजस्य ते निवर्त्तकाः ॥ ८ ॥
 “ मंत्रिणः पृष्ठकोणस्थौ स्थाप्यौ पत्नी स्थिरावुभौ । तथा क्रमेलकस्यापि पश्चाच्छृङ्खलगावुभौ ॥ ९ ॥
 “ व्यूहद्वयमिदं चक्रव्यूहवत्परमारणं । द्वित्रिप्रकारोद्यमनं दुरोखशः प्रकीर्त्तितः ॥ १० ॥
 “ परस्य राज्ञोभिमुखं द्विषं संस्थाप्य मध्यतः । स्वीयान्यस्यापसरणात्कोटीशः स प्रकीर्त्तितः ॥ ११ ॥
 “ न सांग्रामिकः कोपि संस्थापनीयो विना संश्रयं संश्रयो नीच इष्टः ।
 “ न वै संश्रयो भूपतेरन्य इष्टो न वा मारणं भूपतेस्त्वष्टमेव ॥
 “ संरोधनं राजजयो मतोऽत्र तद्वर्द्धैकाकितया प्रदिष्टा ।
 “ सा चेच्चतुःषष्टिमिता क्रमेण स्युर्यस्य सोऽप्यत्र पराजितः स्यात् ॥
 “ विरुद्धराजांशयुतो न चेत्स्यात् न चास्य पक्षे गतिमान् द्वितीयः ।
 “ प्रमापयेत्सोऽथ विपक्षपक्षे समीपगं स्वस्य निरोधनक्षमं ॥
 “ निरुध्यमानस्य नृपस्य सार्धं शिष्येत यथेकतरस्तदैव ।
 “ तक्कीडकः संगणयेत्प्रतीयांस्तेष्वात्मनो द्वावथ तान् द्विनिघ्नान् ॥
 “ कृत्वा तदंकात् गणयेत्प्रतीपक्कीडाश्चतुःषष्टिमिताः स हीनः ।
 “ तन्मध्य एवास्य पराजयः स्यात्ततोऽधिकोऽसौ विपरीतकश्च ” ॥ १६ ॥

अथाश्वस्य चतुःषष्टिपदगमनप्रकारः । सिंहलद्वीपराज्ञः श्लोकौ

सिंहवीनिवप्रज्ञापकं श्रीदेमनोविल । वाहलश्महुनंतंतिमेपेतुणपधाजिकु ॥

“ श्रीसिंहणमहीपालमेधाविकुलकं बहु । पदेन वाजिनो ज्ञानं चलनं प्रतिवेष्टमनि ” ।

अत्र चतुःषष्टिपदं मडलं कृत्वा तत्र नैर्ऋतीमारभ्य सिंहतीत्यादि श्लोकाक्षराणि लिखित्वा पुनस्तान्येवेशानीतो लिखित्वा श्रीसिंहणेत्यादि श्लोकाक्षराणि वाचयन्नश्वं नयेत् । इति ।

अथ तातचरणानां श्लोकौ

“ निनाशं त्रिशमेजवहकृत्स्नमिपणाश्वसाराविरोतिषभूरानिवाप्रवेहाष्टिहंयगे ।

“ नारायणाव्हरामेशभूजनिः प्रतिसन्नानि । निनाय शंकरो वाहं स्वगेहात्सत्रिषष्टिभित् ॥

अथ मामकः प्रकारः

“ आद्यं वस्वेकमष्टाद्विशिखिविधुपदं बन्धिजं नंदिसंज्ञं नंदैकं पंचयुगं शरहरनयनं स्वाश्रुगं त्रिचिह्नं ॥

“ अश्वद्विव्योमचंद्रं युगमितमुडुराडक्षिषट्त्रिपंचोपांत्येवस्वब्धिभूमिज्वलनमुदधिकुद्वैरदं त्रिद्विषष्ठं ।

“ षट्चंद्रं नेत्रयुगं मुनिजमुदधिद्विडं गदवन्हाशुगाब्धिव्योमर्त्तव्धीषुवेत्थ पुनरनयादितो वाजिनं नीलकंठः ।

इति श्रीजगद्गुरुनारायणभट्टसूरिसूनुपंडितशिरोरत्नमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरंधरभट्टशंकरात्मजभट्ट-

रंगनाथदामोदरनृसिंहानुजभट्टनीलकण्ठेन कृते मास्करे नीतिमयूखः समाप्तः ॥

एतत्पुस्तकोद्धृतकृषिवचनाना ऋषीणां च अकारादिवर्णतः सूची ।

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
अश्वशान्तिः	१३	अ.	श्लो.
आचारमयूखः	३७, ४०	७	१-८
उत्तरमीमांसा	५३, ६४	९-१३	४८
कामन्दकः (नीतिसारः)	५९	१४	३९
कार्पासौषधकृष्णधान्य	६९	१५-१६	४०
कुलोद्वर्त जानपदं	६०	२३	४१
दिव्यान्तरिक्षोत्पातैः	६९	२८-२९-३०	४७
दीर्घाध्वानपरिश्रान्त	६९	३२-३४	४९
नायकः पुरतो यायाव्	६९	३७	४९
पुरस्ताद्विषमे देशे	६०	४४-५८	४९
यायाद्विपुराभ्याशे	६०	६३-६४	४९
अ.	श्लो.	८९	४९
१	९-११	९	४९
२	१३	११-२७	४९
३	१५, १६	४५, ४६-५५	४९
४	१८-२५	१२-१३	४५
५	२७	२१	४४
६	३६-३८	२३	४४
७	४१	१	४५
८	४१-४७	२-६	४५
९	५४-५८	९-११	४५
१०	२-७	१३-१७	४५
११	१०-१६	२४-२८	४५
१२	३४-३५	१-३	४५
१३	३-९	६-२९	४५
१४	१३-१६	४२-४६	४५
१५	३१-३२	१८-२०	४५
१६	२५	२३-२४	४५
१७	५०-५७	४४-५०	४५
१८	५९	५९	४५
१९	६२-६३	१७	४५
२०	६८-६९	१८	४५
२१	३	२-४	४५
२२	२१ ३०	१२-१४	४५
२३	४२-४५	२०-२१	४५
२४	६४-६६	२३	४५

अ.	श्लो.	पृ.	ऋषिः	पत्रम्.
अ.	पत्नीयत्यपि मातरं	...
...	२३६	५०	मध्वा भर्ताः (६७)	...
...	२४५	४६	यात्रा नृपस्य शरदि	...
...	२४६	५१	रिक्तोऽनुकूलः	...
...	२५१	५२	वाचः शुभाः	...
ऋषिः		पत्रम्.	विचिन्त्य कार्याणि	...
योगयात्रा			शूरकृतास्त्रमहाकुलजाताः	...
अंगुलशतार्द्धमुत्तम	...	४०	सर्वे द्विगुणायामाः	...
अभिमुखपतितं	...	३७	स्मितप्रसन्नप्रथमाभि	...
अभ्यासनोत्सव	...	३६		...
एकस्य तुरयोदरपाणिदंडः	...	३८		...
कुकलासकाककंक	...	४०		...
गोजिह्वासंस्थानो	...	५१		...
जीवतोऽपि निहतस्य	...	५६		...
दीर्घग्रीवाक्षिकूट	...	५६		...
द्वैपायनेन मुनिना	...	६३		...
नाकारणं न विवृणुध्व	...	४०		...
परीक्ष्यकारी	...	३७		...
मेधावी मतिमान्	...	३६		...
रुचिमकुचबाहुपंजरे	...	६४		...
राज्ञः कार्यं पंचमेऽहि	...	३७		...
शत्रोर्वधाय सचिवं	...	६०		...
शब्दायते मुहुर्ग्री	...	५६		...
श्रीवृक्षवर्द्धमाना	...	४०		...
श्रान्तश्च तस्मिन्	...	३९		...
राजमानसोल्लासः	...	४६		...
निर्धूलनाशमुच्छेदं	...	४६		...
वराहसंहिता
वराहमिहिरः
आमिजन
अर्कपयोहुडविषाणं	...	४०		...
आचारस्थः सागरांतां	...	४७		...
कार्पासौषधिक्लृष्ण	...	५९		...
कोशो हि राज्यतरुषूल्	...	४९		...
कौचवस्त्रिपुवधाय	...	५६		...
क्षमाचितोऽस्मीति	...	३८		...
गुणैः समस्तरैपि	...	३७		...
त्रिविधश्चतस्योच्छ्रायः	...	३		...
दुष्टस्य दंडः	...	३८		...

बृहत्संहितायां

अ.	श्लो.	पृ.
६६	१	५५
६७	—	५३
९३	१-१४	५६
विश्वकर्मा		
व्याघ्रव्याल्लगजाः	...	४
विष्णुधर्मोत्तरं		
इतिसंभृतसंभारः	...	१
ततः स बद्धमुकुटः	...	४
शताछिद्रेण पात्रेण	...	३
विज्ञानेश्वरः	...	६२
व्यवहारमयूखः	...	४७
शान्तिमयूखः	...	३७
शिवधर्मः		
तस्माद्विभागं वित्तस्य	...	५०
संवर्तः	...	५
हेमाद्रिः	...	५०

२ श्रुतिवचनानि.

अथर्ववेदसंहिता.

अ.	श्लो.	पृ.
११११-४	...	२०
११४१९	...	२३
११, २१	...	२५
२०१३	...	२५
२७११-४	...	२१

अ.	क्र.	पृ.	अ.	क्र.	पृ.
"	११७-४	२०	"	१३१२३	२२
"	१११४	२५	"	१७	२७
"	२११४	२५	"	१८	"
२१३१	१४-१५	१५	७१३०		२६
२१२८१५		२५	८१२१७		२७
३११६		२०	१११११-१३		२१
३११११		२३	११५१३११९		२२
३१२२		२०	११६१५८		२०
४१३१		२४	१०१२१३१		२३
"	३२	"	१११४११		१७
५१४१	२१-२२	२४	१२११११११२		२३
५१६११४		२५	१३११५		"
५११०१	१-८	"	१४१११३५-४०		२१
६११३	१-३	२१, २२	१४१२१२१		"
६१११४		२२	१७११११-३०		१८
६१४१३२		२३	१९१२११४		२३
७१५१५०		"	१९११६११-२		२६
"	७	२२, २५	११११९११-११		"
६१११९		२५	१९१२०		२२, २६
६११३७	१	२२	तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति		६४
६१	३८, ३९	२०	सर्वत एवात्मानं गोपायेत्		६२
"	४०११	२२			
"	४१११-२	२२			
"	६७	२४			
"	६९	२१			

३ न्यायाः

कर्पिजलन्यायः
कैमुतिकन्यायःपत्रम्.
५. पे. ७
६२. पं. १६